

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BURÇİN GERÇEK AKINTIYA KARŞI

BURÇİN GERÇEK AKINTIYA KARŞI

ERMENİ SOYKIRIMINDA
EMİRLERE KARŞI GELENLER,
KURTARANLAR, DİRENENLER

İletişim
Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

BURÇIN GERÇEK • Akıntıya Karşı

BURÇIN GERÇEK 1976 yılında İstanbul'da doğdu. Marmara Üniversitesi Fransızca Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünden mezun olduktan sonra Strasbourg'da Robert Schuman Üniversitesi'nde gazetecilik yüksek lisansı yaptı. Fransa'da yayımlanan *L'Express* dergisi ve *Ouest-France* gazetesinin İstanbul muhabirliği ile Repair online dergisinin Türkiye editörlüğünü yürüttü. *Le Figaro* ve *Le Matin* gazeteleri ile *L'Hebdo* dergisine haberler yaptı. "Ayrı Sudan İçtik" ve "İstanbul Sokak Köpekleri" belgesellerinde yönetmen Serge Avédikian ile birlikte çalıştı. Clark Üniversitesi'nde Holocaust and Genocide Studies programında doktora yapmaktadır.

İletişim Yayınları 2401 • Tarih Dizisi 110

ISBN-13: 978-975-05-2112-6

© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2016, İstanbul

2. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Celal Bey ve ailesi

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Emre Bayın

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

BURÇİN GERÇEK

Akıntıya Karşı

Ermeni Soykırımında
Emirlere Karşı Gelenler,
Kurtaranlar, Direnenler

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

*Nare'ye
ve hakkında çok az şey bildiğim,
sadece Dersim'e varabilmiş Ermenilerden
birkaç kişiyi evinde sakladığını öğrenebildiğim
büyük dedem Veli Dede'ye*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
GİRİŞ: 1915'TE "AKINTIYA KARŞI KOYANLARIN" İZİNDE.....	13
Nasıl bir yol izledik?.....	19
Vicdanlıları hatırlamaya dair tuzaklar	24
Terminoloji zorlukları.....	26
Vicdanlılar: Bir onurlandırma mümkün mü?.....	27
1 KONYA VİLAYETİ.....	31
Halep ve Konya Valisi Celal Bey: "Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp düşünseler bize bundan büyük fenalık edemezler."	31
Abdülhalim Çelebi: "Tarikatımızın esası insanlığa hizmettir"	47
2 DİYARBEKİR VİLAYETİ.....	57
Diyarbakır Vali Vekili Hamid Bey: Gri sulara yüzen bir "deli"	60
Karşı çıkışlarını hayatlarıyla ödeyenler.....	69
Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi: "Bir vicdan meselesi".....	70
Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi: "Cinayetler o kadar feciydi ki..."	76

Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey: “Katliama iştirak edecek kadar vicdansız değilim”	86
Derik: “Ne yazık ki küçük bir bölümünü kurtarabildik...”	92
<i>Derik Kaymakamı Reşid Bey:</i>	
<i>Hüseyin Nesimi’nin öldürülmesinin uyarlanması mı?</i>	95
Midyat Halah köylüleri:	
“Biz komşu kalacağız, söz veriyoruz”	96
Ali Batte: “Devlet Heverkilerin tavrını hiç unutmadı”	101
<i>Midyat’ta diğer karşı çıkışlar</i>	106
Savurlu Vehbi Efendi:	
“Hıristiyanlara haksızlık yapmak günahdır”	108
Cezire Kaymakamı Halil Sami	111

3 KASTAMONU VİLAYETİ	113
Çelişkili bir portre: Kastamonu Valisi Reşid Paşa	113
Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey:	
“İleride yaptıklarınızdan mesul edileceksiniz”	117
Kastamonu Müslümanları:	
“Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz”	121

4 SİVAS VİLAYETİ	123
Emir Paşa: “Ne sen insan incit, ne kimse seni incitsin”	123
Sivas Vilayeti’nin diğer vicdanlıları	129

5 ANKARA VİLAYETİ	135
Ankara Valisi Mazhar Bey:	
“Ben valiyim, eşkıya değilim”	135
Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey:	
“Vicdanımdan gayrı hareket etmem”	141
Yozgat Mevki Kumandanı Salim Bey:	
“İnsanlık tarihinin kaydetmediği facialarla tarihimiz lekелendi”	144
Ankara Vilayeti’nin diğer vicdanlı isimleri	153
<i>Boğazlıyan Müftüsü Abdullahzade Mehmed</i>	153
<i>Ankara Orman Başkâtibi Ali Efendi,</i>	
<i>Polis Hüseyin Efendi ve Galebe Türkmen kadınları</i>	155

<i>Mehmed Radi Bey: Daimi muhalif</i>	157
<i>Kayserili Ömer Efendi:</i>	
<i>"Yaşananlar o kadar korkunç ki..."</i>	158
<i>Talas Nahiye Müdürü Faik Bey</i>	160
6 MAMURETÜL AZİZ VİLAYETİ	163
Dersim Mutasarrıflığı	163
<i>Seyit Ali ve diğer aşiret reisleri:</i>	
<i>"Dersim'e kaçan kurtulurdu"</i>	163
<i>İdare İbrahim Ağa:</i>	
<i>"Devletin çeşmesinden su içmem"</i>	168
<i>Kangozade Mehmed ve Mehmed Ali Ağa:</i>	
<i>"İnsanlarımızı nasıl ölüme götürürler?"</i>	177
<i>Dersim'de diğer kurtarma öyküleri</i>	184
Mamuretül Aziz Vilayeti'nin diğer vicdanlıları	187
<i>"Bize bir baba gibi baktı": Kesrikli Mehmet Ağa</i>	187
<i>Malatya Belediye Reisi Azizzade Mustafa Ağa:</i>	
<i>"Böyle şeyler tarihimizde hiç olmuş mu?"</i>	191
<i>Karaçanlı Mustafa Ağa ve Khulevank ağaları</i>	192
7 ERZURUM VİLAYETİ	195
Anonim bir hikâye: Bagh Efendi	195
Gumek köylüleri ve İsmail Ağa'nın hanımı	197
Erzurum'da diğer vicdanlılar	198
8 KÜTAHYA MUTASARRIFLIĞI	201
Şaşırtıcı bir istisna: Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey	201
Germinyanzade Ali Bey ve	
Hocazade Rasih Efendi'nin izinde	204
9 VAN VİLAYETİ	207
Bir eski zaman Mir'i: Tahir Han	207
Müküs'te bir birlikte yaşam hayali: Muhtila Bey	210
Murat Ağa: "Beni öldürün, size onları vermem"	212
Van Vilayeti'nin diğer vicdanlıları	215

10	BITLİS VİLAYETİ	217
	Reşkotan reisi Hecî Mihemedê Mistê:	
	Vahşet bölgesinde bir vaha	217
	Direnışin bedeli: Tanzeli Osman Ağa	223
	Yüz yıllık yalnızlık: Temerhanê Agayê Sor	225
	Bitlis Vilayeti'nde diğer karşı çıkışlar	229
11	DIĞER VİLAYETLERDE KARŞI ÇIKIŞLAR	233
	İzmir Vilayeti	233
	Hüdavendigâr Vilayeti	234
	Trabzon Vilayeti	236
	Adana Vilayeti	237
	Halep Vilayeti	237
	Suriye Vilayeti	239
	Der Zor Mutasarrıflığı	241
	Musul Vilayeti	247
	EKLER	249
	BELGE 1: Mazhar Bey'in Lice ve	
	Beşiri Kaymakamlarının Katline Dair Raporu	251
	BELGE 2: Mazhar Bey'in Lice ve Beşiri Kaymakamlarının	
	Katline Dair Raporuna Ek Olarak Lice Kazası	
	Ahz-ı Asker Şube Reisi Süleyman Efendi'nin İfadesi	255
	BELGE 3: Yozgat Mevki Kumandanı ve Şube Reis-i Esbak	
	Salim Bey'in İfadesi	257
	DİZİN	267

Bu çalışma pek çok insanın değerli desteği ve yardımı olmadan mümkün olamazdı. Araştırmanın başından itibaren tavsiyeleri ile yol gösteren, pek çok arşiv belgesine ulaşmamı sağlayan ve beni cesaretlendiren Raymond Haroutioun Kévorkian'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Değerli yorumları, çalışmayı tamamlamamı mümkün kılan desteği ve ulaştırdığı pek çok kaynak için hocam Taner Akçam'a özel olarak teşekkür etmek isterim. Ömer Türkoğlu'nun eşsiz katkıları ve dostluğu sayesinde bu çalışma Osmanlı arşivi belgeleriyle zenginleşebildi. Kısa süre önce kaybettiğimiz sevgili Christian Varoujan Artin Ermenice kaynaklarda bulunan pek çok tanıklığa dikkatimi çekmiş ve çevirilerini yapmıştı. Varoujan'ı özlemle anarak kendisine ve eşi Brigitte'e teşekkür etmek isterim.

Nubarian Kütüphanesi'nde büyük bir nezaketle araştırmama yardımcı olan Boris Adjemian ve Mgirditch Basma'ya, Paris'te Ermeniceden çeviriler için Krikor Tavitian'a, önerileri, paylaştıkları kaynaklar ve dostlukları için Yetvart ve Payline Tomasyan'a, katkıları için Osman Kavala'ya, Midyat'ta araştırma için seferber olan ve eşsiz bilgiler aktaran Iskender Debbaso ve Yuhanna Aktaş'a, bu konuları Elazığ'da kimseyle konuşamayız diye düşünürken yolumuzu aydınlatan Mustafa Balaban'a, bölge-

lerinin tarihine dair değerli bilgi ve yorumlarını paylaşan, tanıklıklara ulaşmamı sağlayan İstanbul'da İbrahim Karakaya ve Cemal Taş'a, Dersim'de Hasan Güngör ve ailesi ile Cafer Demir'e, Ankara'da Ahmet Yeşil'e, Van'da Kadri Salaz'a, Muş'ta Armen Galust'a, Kütahya'da Ali Kehribar'a, Derik'te Eyüp Güven ve Serdar Öcal'a, Nusaybin'de şerefhan Ciziri'ye, Diyarbakır'da şeyhmus Diken, Nezire Cibo, Lal Laleř ve Mihdi Perinçek'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Vakit ve enerjilerini seferber eden, hiçbir yardımı esirgemeyen ve çalışmamı teşvik eden dostlarım Ali Açıkgöz, Ayřegöl Sönmezay, Ahmet Çılgın, Zinab Zaza Gain, Sophie Balabanian, Claire Guidicienti, Selvin Canbeyli Arıhan, Antoine Agoudjian ve Serge Avédikian'a iyi ki varsınız diyorum. Destegi için ayrıca annem Nurhan Gerçek'e teşekkür ederim.

Araştırma henüz proje halindeyken ödüllendiren ve cesaret veren Hrant Dink Vakfı'na ve destekleriyle çalışmamı hızlandırma imkânı sunan Raoul Wallenberg Vakfı'na şükranlarımı sunarım.

Soykırımdan hayatta kalanlar ve kurtaranlarla ilgili araştırmaların hayata geçmesini Hrant Dink'in ne kadar çok istediğini biliyorum. "Aynı Sudan İçtik" belgeselini Serge Avédikian ile kendisine izletme imkânımız olduğunda bu yüzden bu kadar çok heyecanlanmıştı. Bu kitabın tamamlanması bu anlamda ona karşı da borcumdu.

GİRİŞ: 1915'TE "AKINTIYA KARŞI KOYANLARIN" İZİNDE

Armine Guleserian: Ben de size çok basit bir soru sormak istiyorum. Sizin de benim kadar dürüstçe cevap vereceğini-
zi umarım.

Armine Guleserian ayağa kalkar ve sandalyesini gösterir.

Armine Guleserian: Buraya otur, olur mu?

Erdoğan Türkyılmaz: Neden?

Armine Guleserian: Kendini benim yerime daha iyi koya-
bilmen için.

Erdoğan Türkyılmaz: İşte. Şimdi senin yerindeyim.

Armine Guleserian: Şimdi bana bak.

Erdoğan Türkyılmaz: Sandalyene, senin yerine oturdum.
Sor ne soracaksan.

Armine Guleserian: 1915'te Ermeni olmak ister miydin?

–Sessizlik–¹

Michel Beretti'nin Ermeni soykırımını reddeden karakteri Erdoğan Türkyılmaz gibi, Türkiye'deki pek çok insan için "1915'te Ermeni olmak ister miydin?" sorusu beklenmedik ve sarsıcı, ancak inkâr ettikleri gerçeklere karşın, cevabının "Ha-yır" olduğunu bildikleri, en azından sezdikleri bir sorudur.

1915'te Ermeni olmak kadar olmasa da, Ermenilerin maruz kaldıkları tehcir ve katliamlara karşı çıkmak da büyük riskler

1 *La nuit où on a pissé par-dessus la frontière*, Tiyatro oyunu, Michel Beretti, 2011.

barındırıyordu. Her gün evlerinin önünden götürülen insanların potansiyel ya da halihazırda “hain” ve “düşman işbirlikçisi” olarak gösterildiği bir zamanda vicdandan söz etmek “milli mefkûre” ve “vatanın selameti”ni hiçe saymak anlamına geliyordu. Böylesi bir tutum devlet görevlileri için görevden alınmayı ya da memuriyetten atılmayı, kimi durumlarda ise öldürülmeyi göze almak demektir. Elllerinde çoğunlukla kendilerini ve ailelerini koruyacak hiçbir dayanak olmayan sivil insanlar için durum daha da tehlikeliydi. Mahmut Kâmil Paşa’nın emri başlarının üstünde Demokles’in kılıcı gibi sallanıyordu: “Bir Ermeni’yi koruyacak Müslüman’ın idam edilmesi ve hanesinin yakılmasına”² yönelik emrin uygulanması için kimi durumlarda devlet denetimine bile gerek yoktu. Soykırıma katılan –özellikle aşiret liderleri ya da büyük aileler gibi– kimi sivil kesimler böylesi bir itaatsizliğin cezasını kendi elleriyle vermekten çekinmeyeceklerdi.

Yaratılan bu korku ortamına, Ermenilerin katline İslâmi kılıflar uydurarak meşruluk kazandırma çabalarına ve ciddi yaşamsal risklere karşın, en şiddetli katliamların yaşandığı bölgeler dahil olmak üzere, 1915’te her vilayette emirlere karşı gelerek Ermenileri ölüm yolculuğundan kurtarmaya çalışan devlet memurları, din adamları, aşiret reisleri, köy ağaları ve sıradan insanlar oldu.

Bugün çoğunun isimleri unutulmuş, ailelerinin bile hikâyelerinden bihaber olduğu, kimileri bir mezardan bile yoksun, yaşadıkları ya da görev yaptıkları kurumların, şehirlerin belleğinden silinmiş yüzlerce insan, farklı motivasyon ve yaklaşımlarla 1915’te vicdanlı bir tavır sergilediler. Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenlerin en sembolik isimlerinden biri olan Konya Valisi Celal Bey’in deyişiyle “binlerce masum çocuk,

2 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, s. 64, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, İstanbul. Ayrıca gazetelerde “Her kimin yanında, evinde, bahçesinde Ermeni muhaciri var ise hükûmete ihbar etsin, yoksa muhacirler ile beraber onlar da sürülecektir” ibaresini taşıyan ilanlar yayımlanıyordu. *Enkere Vukuatı*, Simon Arakelyan, s. 160, 1921, İstanbul. Ermenice harflerle Türkçe yazılmış bu esere ulaşabilmemizi henüz yayınlanmamış transkripsiyonu bizimle paylaşan Aras Yayınları’na borçluyuz.

kabahatsiz ihtiyar, aciz kadınlar, kuvvetli gençler” bir “kan ceyanı içinde yokluğa doğru” giderken “elleriyle, tırnaklarıyla” akıntıya karşı durdular.³

Ermeni soykırımı sırasında kurbanlara yardım elini uzatan kişiler arasında konumu itibariyle katliamlardan kurtulabilmiş Hristiyan Osmanlı vatandaşları olduğu gibi çok sayıda yabancı diplomat, doktor, misyon temsilcisi ve eğitimci gibi kişiler de mevcuttu. Müslüman ya da Osmanlı vatandaşı olmayan bu kurtarıcılar yukarıda sözü edilen katliamları meşrulaştırma söyleminden büyük ölçüde azade olabilmeleri itibariyle harekete geçme potansiyelleri daha yüksek kişilerdi.⁴ Bu kişilerin bir kısmının öykülerine de yer yer değindik. Ancak bu çalışmada esas olarak meşrulaştırma söyleminin birebir hedefi olan, farklı etnik (Türk, Kürt, Çerkes, Arnavut, Arap...) ve dini aidiyetleri olmakla birlikte “millet-i hâkime” diye tabir edilen Müslüman nüfusa dahil sayılan kurtarıcılarının izlerini sürdük.⁵

Bu kişilerin hikâyelerinin gün yüzüne çıkarılması hatıralarına yönelik gecikmiş bir saygıdan daha fazlasına kapıyı aralıyor. Mensubu oldukları toplumun yöneticilerinin bir dönem cina yet işlemiş ve bu vesileyle zenginleşmiş, hatta Cumhuriyet’in bu suçların inkârı üzerine inşa edilmiş olabileceğini sorgulamakta zorlanan Türkiye toplumuna Ermeni soykırımıyla yüzleşmenin başka bir yolunu gösteriyor. “O dönem dahi hayatlarını riske atarak bu cinayetlere karşı çıkanlar varsa bugün neden hâlâ kendimizi suçlularla özdeşleştirip tarihi sorgulamaktan kaçınıyoruz?” sorusunu sormayı mümkün kılıyor. Soykırımın birinci derecede sorumlularının günümüzde hâlâ kahraman addedilerek onurlandırıldığı –caddelerin, ilkokulların

3 Cf. *infra* s. 31.

4 Yabancı diplomat ya da misyon temsilcisi olmak bu söylemlerden tamamen sıyrılmayı mümkün kılmıyordu. Örneğin Rössler ve Holstein gibi Alman konsolosları katliamları durdurması için üstlerini harekete geçirmeye çalışırken kimi mevkidaşları ve bazı misyon temsilcileri Ermenilere İttihat ve Terakki hükümetinin gözünden bakıyorlardı. Malatya’da Hans Bauernfeind’in tavrı bu durumun tipik örneklerinden biridir. cf. *infra* s. 191-192.

5 Bu kısıtlamamıza bir istisna Ezidiler oldu. “Millet-i hâkime”ye dahil sayılmalarına karşın çalışmada onların da kurtarma çabalarına yer vermeyi tercih ettik.

isimlerini taşıyabildiği, adlarına komiteler kurulabildiği– bir memlekette vicdanlı tavır sergileyenleri hatırlamak üzerinde oturduğumuz “yalan dağlarının”⁶ büyüklüğünü ortaya koyma fırsatını veriyor.

1915'te vicdanlı tavır sergileyenler Türkiye toplumuna sadece pozitif modeller üzerinden Ermeni soykırımıyla yüzleşmenin yollarını sunmakla kalmıyorlar. Aynı zamanda hangi durumlarda sıradan insanlar canıye dönüşebilir, en zor koşullarda direnmek ve insanlığını korumak nasıl mümkün olabilir sorularını sormamızı sağlıyorlar. 1915'te kimi zaman ölümü göze alarak emirlere karşı gelenler, ilk anda düşünülebileceğinin aksine, kahraman ya da üstün insanlar değildiler. Kimileri için yaşananlar insani açıdan kabul edilemez iken, diğerlerinin dini inançları böylesi bir muameleyi yasaklıyordu. Bazıları ise Ermenilerin bu şekilde katledilmelerinin memleketleri ya da bölgeleri için ekonomik, sosyal ve kültürel bir felaket olduğunu düşünerek karşı çıkıyordu. Kimi aşiretleri devlete kafa tutmaya yönelten söz konusu Ermenilerin “kendi Ermenileri”, yani aşiretlerinin üyesi, ya da en azından hâkimiyetleri altında yaşayanlar olmalarıydı. Bu durumda belirleyici olan kendilerine emanet edilmiş/sığınmış gördükleri kişileri ne olursa olsun kimseye teslim etmemek üzerine kurulu bir tür şeref ve itibar anlayışıydı. Kimi insanlar tanıdıkları, hemen yanı başlarında yaşayan insanları kurtardılar, kimileri ise hiç tanımadıkları kişilere kapılarını açılar, onlar için bazen devlet güçleriyle karşı karşıya geldiler. Motivasyonları ne olursa olsun, içlerinde hayranlık uyandıracak bir hakkaniyet duygusu ve cesaretle davrananlar olsa da, bu kişilerin hiçbiri “süper kahramanlar” değildi. Etik değerler, vicdan, merhamet, yahut empati duyguları açısından diğer insanlardan üstünlükleri yoktu. Tıpkı soykırıma küçük ya da büyük ölçekte katılan, emirleri harfiyen yerine getiren kişilerin –aralarında bu tanımlara uyan çok sayıda

6 Kıbrıslı gazeteci-yazar Sevgül Uludağ'a göre Türkiye üç meseleye dair “yalan dağları” üzerinde kuruludur: Ermeni soykırımı, Kürt meselesi, Kıbrıs sorunu. Kendisiyle bu ifadeyi kullandığı ve 2004 yılında yaptığımız söyleşimizden bu yana devletin üç meseledeki tutumunda önemli değişiklikler olsa da “yalan dağları” toplumun azımsanamayacak bir kesimi için yerli yerinde duruyor.

kişi olsa da– tamamının canı, psikopat ya da sadist olmadıkları gibi.⁷ Hatta kimi soykırım uygulayıcıları bu kararın kaynaklandığı ideolojiye, dünya görüşüne yakın değildiler. Holokost sırasında çok sayıda memur, asker ve polisin bir kapana kısılmışçasına otoriteye boğun eğmekten başka bir çare göremeden –tabii kendilerini mazur gösterecek psikolojik kaçışlar bularak– emirleri yerine getirdiğini gösteren çalışmalar soykırıma iştirak etme ve direnmede hangi faktörlerin rol oynadığını anlamada bize ışık tutuyor.⁸

Stanley Milgram Holokost'un nasıl mümkün olabildiğini anlamak için yola çıktığı deneylerinin standart versiyonunda deneklerin % 65'inin –kimileri son derece rahatsız olsalar ve bunu dile getirirler dahi– zalim emirleri yerine getirdiğini tespit etmişti. Otoriteye itaat etmeye ne kadar meyilli olduğumuzu çarpıcı bir şekilde ortaya koyan Milgram deneyi hangi durumlarda direnişin yollarının açıldığını da örneklerle gösteriyor. Deneyin farklı versiyonlarında sıradan insanların zalim uygulamalarda bulunmayı kabullenmesi ya da direnebilmelerinde çeşitli etkenlerin belirleyici olduğunu görüyoruz: kurbanla ve otorite figürüyle aramızdaki mesafenin niceliği, emirleri veren otoritenin “iyi bir dava uğruna” (vatanın selameti, bilimin ilerlemesi gibi..) hareket ettiğini iddia etmesi ve algılanan prestiji, emirleri veren kişilerin “tüm mesuliyeti üstlendiklerini” ifade etmeleri, otorite temsilcileri arasında çatışma olup olmadığı ve en önemlisi emirlere başka karşı gelenlerin varlığı ya da yokluğu bu hususta kritik rol oynuyordu.⁹ Örneğin denek kurbanla aynı odadayken emirleri yerine getirmeye en zalim noktaya kadar devam etme oranı % 40'a, kurbanın elini tutarken ve otorite figürü odadan ayrılınca ise % 20'ye düşüyordu. Deneyin emirlere karşı gelen iki başka kişinin varlığına şahit olma-

7 Stanley Milgram deneylerinde zalim emirlere uyanların kurbanların acılarına kayıtsız olmadıklarını, deneklerin sadece % 5'inin sadist eğilimler gösterdiğini ortaya koyar. *Obedience to Authority*, Stanley Milgram, 1974.

8 Bu konuda çok detaylı bir analiz için: *Un si fragile vernis de l'humanité. Banalité du mal, banalité du bien*, Michel Terestchenko, Editions La Découverte, 2007, Paris.

9 Ibidem, op.cit, s. 123-134.

sı durumunda son noktaya kadar itaat oranı % 10'a iniyordu. Ancak başka kişilerin denegin yanında olduğu ve onların tamamen emirlere uyma taraftarı olmaları halinde denegin emirleri yerine getirme oranı % 92,5'e çıkıyordu. Özellikle de kendilerinin “yasal hiçbir sorumluluğunun olmayacağı” temin edilirse denekler en zalim noktaya kadar emirleri yerine getirmekte kendilerini özgür hissediyorlardı.

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelen ve katliamlara engel olmaya çalışanların hikâyelerini bu bilgilerin ışığında değerlendirmek gerekiyor. Örneğin –kimi kaynaklarca hatalı bir şekilde “kurtarıcılar” arasında sayılan– Erzurum Valisi Tahsin rahatsızlığını dile getiren ama yine de emirleri uygulamaya devam eden Milgram deneklerinin tipik bir örneğidir. Talat'ın “Ermenileri mesuliyet-i maneviye ve maddiyesi bana ait olmak üzere imha ediniz” beyanında bulunmasının Milgram deneyinin ışığında itaati arttırmada rol oynadığını kuvvetle varsayabiliriz.¹⁰ Aynı şekilde mülki amirlerin işinin tehirci organize etmek ve kabileleri yola çıkarmaktan ibaret olabildiği kimi yerlerde itaat oranı daha yüksek iken, Diyarbekir Vilayeti gibi tehciye gönderilenleri bekleyen feci sonu çok sayıda kişinin gözleriyle gördüğü yerlerde karşı çıkışların sayısı da artıyordu. Emirlerle karşı gelenlerin kendileri gibi harekete geçen başka kişilerden güç almalarına dair ise Yozgat Mutasarrıfı Cemal ve Yozgat Mevki Kumandanı Salim'in hikâyesi en çarpıcı örneklerden biridir.

Elbette bu verilerle hiçbir koşulda insanlık suçu işleyenlerin sorumluluğunu azaltmak ya da onları mazur göstermek mümkün değil. Kaldı ki Ermeni soykırımına iştirakin sadece insanoglunun otoriteye itaat eğilimi ve birtakım çevre koşullarıyla özetlenemeyecek kadar karmaşık motivasyonlarla sağlandığını biliyoruz. Ancak nasıl şartlarda sıradan insanların caniye dönüşebildiklerini ve hangi koşulların direnişe el verdiğini anlayabilirsek, geçmişin tekrarlanmaması için ders alabiliriz.

10 11 Aralık 1918'de *Sabah* gazetesinde yayınlanan Talat'a ait tarihi belirtilmemiş telgraf. *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Tamer Akçam, op.cit. s. 242.

Nasıl bir yol izledik?

Ermeni soykırımının kurbanları da, emirlere karşı gelerek onları kurtarmaya çalışanlar da, belki bir-iki istisna dışında, artık hayatta değiller.¹¹ 100 yıl önce yaşanmış, üzerinde konuşmanın kısa süre öncesine kadar Türkiye’de tabu olduğu bir meseleye dahil olan kişilerin izini sürmek çoğu zaman samanlıkta iğne aramaya eşdeğerdi. İşe önce “iğnelerin” yerine dair bize ipucu verebilecek kaynakları taramakla başladık. Soykırımdan hayatta kalanların tanıklıklarına atıfta bulunan araştırmalar bu konuda bize çok yol gösterdi. Onlardan yola çıkarak tanıklıkların tam metinlerine ulaşmaya çalıştık. Paris’te Nubarian Kütüphanesi’nde yer alan ve Andonian’ın topladığı tanıklıklar, anlatıcıları artık hayatta olmasalar da, bu hikâyeleri adeta birinci ağızdan dinleyebilme imkânı sağladı. Benzer şekilde hayatta kalan Ermenilerin yerleştikleri ülkelerde memleketlerine ya da tehcir günlerine dair yayınladıkları anı kitapları da bugüne kadar bilinmeyen isimlerin ortaya çıkmasını sağladı. Marsilya’daki Aram Derneği arşivlerinde başka dillere çevrilmemiş Ermenice anı kitaplarına ulaşabildik. İttihat ve Terakki yargılamalarının iddiameleri, karar suretleri, oturum kayıtları ve mahkemeye sunulan ifadelerden bölümler de emirlere karşı gelen kişilerle ilgili çok sayıda bilgi içeriyordu. Bu konuda yine Nubarian Kütüphanesi’nde yer alan ve o dönem davaları yakından takip eden *Renaissance* gazetesinin arşivlerinden yararlandık. 1915’te görevde bulunan üst düzey Osmanlı memurları, ya da eşraftan kişilerin anıları, ayrıca çeşitli ülkelerin diplomatik temsilcilerinin, misyon kuruluşlarının yazışmaları pek çok detaya bizi ulaştırdı. İkinci ağızdan tanıklıklar, aile hikâyeleri ve bunların yer aldığı yayınlar da bizim için önemli bir kaynak oluşturdu.

11 Yazar Chris Bohjalian Çüngüş’te 2013’te tanıştığı 98 yaşındaki Asiya Hanım’ın soykırımdan hayatta kalan “bir avuç” kişiden biri olduğunu yazar. *The Last of the Armenian Genocide Survivors*, Chris Bohjalian, The Armenian Mirror-Spectator, 22.06.2013. *Hürriyet*’ten Cansu Çamlıbel’in 2010 yılında Nice’te röportaj yaptığı ve yeni doğmuş bir bebekken Konya Valisi Celal Bey’in kendisi ve ailesini kurtardığını anlattığı Dr. Şabuh Gedik ne yazık ki Nisan 2014’te hayatta gözlerini yumdu.

Kimi kişilere dair hikâyeleri saha çalışması için gittiğimiz yerlerde keşfettik. Özellikle Kürt bölgelerinde nesilden nesile aktarılmış pek çok kurtarma öyküsü dinleme imkânımız oldu. Kritik soru şuydu: Her “Bizim aile de Ermenileri korumuş” ifadesini veri kabul edebilir miydik? “Vicdanlılar” olarak adlandırdığımız kişiler tehcir ve katliamlara karşı çıkan ve ölümleri doğrudan ya da dolaylı bir şekilde önlemeye çalışan, yahut karşı duruşlarını ifade eden kişilerdi. Çıkar amacı taşıyan tırnak içindeki “korumalar”, yani bir menfaat karşılığında sunulan yardımlar, soykırımdan hayatta kalan çocuk ve kadınların çoğu zaman zorla Müslümanlaştırılarak ev içinde işgücü olarak kullanılmaları ya da evlendirilmeleri, zaten tanımımız dışındaydı.¹²

Ancak ilk bakışta gerçek bir kurtarma hikâyesi gibi görünse de tüm tanıklıkları (ister yazılı, ister sözlü anlatıma dayansın, ister hayatta kalan Ermenilerin, ister Müslümanların tanıklıkları olsun) sıkı bir incelemeye tabi tutarak, yazılı ve sözlü farklı kaynaklarla karşılaştırarak doğrulatmaya çalıştık. Ermeni Patrikhanesi’nin İttihat ve Terakki yargılamaları öncesinde oluşturduğu her vilayette tehcir ve katliam sorumlularını sıralayan listeleri elimizdeki isimlerle karşılaştırdık. Kimi kişi-

- 12 Müslümanlaştırmayı ancak her iki tarafın da bunun geçici olarak bir saklanma aracı olduğunu kabul ettiği, dışarıya verilen bir görüntüden ibaret olduğu, gerçek bir din değiştirme ve dinin gereklerini yerini getirme baskısı kurulmadığı zaman bir kurtarma olarak kabul ettik. Katliamdan kurtardığı ya da yetimken sahip çıktığı küçük yaştaki bir çocuğu kendi evladı gibi yetiştirenleri de –gerçek aileye dönüş ya da onlarla kurulan ilişkiler engellenmediği, esir ya da işgücü muamelesi yapılmadığı sürece– aynı şekilde vicdanlı tavır sergileyenler arasında değerlendirdik. Taner Akçam’ın işaret ettiği, varlıklı Ermeni ailelerin çocuklarını evlat edinenlerin ailenin mallarına sahip olmalarını sağlayan düzenleme sonrasında çocukları bir zenginleşme aracı olarak kullananlar bu tanımın dışındadır. *Soykırımın Yapısal Bir Unsuru Olarak Asimilasyon ve Zorla Müslümanlaştırma*, Taner Akçam, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferans Tebliğleri*, s. 131-143, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015, İstanbul. Akçam’ın bu konudaki tebliğini sunduğu konferansın dinleyicileri arasında yer alan ve sunum sonrasında görüşme imkânı bulduğumuz Diyarbakırlı G.T.’nin “Şimdi her şeyi anlıyorum. Yıllarca bizi bu kadar hor gören, sevmeyen insanların neden kurtardıklarını, evlat edindiklerini anlamaya çalışmışım. Demek sebebi buymuş” sözleri bu türden “kurtarma”ların gerçek sebebinin menfaat bekleyen kişilere titizlikle saklandığına ve yarattığı travmalarının etkisinin günümüze kadar sürebildiğine bir örnektir. G.T. ile görüşme, Kasım 2013, İstanbul.

lerin, ulaşabildiğimiz durumlarda, 1915 öncesi ve sonrasında ve özellikle de Cumhuriyet dönemindeki tutumlarını inceledik. Bu kapsamda İttihatçılarla soykırım konusunda ters düşmüş kişilerin önemli bir kısmının Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de hâkim güçlerle yıldızlarının barışmadığını gördük. Bunun önemli sebeplerinden biri İttihatçı kadroların bu süreçte işbaşında olmasıydı. Kimi kişiler sırf bu sebeple Mustafa Kemal'in örgütlediği mücadeleden uzak durdular ve Cumhuriyet döneminde "hain"likle suçlandılar. Ancak tersinin söz konusu olduğu durumlar da mevcuttu. Konya Valisi Celal Bey gibi tehcir ve katliamlara en yüksek perdeden itiraz eden bazı kişiler ülkenin işgal altında olmasına tepki duyarak Mustafa Kemal'le bağlantıya geçti ve mücadeleye katıldı. Ancak bazıları için bu durum dahi devlet tarafından "güvenilmez" addedilmelerinin önüne geçemedi.

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenler, kurtaranlar ve direnenler hayatlarını ya da kariyerlerini sadece 1915'te riske atmamışlardı. Cumhuriyetin ilk yıllarını görebilmiş olanların önemli bir kısmı yeni rejim tarafından da zulme uğradılar. Aralarından pek azı hükümetle uzlaşmanın bir yolunu bulabildi. Ermenilerin katline karşı çıkışlarının bedeli çoğuna yıllar sonra dahi çok farklı şekillerde ödetildi. Bu kişiler siyaset bilimci Barış Ünlü'nün son derece isabetle tanımladığı gibi "Türklük sözleşmesi"ni ihlal etmişlerdi:

Bu metaforik sözleşmeye göre, Ermenileri tasfiye işine görev verilen bütün Müslümanlar katılacaktı; katılmayanlar ise ebediyen susacaktı. Buna karşı çıkılmadığı takdirde, Ermenilere ve Rumlara yapılanlardan bahsedilmediği sürece, Müslüman kişi potansiyel olarak burjuva, hâkim, general, profesör, toprak sahibi, sendikacı, gazeteci, öğretmen vs. olabilecekti. Karşı çıkıldığı takdirde ise, sözleşme dışına atılacaktınız; hiçbir yere gelemeyecektiniz ve başınıza bir sürü bela gelecekti. Sözleşme, yazılı olmasa da açıktı. (...) Şeyh Said isyanından sonra sözleşmeye yeni bir madde eklendi. Ermenilerden konuşulmadığı gibi, Kürtlerden ve Kürtlere yapılanlardan da kim-

se söz etmeyecekti. Söz etmezseniz, her türlü başarıya ulaşabilirdiniz hayatınızda, kendiniz ve aileniz için. Eğer söz ederse-
niz, siz ve aileniz bittiniz demektir. İşte değiştirilmesi teklif da-
hi edilemeyen asıl maddeler bunlardır Cumhuriyet tarihinde.
(...) Siz İslâmi ve Türklük sözleşmelerini aktif olarak imzala-
mamış olabilirsiniz. Yani Ermenileri ve Kürtleri sürmemiş, öl-
dürmemiş olabilirsiniz, ya da onlardan geriye kalan mal mül-
ke konmamış olabilirsiniz. Eğer sözleşmeyi pasif olarak izle-
mişseniz, yani sözleşmeye ses çıkarmazsanız, sözleşmeye da-
hilsiniz. Ve sözleşmenin her türlü imtiyazından yararlanabilir-
siniz. Aktif olmak şart değil, pasif katılımcı da olunabilir. İş-
te bu sözleşme, Türkiye'deki sınıf yapısının, burjuvazinin, res-
mi ideolojinin, yargının, sosyal bilimlerin üzerinde yükseldi-
ği ve onu sürdürdükleri kurucu anlaşmadır. (...) Türkiye tari-
hinin ve bugününün en önemli ve en açıklayıcı meselesidir.¹³

Tanıklıklarda geçen isim, görev, yer ve zamanları mümkün
olduğunca Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerle te-
yit etmeye çalıştık. Özellikle ikinci ağızdan aktarılan hikâyeler-
de –bazen olayları bizzat yaşayanların dahi– zaman ve kişileri
karıştırılabildiklerini, devlet memurlarının görevlerini tam bile-
mediklerini gördük. Osmanlı Arşivleri'nde karşımıza çıkan ba-
zı belgeler kimi kurtarma hikâyelerinin sanıldığı gibi olmadığı-
nı, örneğin bir imalathanede Ermenileri işe alarak kurtaranla-
rın bunu kendi inisiyatifleriyle değil, aldıkları bir emir üzerine
yaptıklarını ortaya koydu.

Tüm bu teyit çabalarının sonucunda vicdanlı tavır sergile-
yenler arasında saydığımız isimlerle ilgili daha fazla bilgiye, re-
simlere ve kişisel detaylara ulaşmak için ailelerinin izini sür-
dük. Elimizde sadece bir kişi ya da yer ismi bulunduğu kimi
durumlarda aradığımız tam anlamıyla bir “Sarı Çizmeli Meh-
met Ağa”ydı. Türkiye'deki yerleşim yerlerinin büyük çoğun-
luğunun isimlerinin değiştirilmiş olması, kimi durumlarda ay-
nı bölgede ya da görevde aynı isimde çok sayıda kişinin varlığı,

13 “‘Türklük Sözleşmesi’ Anayasanın Üstünde”, Barış Ünlü ile söyleşi, Ferda Ba-
lancar, *Agos* gazetesi, 22.03.2013.

ya da kişi isimlerinin yanlış telaffuzla aktarılması ek güçlükler oluşturdu. Bu konudaki engelleri aşmak için bulundukları bölgelerde yerel tarih çalışması yapanlara ya da yaşları itibariyle o döneme dair hikâyeleri büyüklerinden dinleyebilmiş kişilere ulaştık. Bazı kişilerin ailelerine dair bir ize ulaşmak için *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazetelerinin arşivlerinde ölüm ilanlarını taradık. Bu ilanlarda yer alan akrabalık ilişkileri bilgileriyle, çoğu zaman bulmaca çözer gibi, günümüzde yaşayan aile üyelerini tespit etmeye çalıştık. Kimi kişiler için çabalarımız sonuç vermedi, ama çok sayıda kişinin aile bilgisine ulaşabildik.

1915'e dair hafızanın dün yaşanmışçasına canlı olduğu Kürt bölgelerinin dışında, vicdanlı tavır sergileyenlerin aile üyelerinin çoğu dedelerinin bu yönünden habersizdi. Çok sayıda kişi, özellikle devlet görevlilerinin torunları, aile büyüklerinin 1915'teki tavrını bizden öğrendiler. Dedeleri bu konuyu aile içinde hiç paylaşmamıştı. Bu durumu sadece dönemin otoriter aile yapısı ya da söz konusu kişilerin alçakgönüllülüğüyle açıklamak güçtür. Ermeni soykırımının uzun yıllar tabu sayıldığı bir toplumda tehcir ve katliamlara karşı çıkanların maruz kaldıkları muamele de tabuya dahildi. Aile içinde bu konuya dair örülen sis perdesini kalınlaştıran başka bir faktör ise soykırma karşı çıkan bazı kişilerin daha sonraki dönemlerde kendilerini 150'likler listesinde bulmalarıydı. 1915'te "hain" ilan edilmeleri yetmemiş, Cumhuriyet için de "persona non grata" oluvermişlerdi. Bu kişilerin ailelerinden Türkiye'ye dönebilenlerin bazılarının bu zor dönemleri kişisel tarihlerinden silerek yeni nesilleri bir ayrımcılığa maruz kalmaktan korumaya çalıştıklarını anlaşılmaktadır.

Kürt bölgelerinde ise, Batı'nın aksine, bu konuya dair en ufak ayrıntıların bile –sadece aile üyeleri tarafından değil, çoğu zaman tüm bölge halkınca– dünmüş gibi hatırlandığını görebiliyoruz. Bu sebeple bu bölgelerde çok kolay ilerleyen ailelere ulaşma çabamız Batı şehirlerinde aynı karşılığı bulamadı, hatta çoğu zaman "Ermeni" kelimesini telaffuz ettiğimiz anda kapılar yüzümüze kapandı. Bizimle görüşmeyi reddeden aile üyelerine rastladık.

Vicdanlıları hatırlamaya dair tuzaklar

Emirlere karşı gelenleri hatırlamak Ermeni soykırımıyla yüzleşmek için yeni kapılar aralasa da birtakım tuzaklar da içeriyor. Bu tuzaklardan ilkinin –sanki soykırım kurbanları bilinmeyen bir doğal felaket ya da uzaylı istilası sonucu buharlaşmışlar gibi– olayları ve sorumluları örtbas ederek sadece kurtarıcılara yoğunlaşmak teşkil ediyor. Bu yaklaşımının işaretlerini son yıllarda Türkiye’de hükümet düzeyinde görebilmek mümkün. 2009-2014 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı, ardından Mayıs 2016’ya kadar Başbakanlık görevini yürüten Ahmet Davutoğlu ve ekibi “Ermenilerin acısını anlıyoruz, ama Türkler de acı çekti” diye özetlenebilecek “Adil Hafıza” kavramını ortaya atarak bu yönde girişimlerde bulundu. Davutoğlu’nun görev süresi boyunca “Adil Hafıza” ismini taşıyan web sitesi ve sosyal medya hesaplarından kurtarıcılara dair çok sayıda paylaşım yapıldı.¹⁴ Bunlar çoğu zaman hatalı ve çarpıtılmış hikâyelere dayanan, kurtarıcılarının da bu girişimleri sebebiyle hayatlarının cehenneme çevrildiğini ıskalayan ve her şeyden önemlisi bu kişilerin Ermenileri nasıl bir felaketten kurtarmaya çalıştıklarına ve bunun sorumlularına dair tek kelime etmeyen paylaşımlardı. Davutoğlu’nun görevden ayrılmasıyla birlikte şimdilik sona ermiş gibi görünen bu girişimin ileride canlandırılmayacağından ve tekrar kurtarıcılar konusunun suiistimal edilmeyeceğinden emin olmak ne yazık ki mümkün değil.

Vicdanlıları hatırlamaya dair başka bir tuzak, hükümetin yaklaşımından bambaşka bir noktadan hareket etse de, sonuçları itibarıyla benzer suistimallere yol açması söz konusu olan ve kimi Kürt entelektüellerinin benimsediği “Kürtler hükümet tarafından kullanıldı, zaten büyük kısmı da Ermenileri korudu” söylemidir. Bu çalışmada Ermeni ve Süryanileri korumaya çalışanlara dair hikâyelerin büyük çoğunlukla Kürt bölgelerine ait olduğu görülebilir. Bu durumda Kürt bölgelerinde 1915’e

14 Adilhafiza.org web sitesi Davutoğlu’nun başbakanlıktan ayrılmasından sonra yayından kalkmış gibidir. Sosyal medya hesaplarının mevcudiyetlerini korumakla birlikte Haziran 2016’dan sonra paylaşımında bulunmadıkları görülüyor.

dair hafızanın diğer bölgelere kıyasla şaşırtıcı oranda iyi korunarak aktarılmasının payı büyüktür. Ancak belirtmek gerekir ki bölgedeki Hıristiyanları korumaya çalışan Kürtlerin durumu katliamlara iştirak eden, destekleyen ve sessiz kalan büyük çoğunluğa kıyasla okyanustaki bir damla suya eşittir. Kurtarıcılar, tüm vilayetlerde olduğu gibi, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde de istisnaydılar. Öyle olmasalardı ve bırakalım çoğunluğa tekabül etmeyi, anlamlı bir azınlık teşkil etselerdi dahi sonuç bambaşka olurdu. Hatalı şekilde kurtarıcı olarak lanse edilen kimi isimlerin yanı sıra –ki bunların en çarpıcı iki örneği kesinlikle kurtarıcı olmayan Saidi Nursi ve Kôr Hüseyin Paşa’dır– “koruyucu” denilen kimileri aynı zamanda kadın ve çocukların zorla el konulması ya da mal gaspında payı olan kişilerdir.¹⁵ 1915’te Ermeniler için bir sığınma merkezi haline gelen Dersim’de dahi –başka yerlere kıyasla az sayıda aşiret təcir ve katliamlara karışmış olsa da– bu durum geçerlidir. En önemlisi, araştırmacı Fırat Aydınkaya’nın isabetle belirttiği gibi bu yaklaşımın “soft inkâr” diye adlandırabileceğimiz bir duruma dönüşmesi riskidir:

Aşiret liderlerinin zaten iradesi yoktu, devlet ne görev verdiyse yapmak zorundaydı yollu bir savunma bana açıkçası Adolf Eichman’ın mahkemede yaptığı savunmayı hatırlatmakta. O da ben emir kuluydum, emirleri sorgulamak benim işim değildi diyordu. (...) Eğer böyleyse 1908’de meşrutiyetin ilanıyla o dönemdeki hükümete deyim yerindeyse posta koyan Kürt aşiret liderlerini nereye koyacağız? Hususen bu dönemde Millili İbrahim Paşa’nın ve Heyderanlı Kôr Hüseyin Paşa’nın hükümete kafa tutan pratiklerini biliyoruz. Yine Şeyh Ubeydullah’tan başlayıp Şeyh Said ve Seyid Rıza’ya kadar Kürtlerin baskıcı ve zorba rejimlere karşı otonom davranabildiklerini görmekteyiz. (...) 1914’lere kadar sık sık özerk davranıp kafa tutan Kürt aşiretleri neden bu tarihte özerk davranamadılar acaba? (...) Kürtler hiçbir zaman siyasi otoriteye tam anlamıyla boyun eğen bir halk olmadı. Ermeni Soykırımı’nda da otonom davranıp devle-

15 Bu kişiler çalışmamızın dışında tutulmuştur.

tin soykırım kararına tamamen çekimser kalabilirlerdi. Ermenileri korumayı bir kenara bırakalım, olaylara kayıtsız kalsalar dahi soykırım bürokrasisinin Kürdistan dağlarına saklanacak Ermenileri bulup imha etmesi asla mümkün olmazdı. (...) En fazla 1890'lardaki gibi kimi yerlerde belki pogrom olabilir. Kürt ailelere sorduğunuz zaman hemen her aile "Biz Ermenileri koruduk" derler. Nerde o zaman o Ermeniler? Bu koruma söylemi bence abartılmış bir efsane. Elbette koruyanlar vardır ama bu istisna. Bu abartılmış söylemin istisnayı çaktırmadan kural haline getirdiği aşikâr. Herkes Ermenileri korumuşsa peki öldüren kim? Bu sinik yaklaşım bir taraftan Ermenilerin acısına ortak olma konforu sağlarken diğer yandan zımnen kendisini bu yüz kıvartıcı suçtan sıyırma imkânı verdiği ölçüde "dostça bir inkâr" diyebileceğimiz bir kurnazlığın ipuçlarını vermekte. En abartılı rakamlar bile 60 bin Ermeni'nin korunduğunu söylemekte.¹⁶ Bunu kabul etsek dahi katledilenlerin yanında bu çok az bir rakam. (...) O yüzden Kürt iştirakini konuştuğumuzda somut ve daha cesur olabilmeliyiz.¹⁷

Terminoloji zorlukları

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenler, tehcir ve katliamlara karşı çıkanları tanımlamak için nasıl bir terim kullanması gerektiği düşünüldüğünde araştırmacıların ilk aklına gelenler İngilizce *Righteous* ya da Fransızca *Juste* kavramları oldu. Oysa *Righteous*'un gönderme yaptığı ve Holokost sırasında Yahu-

16 Bu rakamı teyit edecek bir veri elimizde bulunmamaktadır. Alman din adamı Count von Lüttichau 1918 yılında kaleme aldığı bir raporda Halep Alman Konsolosu Rössler'in 1916'da 100 bin Ermeni'nin hayatta kaldığını aktardığını belirtir. Ancak 1918 yılına kadar devam eden katliamlar ve açık sebebiyle bu sayının azalmış olma ihtimaline dikkat çeker. *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, s. 740-741, Berg-hahn Books, 2014, United Kingdom. Kurtarma hikâyelerinin detayları düşünüldüğünde Fırat Aydınkaya'nın tahmini olarak belirttiğinden daha fazla sayıda Ermeni'nin korunmuş ve hayatta kalmış olması yüksek olasılıktır. Miktarını tam belirtmediğimiz "bu daha fazla sayı" yine de katledilenlerle kıyaslandığında çok azdır.

17 "Bir başka açıdan Kürtlerin Ermeni Soykırımı'ndaki rolü", Fırat Aydınkaya ile söyleşi, Ferda Balancar, *Agos* gazetesi, 27.04.2015.

dileri ölümden ve toplama kamplarına gönderilmekten kurtaran kişilere verilen *Righteous Among the Nations* (Dünya uluslarının dürüst insanları) onursal unvanı çok spesifik kriterlere uymayı gerektiriyor. Sadece birinci elden tanıklıkların dikkate alındığı, Yahudileri kurtaran kişilerin bu eylemi yaparken hayatlarını ya da özgürlüklerini riske atma şartının bulunduğu bu unvan 1915'te Ermenileri kurtarmaya çalışanları incelediğimiz bu çalışmadaki tüm kişilere uygulanabilecek bir kavram değil. Aralarından bazılarının eylemleri Holokost sırasında meydana gelmiş ve bu unvanı veren kurum olan Yad Vashem'in incelemesine sunulmuş olsaydı, *Righteous Among the Nations* onurlandırmasına hak kazanabilmeleri mümkündü. Ancak tamamı için bunu söylemek mümkün değil. Bu sebeple çalışmamızda Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenler, kurtaranlar ve direnenleri tanımlamak için Türkiye'de Hrant Dink Vakfı'nın girişimleri sayesinde kullanımı yaygınlaşan "Vicdanlılar" ya da "Vicdanlı tavır sergileyenler" terimini kullanacağız.

Vicdanlılar: Bir onurlandırma mümkün mü?

Yad Vashem ve Raoul Wallenberg Vakfı gibi kuruluşlar Holokost, Gariwo Derneği ise diğer insanlık suçları özelinde vicdanlı kişileri onurlandırarak bu konuda kamuoyunda farkındalık yaratılmasına katkıda bulunuyorlar. Son yıllarda Türkiye toplumunun Ermeni soykırımıyla yüzleşmesini kolaylaştırmada 1915'te vicdanlı tavır sergileyenlerin belirleyici bir rol oynayabileceği daha çok dile getirilir oldu.

Yaşananların üzerinden geçen yüz yıl ne kurbanların bu konuda doğrudan tanıklık yapabilmelerini, ne de Vicdanlıların kendilerine şükran sunabilmeyi mümkün kılıyor. Holokost sırasındaki duruşlarıyla *Righteous Among the Nations* unvanına layık görülen ancak hayatta olmayan kişilerin ailelerine törenle madalya ve sertifika takdim ediliyor, kurtarıcının ismi *Righteous Bahçesi*'nde yer alan *Şeref Duvarı*'na ekleniyor. Bu onurlandırmaya ek olarak unvana sahip kişiler ve ailelerine İsrail tarafından çeşitli maddi ödüllendirmeler de sunuluyor.

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenler, kurtaranlar ve direnenler için benzer bir onurlandırma düşünülebilir mi? Bu konudaki ilk zorluk içlerinden hiçbiri hayatta olmadığı için ve-
rilebilecek herhangi bir onurlandırma nişanesinin hayattaki aile üyelerine takdim edilmesi mecburiyetidir. Bu konuda böyle bir yol izlenmesinin pek çok açıdan sorunlu olacağını düşünüyoruz.

Türkiye’de son yıllarda tabu olmaktan çıksa da toplumun önemli bir kesiminde Ermeni soykırımı hâlâ kolay sözü edilebilen bir kavram değil. Yıllarca resmi ideolojiye uygun bir şekilde okullarda ve medyada topluma ezberletilen inkârcı söylem 1915’te canını tehlikeye atarak katliamları önlemeye çalışan bazı kişilerin torunlarına da sirayet etmiş olabiliyor.

Ailelerin onurlandırılmasında yaşanabilecek başka bir sorun kurtarma hikâyelerinin karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Kendisi katliamlara karşı çıktığı halde oğlu ya da başka aile üyeleri doğrudan katliamcılar arasında yer alan çok sayıda kurtarıcı hikâyesi vardır. Ermenilere yardım eden bir kişiye soykırıma iştirak eden akrabalarının saldırdığı, hatta öldürdüğü örnekler mevcuttur.

Böyle durumları bir kenara bıraksak bile, başka bir hususu gözden kaçırmamak gerekiyor: bizler dedelerimiz değiliz. Dedelerimizin suç yoluyla elde ettiği zenginleşmeden faydalanan, bir adaletsizliği devam ettiriyor ya da yaptıklarını örtbas etmeye çalışıyorsak bu bizi mevcut durumdan sorumlu kılar. Ancak yaptıkları iyiliklerden, cesaretlerinden ya da vicdani tavırlarından pay çıkarmamız temelsizdir.

1915’te vicdanlı tavır sergileyenlerle ilgili daha kalıcı, toplumun geniş kesimlerine ulaşabilen ve yüzleşmeye katkı sağlayan başka onurlandırma şekilleri düşünmek mümkündür. Belirlenecek bazı vicdanlı kişilerin adına verilecek araştırma bursları (her sene farklı bir kişi adına da bu bursu vermek mümkündür) kalıcı ve bu konudaki çalışmaları teşvik edici yönüyle tercih edilebilir bir alternatiftir. Türkiye’de vicdanlılar adlarına oluşturulabilecek hafıza mekânları bu isimleri unutulmuşluktan çıkaran ve topluma 1915’teki tavırlarını hatırlatan kalıcı

bir girişim olma potansiyelini taşır. Bu hafıza mekânları (isimlerini taşıyan duvar levhaları, müze, orman, park ya da anıtlar) özellikle vicdanlıların yaşadıkları ya da görev yaptıkları yerlerde yer alabilir. Türkiye’de Ermeni soykırımını inkâr etmeyen ve yüzleşme yönünde çeşitli etkinliklere imza atan HDP’nin yönetiminde bulunan belediyelerde bu tür projeleri hayata geçirme imkânı vardır.¹⁸ Yine ilgili şehirlerde vicdanlılara dair düzenlenecek konferanslar, üniversitelerde adlarını taşıyan kürsülerin kurulması, filmler ve sergiler dahil olmak üzere yaşamlarını konu alan her türlü sanatsal kreasyonun desteklenmesi yine kalıcı onurlandırmalar arasındadır. Türkiye’deki Ermeni kültürel mirasının korunması ya da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik etkinlikleri destekleyen ve vicdanlıların ismini taşıyan fonlar da oluşturulabilir. Soykırımla yüzleşme, adalet arayışları ya da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişimine katkıda bulunan kişilere vicdanlılardan birinin adını taşıyan bir ödül verilmesi de olası kalıcı onurlandırma biçimleri arasındadır.

18 Eylül 2016 itibarıyla HDP’li belediyelerin önemli bir kısmına kayyum atanmasının ardından bu imkân oldukça daraldı.

KONYA VİLAYETİ

“İnsan yok olurmuş. Olabilir. Ama direnerek yok olalım. Kaderimiz hiçlikse bile, bunu kendimiz hak etmiş olmayalım.”

– ETIENNE PIVERT DE SENANCOUR, *Oberman*, 1804

Halep ve Konya Valisi Celal Bey:

“Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp düşünseler bize bundan büyük fenalık edemezler.”

Benim Konya’daki halim elinde hiçbir kurtarma aracı olmadığı halde bir nehir sahilinde duran adamın haline benziyordu. Nehirde su yerine kan akıyor ve binlerce masum çocuklar, kaba-hatsiz ihtiyarlar, aciz kadınlar, kuvvetli gençler bu kan cereyanı içinde yokluğa doğru akıp gidiyorlardı. Ellerimle, tırnaklarımla tutabildiklerimi tahlis ettim ve diğerleri zannederim bir daha dönmemek üzere akıp gittiler.¹

Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelen devlet görevlilerinin sembolü haline gelmiş Konya Valisi Celal Bey 10-12 ve

1 “Ermeni Vakayı’i, Esbab ve Tesirâtı”, *Vakit* gazetesi, 10, 12, 13 Aralık 1918. Bu çalışmada yazının şu günümüz Türkçesine çevirilerinden yararlanılmıştır: 30 Temmuz 2010’da *Agos* gazetesinde yayınlanan Ari Şekeryan/Rober Koptaş çevirisi ve 24.04.2014’te *Radikal* gazetesinde yayınlanan Zeki Sarhan çevirisi.

Celal Bey.

13 Aralık 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde yayınlanan anılarında yaşadıklarını bu sözlerle anlatıyordu. Benzetmesi son derece yerindeydi: “akıntı” öylesine güçlüydü ki, Celal Bey gibi önünde durmaya çalışanları silip süpürüyor, biçareliğe mahkûm ediyordu. Yine de Celal Bey’in “elleriyle tırnaklarıyla tutabildiği” ve “dönmemek üzere akıp gitmekten” kurtardıkları azımsanamayacak boyuttaydı. Batı illerinden tehcir edilenlerin Der Zor’a sürülmeden önce toplandığı, doğuda Malatya ile birlikte soykırı-

rımın kritik transit noktalarından birini oluşturan Konya vilayetindeki dört aylık görev süresi boyunca binlerce Ermeni'nin bulundukları yerlerde kalmasını ve ölüm yolculuğundan kurtulmalarını sağladı.²

Maliye memurlarından Atıf Bey ile Safvet Hanım'ın oğlu olan Celal Bey aynı zamanda Abdülhamid'in kızlarından birinin torunu olarak Osmanlı hanedanı mensubuydu. Belki de bu sayede emirlere karşı gelen başka memurların uğradığı akıbetten, canına kastedilmekten kurtulacak ve hükümet onu görevden almakla yetinecekti.

Celal Bey yıllar sonra müdürlüğünü üsteleneceği Mekteb-i Mülkiye'den 1883 yılında mezun olur. Almanya'da ziraat tahsili gördükten sonra 1908 yılına kadar çeşitli illerde öğretmenlik ve Maarif Nezareti'nde müdürlük görevlerinde bulunur. Bir yıllık Mekteb-i Mülkiye müdürlüğünden sonra sırasıyla Erzurum, Edirne ve İzmir Valiliklerine atanır. Aralık 1911-Temmuz 1912 tarihleri arasında Dahiliye, Ocak-Haziran 1913 arasında ise Ziraat ve Ticaret Nazırlığı görevlerinde bulunur.³

Birinci Dünya Savaşı başladığında Celal Bey Halep Valisi'dir. Maraş sancağında Zeytun'da asker alımı ve devlet görevlile-

2 Celal Bey'in Halep ve Konya'daki görev süresi boyunca yaklaşık 30-40 bin Ermeni'yi kurtardığına dair –bu rakamı telaffuz ettiği ve *Vakit* gazetesinde yayınlanan anıları haricinde– çok sayıda tanıklık mevcuttur. Halep'te bulunan Alman ve Amerikan konsoloslarının raporları, soykırımdan hayatta kalanların tanıklıkları, İttihat ve Terakki yöneticileri yargılamaları tutanakları Celal Bey'in tutumuna dair çok sayıda bilgiler içermektedir. DE/PA-AA/R14089-A35046, *Report of Aleppo consul, Rössler, to Chancellor Bethmann-Hollweg*, 16.11.1915 ve DE/PA-AA/BoKon/169-A53a/1915/3790, *From Aleppo consul, Rössler, to Embassy in Constantinople*, 21.06.1915, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, op.cit. *Armenian Atrocities, From J:B. Jackson, consul, formerly at Aleppo*, 04.03.1918, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Ara Sarafian, 1994, *Armenian Review*. Soykırımdan hayatta kalanlardan Celal Bey'e dair iki tanıklık için: *Nous avons bu la même eau*, Serge Avedikian, *Les Films d'ici*, 2006.

Torlakyan Davası'nda tanıklık eden ve Celal Bey'i şahsen tanıdığını belirten yazar Yervant Odyan –Konya'da oyle bir Vali vardı ki, Celal Bey... Bütün Ermeniler onu olup başlarına koyuyorlardı. Konya'da hiçbir Ermeni'nin kılına dokunulmadı" ifadesinde bulunur. *Torlakyan Davası*, Murat Çelebi, s. 126-127, Kastus, 1990, İstanbul.

3 *Yeni Mülkiye Tarih ve Mülkiyeçiler*, Ali Çankaya, II. Cilt, s. 831-833, Mars Matbaası, 1969, Ankara.

Şehremini Celal Bey'in karikatürü.

rinin kötü muamelesi sonucu tırmanan gerginlikte aldığı tutum ilerleyen dönemde hükümetle nasıl ters düşeceğinin habercisidir. Celal Bey Ermeni toplumuna kulak verir, kaygılarını gidermenin yollarını arar. Ermeni gençlerin yakın vilayetlerde askerlik yapabilmeleri sözünü vererek krizi çözmek üzereyken Maraş'a yeni bir muhtasarrıf atanır. Zeytun Ermeni toplumunun ileri gelenleri tutuklanır. Celal Bey duruma müdahale eder ve haklarında bir suçlama olmayan herkesi

tahliye ettirir. Ancak bu Zeytun üzerindeki son tasarrufu olur: Maraş sancağı Halep vilayetinden ayrılarak müstakil livaya ilan edilir.⁴ Ve tehcir emirleri vilayetlere iletmeye başlar.

Vakit gazetesinde yayınlanan anılarında Celal Bey önce bu emirleri geçici savaş tedbirleri sandığını ifade eder. "İtiraf ederim: Ben bu emirlerin, bu icraatın Ermenileri mahva yönelik olduğuna kani değildim. Çünkü hiçbir hükümetin kendi tebaasını ve memleketin en büyük serveti sayılması gereken insan sermayesini bu suretle imhayı gerekli göreceğine ihtimal vermiyordum," diye aktarır. Hatta bu düşüncelerle "sevk edilecek Ermenilere mesken yaptırılmak üzere tahsisat" talebinde bulunduğu altını çizerek.⁵ Oysa Halep'teki Alman Konsolo-

4 Aynı tarihte İçel ve Kütahya sancaklarının da müstakil livaya haline getirilmesi kararlaştırıldığı için bu girişimin sadece Maraş'ı Celal Bey'in kontrolünden alma amacı taşıdığını kesin olarak ifade etmek zordur. BOA, DH.İ.UM.EK. 6/76, 16/R/1333.

5 Vakit gazetesinde yayınlanan anılarında yer verdiği ve cevap alamadığını belirttiği Celal Bey'in bu talebine dair Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde bir iz bulmak mümkün değildir. Ancak "Haleb'e sevk olunan Ermenilerin masraflarının masarifi gayr-i melhuza tertibinden tesviyesine dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Halep Valiliği'ne çekilen cevabi telgraf"ın bu ve ben-

su Walter Rössler'le yaptığı görüşmeler Celal Bey'in tehcir başlamadan önce gidişattan endişelenmeye başladığını ortaya koymaktadır. 12 Nisan 1915'te Alman Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Büyükelçiliği'ne yazdığı mektupta Rössler Celal Bey'in kendisine hükümetin tüm Ermenileri şüpheli ve hatta düşman görme eğiliminde olduğunu aktardığını belirtir. "Bu gelişmelerin memleketi için hiç iyi olmadığı düşüncesindeydi," diye yazar Rössler ve ekler: "Benim ekselansları Sayın Büyükelçi'yi bu eğilime karşı koymaya ikna etmem için yalvardı."⁶

Tehcir başladıktan sonra Celal Bey artık amaçlananın Ermenilerin imhası olduğundan emindir. Endişelerini ve kendisine iletilen emirlerin mahiyetini sadece Rössler'le değil, Halep'te yakın dostluklar kurduğu Amerikan ve İtalyan konsoloslarıyla da paylaşır.⁷ Bu diplomatlardan hükümetlerine durumun vahametini iletmelerini ve Bâbıâli üzerindeki nüfuzlarına dayanarak yaşananlara engel olmalarını ister. İtalya'nın Halep Konsolosu Antonio Gauttieri'nin 1921 yılında Diran Babikian'a aktardığı ve onun da anılarında yer verdiği görüşme Celal Bey'in her şeyi göze alarak katliamları durdurmaya çalıştığını ortaya koyuyor. Bu görüşmede Celal Bey Gauttieri'ye kendisine ulaşan gizli emirlerin Ermeni halkını yok etmeyi amaçladığını, vicdanının bunu kabul etmediğini ama emirleri yumuşatmaya çalışmaktan başka elinden bir şey gelmediğini aktarır. Bu cinayeti önlemenin tek yolunun Alman ve Avusturya hükümetlerini harekete geçirmek olduğuna inanmaktadır. "Bunları İstanbul Büyükelçiliğinize iletin, iki hükümet nezdinde girişimlerde bulunsunlar. Yoksa emin olabilirsiniz, tüm Ermeni milleti yok olacak" ifadesinde bulunur. Konsolos bunun imkânsız olduğu-

zeri taleplere cevap olarak gönderilmiş olması ihtimal dahilindedir. (BOA, DH.ŞFR. 52/335, 27/C/1333).

- 6 DE/PA-AA/R14085-A-14801, From the Consul in Aleppo, Rössler, to the Foreign Office, 12.04.1915, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, op.cit. s. 166.
- 7 Halep Amerikan Konsolosu J.B. Jackson, Celal Bey'le "kardeşliğe varan" yakın dostluklarını ve bu sayede Ermenileri tehcirden kurtarmak için birlikte çalıştıklarını aktarır. *United States official documents on the Armenian Genocide*, op. cit. s. 143-144.

nu çünkü mektupların takibe ve sansüre takılacağını belirtir. Celal Bey konsolosun mektubu yazması için ısrarcı olur ve güvendiği kişiler eliyle İstanbul'a ulaştırılmasını sağlayacağını temin eder. Ancak tüm bu çabalar mektubun yerine ulaşmasından birkaç gün sonra İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa girmesiyle suya düşer.⁸

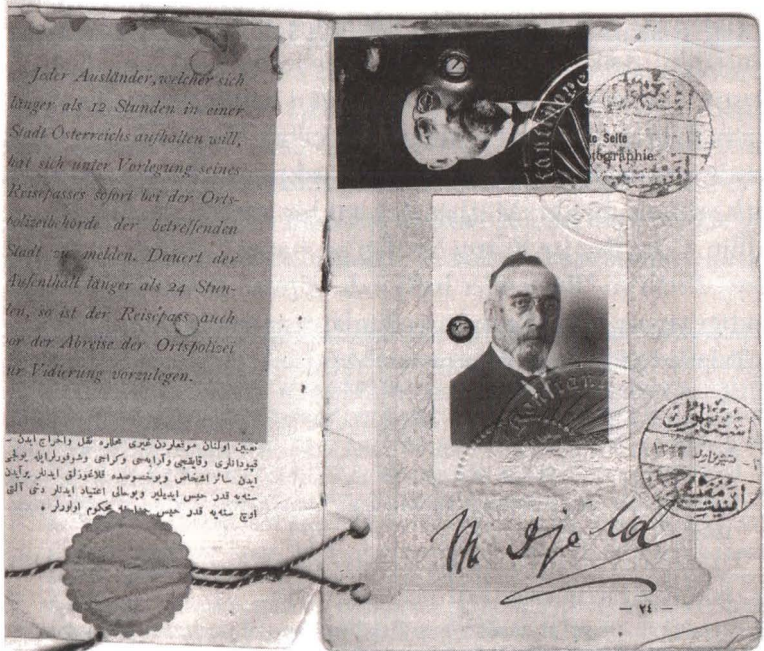
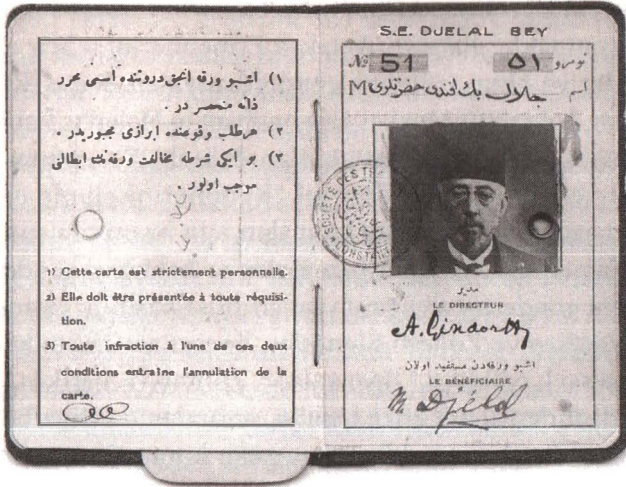
Bu görüşme İtalya'nın İttifak devletlerine savaş ilan ettiği 23 Mayıs 1915'ten hemen önce yapılmış olmalıdır. Celal Bey'in aradığı destekler umduğu sonucu vermemiştir. Büyük umut bağladığı ve Bâbüali üzerinde etkili olabilecek en önemli güç olarak gördüğü Almanya Osmanlı topraklarındaki pek çok konsolosunun alarm zilleri çalan sayısız raporuna karşın çok sınırlı müdahalelerde bulunmakla yetinecektir.⁹

Bu sırada Halep İttihat ve Terakki Kulübü Celal Bey'in ayağını kaydırmak için girişimlerde bulunmaktadır. Parti murahası Ali İhsan Efendi aracılığıyla "vatan hıyaneti"ne kadar varan türlü suçlamalarla hakkında şikâyetle bulunulur. Diyarbekir Valiliği'nden sonra Mülkiye Müfettişi olarak görevlendirilen Hamid Bey şikâyetleri soruşturmak için Halep'e gönderilir. Hamid Bey'in yürüttüğü soruşturma suçlamaların "hemen hepsinin asıl ve esası olmadığını meydana çıkarır".¹⁰ Yine de Celal Bey çok geçmeden görevden alınacaktır.

8 *Les Arméniens, 1917-1939: la quête d'un refuge*, Raymond H. Kévorkian, Lévon Nordiguan, Vahé Tachdjian, s. 310-311, 2007, Réunion des Musées nationaux, Paris.

9 Bu konuda daha detaylı bilgi için *German Responsibility in the Armenian Genocide. A review of historical evidence of German complicity*, Vahakn Dadrian, Blue Crane Books, 1996, Watertown.

10 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, s. 479, Yeditepe Yayınları, İstanbul. Hamid Bey'in anılarından hakkındaki suçlamaların asılsız olduğunu kanıtlamış olsa da, Celal Bey'le yıldızlarının barışmadığı anlaşılmaktadır. Hamid Bey için Celal Bey "keyfine fazla düşkün"dür ve "zamanın muhtaç duyduğu çalışkan ve fedakâr idare memuru" değildir. Hamid Bey Celal Bey'in *Vakit* gazetesinde yayınlanan anılarında aktardığı "Konya'ya naklini tehciire razı olmayışına" bağlamasına da karşı çıkar. Suçlamalar arasında tehcirle ilgili bir konunun bulunmadığını, hatta o dönem bölgenin tehcirine lüzum görülmediğini ileri sürer. Halep vilayet merkezi için bu tespiti doğru olsa da vilayetin kıyı bölgeleri için tehcir kararı Celal Bey görevdeyken gelir. Mülkiye Müfettişliği görevinde Dr. Reşid'in iki kaymakamı katlettirmesini soruşturmuş ve İttihat ve Terakki yöneticilerinin İstanbul'daki yargılanmala-

Celal Bey'in çeşitli dönemlere ait kimlik belgeleri.

Halep'teki görev süresi boyunca Celal Bey sadece emirleri "yumuşatmakla" kalmaz. Antakya Ermenilerini tehcir etmeyi reddeder ve ölüm yollarına gönderilen yakın dostu iki mebus Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın Halep'te kalmasını sağlamaya çalışır. Kalp hastası olan Zohrab'ı Dr. Altunyan'ın kliniğine yerleştirir.¹¹ Bu dönemi "Kendilerini elimle ölüme gönderemezdim. (..) Halep'te kalmaları için İstanbul'a yazdım. Cevap alamadım. Mamafih ben Halep'te kaldığım müddetçe kendilerini göndermeyeceğimi vaat ettim ve vaadimi yerine getirdim. Vartkes ve Zohrab Efendiler, benim ayrılmamdan bir gün sonra sevk edildiler," diye anlatır. Zohrab ve Vartkes Celal Bey'in gidişinden sonra önce Urfa'ya, ardından da Diyarbakir'e doğru yola çıkarılır ve yolda onlara pusu kuran Çerkes Ahmet tarafından katledilirler.

Halep'ten gönderilen Celal Bey önce Ankara Vilayeti'ne tayin edilir. Ankara Valisi Mazhar Bey'le becayişi kararlaştırılmıştır.¹² Ancak bu tayinden birkaç gün içinde vazgeçilir. Tehcir ve katliamlara aynı şekilde karşı çıkan Mazhar Bey'le Celal Bey'in yer değiştirmesinin ne kadar sakıncalı olduğu son anda fark edilmiş gibidir. Mazhar Bey ani bir kararla emekliye sevk edilir, Celal Bey ise Konya Valiliği'ne atanır.¹³ Bu süreçte Celal Bey Bâbîâli'ye "Ermeniler hakkında yapılan muamele"ye karşı çıktığı sayısız telgraf gönderir. Bunların arasında Dahiliye Nazırı Talat'a yazdığı "gizli ve hususi" bir mektupta şu satırlara yer

rında işlenen suçlara dair ifade vermiş Hamid Bey'in anılarında Celal Bey'e bu şekilde yer vermesini sadece kişisel husumetle açıklamak güçtür. Kendi anılarının 1915'e dair bölümlerini ciddi bir otosansüre tabi tuttuğu, başka pek çok kaynakta yer alan o dönemki tutumundan hiç söz etmemesinden anlaşılmaktadır. cf. infra s. 63-66.

11 "Zohrab ve Vartkes'in Son Günleri", Rober Koptaş, *Agos* gazetesi, 16.07.2010.

12 BOA, MV. 240/56, 03/B/1333.

13 Mazhar Bey'in azledilmeden önce Dahiliye Nezareti'yle yazıştığını Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan ve Talat'ın kendisini bu görevi kabul etmesi için ikna etmeye çalıştığı cevabi bir telgraftan anlıyoruz. BOA, DH. ŞFR, 54/94, 09/Ş/1333. Talat'ın ikna çabaları sonuç vermeyecek ve "Ermenilerin nakil ve iskânı" hakkındaki görüş ayrılıkları yüzünden Mazhar Bey emekliye sevk edilecektir. BOA, I. MMS. 198/1333, 06/N/1333. Celal Bey'in Ankara'ya tayininden vazgeçilerek Konya'ya atanması için: BOA, I. MMS. 197/1333, 18/Ş/1333.

verdiğini aktarır: “(Ermenilerin) mahvlarına çalışmak memleket için asırlarca telafisi mümkün olmayacak derecede büyük bir zarardır. Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp aylarca düşünseler bize bundan büyük bir fenalık edemezler.”¹⁴ Bu görüşlerini aktarmak için İstanbul’a gelir ancak kimse söylediklerine kulak vermez. Dahiliye Nezareti’ne “Konya’daki Ermeniler de çıkarılacak ise” bu işi yapacak başka birini bulmalarını söyler. “Çıkarılmayacakları” teminatını alır, ancak kendisine söylenen yalan daha Konya’ya varmadan ortaya çıkar. Akşehir’de, Ilgın’da ve Konya şehir merkezinde binlerce Ermeni’nin “yüreklere yaralayacak derecede mahrumiyet ve sefalet içinde” sürülmeyi beklediklerini görür. Konyalıları derhal evlerine gönderir, diğer yerlerden sürülenler üzerinde yetkisi olmadığı için onlara yevmiye bağlayarak sefaletten kurtarmaya çalışır.

Bu sırada trenler her gün Konya’ya binlerce Ermeni getirmekte, gelenlerin Der Zor istikametine sevk edilmeleri için emirler yağmaktadır. Celal Bey bir müddet bu kadar insanı sevk edecek vagon olmadığını gerekçe göstererek kafilelerin yola çıkışını mümkün olduğunca ertelemeye çalışır. İstanbul’la Konya arasında vagon meselesi üzerine çok sayıda yazışma yapılır.¹⁵ Celal Bey sadece bahanelerin arkasına saklanmaz, karşı-

14 Anılarında bahsettiği diğer yazışmalar gibi bu “gizli ve hususi” mektubun da izine Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde rastlanmamaktadır. Bir ihtimal, Celal Bey ve Dahiliye Nezareti arasındaki bazı yazışmaların Genelkurmay’ın onayından geçen sınırlı sayıdaki kullanıcıya açık olan Atase arşivinde bulunmasıdır. Aram Arkun’un işaret ettiği ve Genelkurmay’ın bir yayınında yer verdiği bir telgraf bu ihtimali düşündürmektedir. (*Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide*, Aram Arkun, *A Question of Genocide, Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Edited by Suny, Gocek, and Naimar, s. 393, Oxford University Press, 2011). Atase arşivinde yer aldığı belirtilen bu isimsiz telgraf Zeytun’daki olaylara istinaden devletin yalnızca suçluları cezalandırması ve “vatana bağlılıkları konusunda şüphe ve tereddüt olmayan” Ermenilere karşı “tecavüzkâr ve aşağılayıcı” muameleden kaçınılması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu satırlar Celal Bey’in anılarındaki ifadelerle çok benzerlik taşımaktadır. Bu açıdan Celal Bey’in bahsettiği ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde yer almayan yazışmaların Atase arşivinde bulunması olasılığından söz edilebilir. Söz konusu telgraf için: *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, Cilt 1, s. 71-72, Genelkurmay Başkanlığı, 2005, Ankara.

15 BOA, DH.ŞFR. 56/174, 17/Za/1333, BOA, DH.ŞFR. 55/186, 13/L /1333, BOA, DH.ŞFR. 56/89, 11/Za/1333.

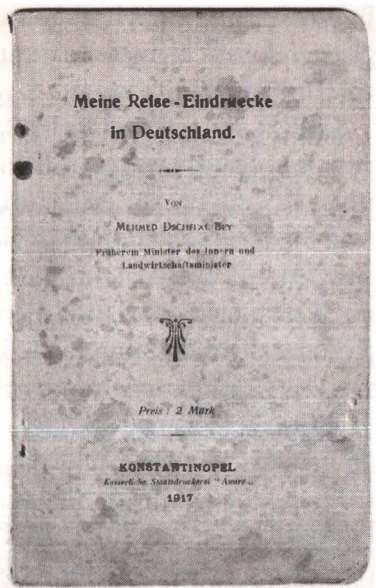
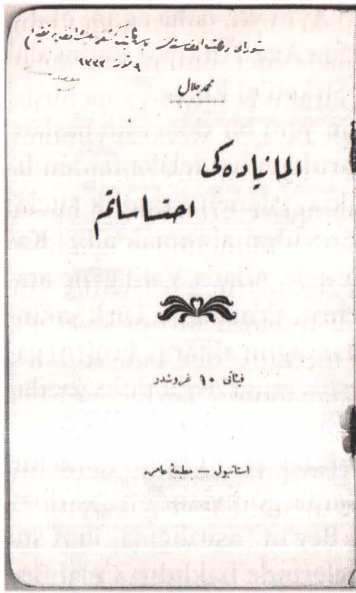
laştığı herkese “bu teşebbüsü memleket için zararlı addettiğinden iştirak edemeyeceğini” açıkça ifade eder. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Merkez Komitesi tarafından, Konya mebuslarından biri aracılığıyla tehdit edilir. “Bu işin Merkezi Umumiyece enine boyuna düşünülerek kararlaştırılmış olduğundan değiştirilmesinin mümkün olamayacağı ve Ermenilerin bu suretle sevki millî mefkûre icabaplarından olduğundan kendi kanaatini feda etmekliği lazım geleceği, onların görüşlerine muhalefet ederse (..) Konya’nın kendisinden mahrum kalacağı” söylenerek gözdağı verilir. “Millî mefkûre”den bahsedilmesi Celal Bey’i isyan ettirir: “Hangi millî mefkûre? Türkler ve Müslümanlar icra edilen bu cinayetlerden dolayı kan ağlıyorlar. Fakat önlenmesine çare bulamıyorlardı. Böyle zulümlere millî mefkûre demek millet için en büyük bühthan ve hakarettir.”

Celal Bey direnmeye devam eder ve kendi ifadesiyle “her vesileden istifade ederek” başka yerlerden gelen yaklaşık 30 bin Ermeni’nin Konya’da kalmalarını, Konyalı Ermenilerin de yerlerinden çıkarılmamalarını sağlar.

Celal Bey’in binlerce kişiyi ölüm yollarından kurtardığı bilinmekle birlikte görev süresi boyunca tehciri tamamen durduramadığı başka tanıklıklardan anlaşılmaktadır. Konya’da görev yapan Amerikalı doktor William S. Dodd Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau’ya yazdığı mektupta Konya’daki durumu şöyle anlatır: “Vali iyi bir adam ama tamamen güçsüz. İttihat ve Terakki Komitesi ve Selanıklılar her şeye karar veriyor. Esas patron polis şefi gibi görünüyor.”¹⁶

Tehditlere boyun eğmeyeceği anlaşıncı 3 Ekim 1915 tarihinde Celal Bey görevden alınır. Gidişi aynı zamanda Konya Ermenileri için felaketin başlangıcıdır. Bu süreci “Daha hareketim günü akşamı Konya’daki Ermenilerin sevkine memur olanlardan ikisinin Ermenilere ‘Babanız gitti, siz de gideceksiniz,’ dediklerini İstanbul’da haber aldım. Şu felaketin önünü alabilmek

16 Dr. Dodd’un Morgenthau’ya mektubu, *United States official documents on the Armenian Genocide*, op. cit. s. 254. Dr. Dodd’un Celal Bey’e dair sözlerinin tamamı için: Report from Dr. D. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, James Bryce, Arnold J. Toynbee, s. 423, T. Fisher Unwin Ltd., 1916, Londra.

Celal Bey'in Almanya'daki öğrencilik dönemine dair anelarnı kaleme aldığı, Osmanlıca ve Almanca yayınlanan Almanya'daki İhtisasatım kitabı.

için İstanbul'da mümkün olabilen her şeyi yaptım. Herkese müracaat ettim. Hiçbir fayda sağlanamadı. Bilakis 'sen kanaatini millî mefkûreye feda etmedin,' diye terslendim," diye anlatır.¹⁷

Bundan sonraki süreç Celal Bey ve ailesi için zor günleri getirecektir. Konya Valiliği'nden azledildikten sonra kendisine başka görev verilmez. Aile uzun süre maddi zorluklarla boğuşur.¹⁸ 1918'de Celal Bey Eskişehir'de modern makinelerle ziraat işine girişmek ister. Ancak Alman bir işadamlıyla birlikte yurtdışından getirdikleri makinelere Levazımat-ı Umumiye

17 Celal Bey'in görevden alınmasından hemen sonra üç gün içinde yaklaşık 10 bin Ermeni'nin Konya'dan sevk edildiğini yerel yetkililer Dahiliye Nezareti'ne bildirir. BOA. DH.EUM.2.Şb. 68/92, 07/2 /1333. Konya Amerikan Hastanesi'nde Doktor Dodd'la birlikte çalışan Wilfred M. Post Celal Bey'in görevden alındığı gün bir polis memurunun eczanelerine gelip "Biz kazandık!" diye sevinçle haykırdığını anlatır. *Turquia, Estado Genocida (1915-1923): Documentos*, Pascual C. Ohanian, s. 527. Başka bir tanık Celal Bey'in görevden alındığı gün tehcir edilen Ermenilerin çadırlarından gözleri yaşlı bir şekilde ayrıldığını aktarır. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, op.cit. s. 437.

18 Celal Bey'in torunu Kemal Ceyhan'la yapılan görüşme, 1 Aralık 2006, İstanbul.

Başkanlığı'nın emriyle el konulur.¹⁹ Aynı yıl, daha sonra el değiştirerek Şark Sigorta (ve günümüzde Axa Türkiye) ismini alacak İttihat-ı Milli Osmanlı Sigorta Şirketi'ni kurar.²⁰

Savaşın sona ermesi Celal Bey için yeni bir dönemin başlangıcı olur. Savaş boyunca ülkenin sürüklendiği felaketlerden İttihat ve Terakki sorumlu tutulmakta, işlenen insanlık suçlarına bulaşmamış “temiz” devlet görevlileri aranmaktadır. Kasım 1919'da Fransızların kontrolündeki Adana Valiliği'ne atanır. Farklı kaynaklar bu haberin şehrin Ermeni ve Türk sakinleri tarafından memnuniyetle karşılandığını aktarır. Ermeni gazeteleri Celal Bey'in resimlerinin eşlik ettiği övgü dolu yazılar yayınlarken, Adanalı Türkler de bu vesileyle “hükümet işlerinde bir koruyucu bulacaklarını” düşünürler.²¹ Oysa Fransa'nın Kilikya bölgesinin baş idarecisi olarak görevlendirdiği Albay Edouard Brémond bu tayine Celal Bey'in “aşırılığını” ileri sürerek karşı çıkar.²² Brémond endişelerinde haklıdır: Celal Bey göreve gelir gelmez Fransızların bölgeyi işgaline karşı bir tavır sergileyecek, gizlice Mustafa Kemal'le haberleşerek örgütlenen mücadeleye destek verecektir.²³

Ülkesinin işgaline tepki duyan ve bu sebeple Heyet-i Temsiliye'ye bağlılığını ifade eden Celal Bey, ancak bu mücadele vesilesiyle Ermenilerin tekrar hedef alınmasından endişe duymakta-

19 BOA. DH.I.UM.EK. 25/18, 15/S/1335.

20 BOA. MV. 249/63, 25/C/1336.

21 Ermeni gazetelerinde yayınlanan yazılara dair: *La Cilicie en 1919-1920*, Edouard Brémond, s. 336, *Revue des Etudes arméniennes*, 1921, Paris. Adana'da Türklerin Celal Bey'in gelişine dair değerlendirmeleri için: *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana cephesi*, Kasım Ener, s. 21, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, Ankara. Vahé Tachjian Fransızların Celal Bey'in Adana Valiliğine atanmasını kabul etmelerinde kendisinin Ermeniler nezdindeki popülaritesinin ve Fransa'nın Türkiye politikasındaki yeni yaklaşımının rolü olduğunu ifade eder. *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Vahé Tachjian, s. 115, Editions Karthala, 2004, Paris. İlleride Kemalistlerle muhtemel bir anlaşmayı öngörerek Fransa'nın daha esnek bir tavra yönelişi için: *Ibidem*, s. 162.

22 *La Cilicie en 1919-1920*, op.cit. s. 336. *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie*, op.cit., s. 149.

23 *Millî Mücadelede vilâyetler ve valiler*, Kâmil Erdeha, s. 317, 1975, *La Cilicie en 1919-1920*, op.cit s. 343-353.

Nom des Vaters Nom du père <i>Celal</i>	<i>Hassan Attif</i>	بر بلك اسم وكنيته صاحب المصطفى
Stand oder Gewerbe Qualité ou profession <i>Verneur Général de</i>	<i>Coniék</i>	صفت وپاسلك قونيه وملك استيف
Wohnort Domicile <i>Agis l'aprak près de la</i>	<i>Station</i>	مکان اقامت قريه ابرك نزد استا
Geburtsort und Geburtsdatum Lieu et date de naissance <i>en 1863</i>	<i>Coniék</i>	محل و تاريخ ولادت در سال ۱۲۷۹
Reiseziel Destination <i>Vors Buegarie</i>	<i>Autr Hongrie Berlin</i>	محل و منزلت بيناستانه اوتريا ولى بيرلن
Zweck der Reise But de son voyage <i>pour ses vante</i>		منصه سفر برای سياحت و ترفيه

Celal Bey'in tarihi belirtilmemiş bir Berlin yolculuğu için hazırlanan seyahat belgesi. Mesleği "Konya eski Valisi" olarak belirtilmiş.

dır. Bu endişesini Mustafa Kemal'e gönderdiği gizli bir mektup-
ta dile getirir ve "Kilikyalı Ermenilere hiçbir saldırıda bulunul-
maması" ricasında bulunur. Bu bilgiyi Mustafa Kemal'in 11 Mart
1920 tarihli telgrafından öğreniyoruz. Mustafa Kemal "bizimle
işbirliğine eğilimli olan Ermenileri" Fransızların tarafını tutmaya
teşvik etmemek için Celal Bey'in Ermenilere dokunulmamasını
rica ettiğini belirtmektedir.²⁴ Bu sözlerin Celal Bey'in ifadesi olup
olmadığı, Mustafa Kemal'i ikna amacıyla mı bu satırları yazdığı,
ya da Mustafa Kemal'in hitap ettiği kişileri ikna etmek için mi bu
gerekçeyi mektuba ekleme ihtiyacı duyduğu bilinmemektedir.

Celal Bey Adana Valiliği'ne atanmadan önce İstanbul'da gö-
rülen İttihat ve Terakki yöneticileri ana davasında ifade verir.
Davanın birinci muhakemesine ait karar metninde ifadesine

24 Sivas'ta Kor. K. Selahattin Beyefendi'ye, Diyarbekir'de Cevdet Beyefendi'ye, Everek Askerlik Şubesi Müfettişi Kemal Bey'e hitaben Mustafa Kemal'in 11.01.1336 tarihli şifre telgrafı, *Kurtuluş Savaşı ve sonrasında Nigde*, Faruk Yılmaz, s. 63, 1998.

Celal Bey ve ailesi.

yapılan atıflarda Celal Bey'in Ermeni meselesinde merkezi hükümetle ters düştüğü için görevden alındığını ve İstanbul'da bu meselenin sakıncalarını Talat ve Nazım'a anlatmaya çalıştığını ancak başarılı olamadığını aktardığını görüyoruz.²⁵ Ne yazık ki Celal Bey'in ifadesinin tam metni, İstanbul yargılamaları soruşturma dosyalarının diğer parçaları gibi, arşivlerde kullanıcılardan ulaşımına açık değildir.

Adana Valiliği'nden sonra Temmuz 1921-Mart 1922 tarihleri arasında İstanbul Şehreminliği'ni yürütecek olan Celal Bey ilerleyen yıllarda İstanbul Reji Müdürlüğü görevini sürdürürken rahatsızlanır ve 11 Şubat 1926'da vefat eder. İstanbul'da hayatın birkaç saat durmasına sebebiyet verdiği rivayet edilen ve binlerce kişinin katıldığı bir cenaze töreniyle toprağa verilir.²⁶ Dostlarla sohbetleri, çilingir sofralarını ve eğlenmeyi seven, hitabeti ve kalemi son derece kuvvetli, çok bilgili, özgürlükçü ve yüksek ahlâki niteliklere sahip²⁷ olarak bilinen Celal Bey ardında sadece memleketin en karanlık yıllarında onurunu ve vicdanını unutmamış bir devlet görevlisi hatırası bırakmadı. *Vakit* gazetesinde yayınlanan anıları yüz yıl öncesinden bugünün tartışmalarına ışık tutmaktadır. İlerleyen yıllarda Türkiye'de hâkim olacak inkâr siyasetini ve öne sürülecek argümanları önceden bilirmişçesine işaret ettiği can alıcı noktalar ne derece öngörülü ve hakkaniyetli olduğunun altını çizmektedir.

(Bazı Ermeniler düşmana yardım ettiler ise de) Hükümetin vazifesi, faileri yakalamak ve yalnız onları cezalandırmak ve bu suretle mümkün değil ise o havalideki Ermenileri düşmanca değil, dostça ve muvakkaten başka yerlerde iskân etmektir. Bir

-
- 25 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, s. 242, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, İstanbul.
- 26 Torunu Fikret Ali Ceyhan tarafından hazırlanan yayınlanmamış kitaptan alıntılar: *Mehmet Celal Bey, Bir dönem bir insan*, Fikret Ali Ceyhan, <http://www.mehmetcelalbey.com/tr/icerik1.php>
- 27 Celal Bey'in kişisel özelliklerine dair: *Les Arméniens, 1917-1939: la quête d'un refuge*, op.cit, s. 309. *İstanbul Şehreminleri*, Osman Nuri Ergin, s. 460-490, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri daire başkanlığı, 1996, İstanbul. *Mehmet Celal Bey, Bir dönem bir insan*, op.cit. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, op.cit. s. 831-833.

çeteci her şeyi yapabilir. Çünkü çetecidir. (...) Hükümet ise, yalnız kabahat erbabını takip eder. Fakat teessüf olunur ki o zamanın hükümet ileri gelenleri komitacılık ruhunu asla kaybetmemiş olduklarından bu tehciri en cürekâr ve hunhar çetecilerin de yapamayacağı bir tarzda tatbik ettiler.

O zamanki hükümet erkânı, Rusların Sakarya vadisine tarrazda bulunacaklarını ve Ermenilerin kendilerine yardım edeceklerini tahkik ettiklerinden, ihtiyat olmak üzere tehciri Ankara, Konya ve Eskişehir'e kadar yaydıklarını söylüyorlardı. O zamanlarda (...) Yavuz ve Midilli ile bir dereceye kadar Karadeniz'e hâkimdik. Bu şartlar altında Rusların Sakarya havzasına asker çıkarmaları mümkün değildi. Haydi bu ihtimali de kabul edelim. Acaba Bursa ve Edirne'de ve Tekfurdağı'ndaki Ermeniler niçin çıkarıldı? Bunlar da Sakarya havzasına mı dâhildi?

Halep'te vilayet nüfusunun yirmide biri derecesinde bile olmayan Ermenilerden ne istendi? Doğru, yanlış, vatanın selameti için Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılmaları lazım addedilmiş ise iş bu tarzda mı tatbik edilir? Ermenileri Zor'a sevk edin diye emir veren hükümet bu biçarelerin oralar da Arap göçebe kabileleri arasında meskensiz, gıdasız nasıl barınabileceklerini düşündü mü? Düşündü ise soruyorum: Oralara ne kadar gıda maddesi gönderdi? Göçmenlerin iskânı için kaç ev yaptırdı? Ve Ermeniler gibi asırlardan beri yerleşik bir hayat süren bu kavmi, ağaçtan, sudan ve her türlü inşaat malzemesinden mahrum olan Zor çöllerine sevk etmekte maksat neydi? Maalesef meseleyi inkâr ve teville imkân yok. Maksat imha idi ve imha edildiler. Gene gizlemesi ve saklaması mümkün değildir ki, bu kararı İttihat ve Terakki Merkezi Umumi-si'nin bazı önde gelen mensupları aldı ve o merkezi umuminin tabii azası olan hükümet tatbik etti. (...)

Böyle olmasa idi kıtale iştirak etmeyen kaymakamlar öldürülmez, mutasarrıflar ve valiler azledildikleri halde icraata iştirak edenler terfi ettirilmezdi. Ve tehcir işleri İttihat ve Terakki mensuplarının nezaretleri altında cereyan etmezdi.

Celal Bey “görüştüğü Türkler ve Müslümanlar arasında şu cinayetleri uygun gören, hatta bütün kuvvetiyle takbih etmeyen bir ferde rastlamadığını” ifade ettiği ve soykırıma iştirak eden her bölgeden sivilleri –ve bu sayede elde edilen kişisel zenginleşmeyi– yok sayarak tüm sorumluluğu yalnız İttihat ve Terakki’ye yüklediği satırlarında gerçeklikten uzak bir tablo çizse de yüz yıl sonranın inkârcı söylemlerine o günden verdiği cevap hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Aralık 2006’da görüştüğümüz torunu Kemal Ceyhan “Kuş beslemeye meraklı olması” gibi Celal Bey’e dair kısıtlı bilgileri ve aile albümünden resimleri bizimle paylaşıırken tedirgindi. Celal Bey’in “milli hassasiyetleri gözetmeyen” bir yazıda isminin geçmesinden endişe ediyordu. Ailenin, tıpkı 1915’te olduğu gibi her an yeniden hain ilan edilebileceği korkusu Kemal Bey’in kuşağına kadar etkili olmuştu. Bir sonraki kuşağın, Kemal Bey’in Amerika’da üniversite öğrencisi olan oğlu Fikret Ali Ceyhan’ın bu korkuları aştığını, kendi kurduğu ve büyük dedesine adadığı internet sitesinden anlamak mümkün.

Abdülhalim Çelebi:

“Tarikatımızın esası insanlığa hizmettir”

1915’te Konya’da tehcir ve katliamlara engel olmaya çalışan Celal Bey bu çabasında yalnız değildi. Mevlana Dergâhı eski postnişini Abdülhalim Çelebi de yaşanan gelişmelerden endişe duyuyordu. Ancak İttihat ve Terakki tarafından azledilmişti, herhangi bir resmi yetkiden yoksundu. Yerine İttihatçıların görüşlerini paylaşan Veled Çelebi getirilmişti.²⁸ Bu azledilmenin sadece bir görüş ayrılığından kaynaklanmadığını Abdülha-

28 Veled Çelebi’nin adeta İttihat ve Terakki üyesi gibi davrandığına dair: *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: between voluntarism and resistance*, Mehmet Beşikçi, s. 189-190, Brill, 2012, Leiden. Veled Çelebi’nin İttihat ve Terakki’yle yakın ilişkisine karşılık Konya’daki Mevlevilerle arasının iyi olmamasına dair: *Veled Çelebi İzbudak*, Metin Akar, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 39, 1999, Ankara. Yazar bu anlaşmazlığı dergâha gelen bugdayın paylaşımında yaşanan sıkıntılara bağlar. Ancak İttihatçı kimliğinin bu sorunlarda rol oynadığını göz ardı etmektedir.

lim Çelebi'nin 31 Mart Vakası sırasında Hristiyanlara karşı girişilen katliamların bir benzerinin Konya'da yaşanmasına engel oluşunda görüyoruz.

13 Nisan 1909'da hoca kılığına girmiş üç kişi Konya'daki camilerde halkı Hristiyanlara karşı kıskırtmaya yönelik konuşmalar yapar. Birkaç gün boyunca şehirde panik havası yaşanır. Konya Valisi olaylara müdahale etmezken yüzlerce Konyalı Ermeni şehirdeki İngiliz Konsolosluğu'na sığınır. Olayların büyümesi o dönem Konya Mevlana Postnişinliği'ni yürüten Abdülhalim Çelebi sayesinde önlenir. Çelebi Konyalılara hitaben yatıştırıcı bir konuşma yapar, Hristiyan kardeşlerine saldırıda bulunmamaya çağırır. Bu sayede Adana'dakine benzer bir katliam Konya'da yaşanmaz.²⁹

İttihat ve Terakki hükümetine karşı düzenlenmiş gibi görünse de sonuçlarından en çok hükümetin kazançlı çıkacağı 31 Mart olaylarındaki Abdülhalim Çelebi'nin bu tavrı ilerleyen zamanlarda iktidarla yaşayacağı sorunların habercisidir. Oysa Abdülhamid'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in ilanında Abdülhalim Çelebi İttihatçıları desteklemiştir. Ancak Çelebi'nin ifadesiyle yürütülecek "çılginca siyaset" kısa zamanda hükümetle arasına mesafe koymasına sebep olacaktır. Mart 1919'da yazdığı tahmin edilen bir mektubundan öğrendiğimize göre Abdülhalim Çelebi hükümetin idama mahkûm ettiği birkaç kişiyi Sultan Mehmed Reşad'a suçsuzluklarını aktararak kurtarır.³⁰ Bu kişilerin kimler olduğunu, 1909 Nisan'ında olduğu gibi Ermenileri mi koruduğunu mektup belirtmemektedir. Çelebi'nin bu müdahaleleri merkezi hükümet tarafından hiç hoş karşılanmayacaktır.

24 Mayıs 1910'da Abdülhalim Çelebi Postnişinlikten azledilerek yerine Veled Çelebi getirilir.³¹ Karar Konya'da şaşkınlık yaratır. Konya ileri gelenleri İstanbul'u telgraf yağmuruna tutar, Abdülhalim Çelebi'nin azlini protesto eder ve halefi Veled

29 "Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki", Aykut Kansu, *Toplumsal Tarih*, Sayı 124, s. 78, Nisan 2004, İstanbul.

30 Rusuhi Baykara tarafından Abdülbaki Gölpınarlı'ya verilen Abdülhalim Çelebi'ye ait bir mektubun müsveddesi. *Veled Çelebi İzbudak*, op.cit, s. 44-50, 1999, Ankara.

31 BOA, BEO. 3770/282704, 14/C/1328.

Çelebi'yi kabul etmeyeceklerini ifade ederler.³² Ancak çabaları boşunadır: bu tür karşı çıkışların “caiz olmadığı”³³ kendilerine “tembih ve tavsiye”³⁴ edilir.

1915 geldiğinde Konya'daki Mevlevi Dergâhı Veled Çelebi tarafından hükümetin emrine amade edilmiştir. Konya'dan ve pek çok şehirden Mevleviler Veled Çelebi'nin önderliğinde dergâhın tarihinde görülmemiş bir şekilde silah kuşanır ve Mevlevi Alayı oluşturarak “orduya moral vermek amacıyla” Şam'a giderler. Bu günleri Abdülhalim Çelebi bir mektubunda esefle anar: “Tarikat-ı aliye-i Mevleviyyemizin esası öyle kılıçlar takılarak adam öldürmek için harbe iştirak etmek olmayıp bilakis ırk ve mezhep ayrımı yapmadan insanlık âleminde ilmi ve insani hizmetler vermektir.(...) Veled Efendi (...) istenen alayı tedarik ederek tarikatımızın temel hükümlerini bütün kâinat nazarında yerle bir etmiştir.” Bu sırada tehcir başlamış, Abdülhalim Çelebi ise “zalim cemiyet” olarak andığı İttihat ve Terakki'nin “Hristiyanları imha politikası” güttüğünü fark etmiştir.³⁵

Abdülhalim Çelebi'nin bu süreçte aldığı tutumu savaştan sonra tüm şehirlerde hayatta kalan Ermenilerin anılarını kaydeden Trabzon Piskoposu Jean Naslian'ın yazdıklarından öğreniyoruz. Çelebi Konyalılardan Hristiyan hemşehrilerini korumalarını ve hiçbir şekilde şehirde kan akmasına müsaade etmemelerini ister.³⁶ Tehcire engel olamasa da Konya halkının Ermenilere yardım etmelerini sağlamaya çalışır.³⁷ Naslian anılarının birinci cildinde Çelebi'den isim vermeden “Büyük Şeyh Molla oğlu” diye bahsederken, ikinci cildinde ismini karıştırmakta ve Konya Mevlevi Şeyhi olarak Sadeddin Çelebi'den bahsetmektedir. Oysa Sadeddin Çelebi bir süre Halep Postnişinliğini yürü-

32 BOA. BEO. 3770/282737, 19/C/1328.

33 BOA. DH. MUI. 108/10, 18/C/1328.

34 BOA. BEO. 3770/282738, 19/C/1328.

35 Abdülhalim Çelebi'nin mektubu, *Veled Çelebi İzbudak*, Metin Akar, op.cit. s. 46.

36 *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, Eveque de Trébizonde*, Jean Naslian, I. Cilt s. 372 ve II. Cilt s. 191, 1955, Beyrouth.

37 Halep Mebusu Artin Boşgezenyan 18 Kasım 1918 günü mecliste yaptığı konuşmada Konya Müslümanlarını “Ermenileri tehcir zulmünden kurtarmak için hükümetin vermiş olduğu emre muhalefet eyleyenler” arasında saymıştır.

ten, daha sonra Konya Dergâhı'nda vakıf kâtipliğini üstelenecek kişidir. Naslian'ın anılarında sıklıkla isim yanlışlıklarına rastlanmaktadır.³⁸ Burada bahsettiği kişinin Abdülhalim Çelebi olduğu “Yeni Padişaha kılıcını kuşatan Molla oğlu” tanımından anlaşılmaktadır. Konya Mevlana Dergâhı Postnişinleri padişaha cülus töreninde kılıç kuşatırlar ve Molla Hünkâroğlu ismiyle anılırlardı. Bu merasim son defa Sultan Mehmed Reşad tahta çıkarken Abdülhalim Çelebi tarafından yerine getirilmişti.³⁹

Yukarıda bahsettiğimiz ve bu döneme dair anılarını aktardığı mektupta Abdülhalim Çelebi ne yazık ki 1915'teki tavrıyla ilgili detaylara girmemektedir. Sadece, Naslian'ın anılarını teyit eder bir şekilde “Gelmiş geçmiş tüm ecdadım tarikatımızın esas olan insanlık âlemine hizmet davasına tamamen uymuş ve Hristiyan unsurları daima himayesine alarak onları birçok mezalimden kurtarmıştır. Pederim ve benim de ecdadımızın bu yolundan kıl ucu kadar sapmamış olduğumuz asrımızda bulunan Hristiyan unsurların tasdik etmeleriyle apaçık görülecektir,” diye belirtir.

“Alevilikte en ileriye giden Mevlevi” olarak anılan, Bektaşiliğe giren, bu vesileyle Bektaşilikle Mevleviliği yakınlaştıran⁴⁰ Abdülhalim Çelebi savaş sonrasında İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesiyle birlikte yeniden Postnişinlik görevine getirilir. Nisan 1919'dan itibaren Konya Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nde yer alır.⁴¹ 1. Dönem mecliste Konya milletvekilliği yapar. Ancak ikinci Postnişinliği kısa sürer. 1921'de Konya Ayaklanması'na destek verdiği suçlamasıyla görevinden azledilir ve Harp Divanı'na verilir. İsyanı bastıran güçlerin ilk iş olarak iş-

38 Kütahya mutasarrıfı Faik Ali Bey'den Fuad Paşa olarak bahseder. *Les Mémoires de Mgr Naslian*, op.cit. 1. Cilt s. 350.

39 Abdülbaki Gölpinarlı Osmanlı tarihi boyunca padişaha kılıç kuşatan tek Mevlevi Şeyhi'nin Abdülhalim Çelebi olduğunu ileri sürer. *Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik*, Abdülbaki Gölpinarlı, s. 255-256, İnkılâp kitabevi, 2006, İstanbul.

40 *Dünyada ve Türkiye'de Alevi-Bektaşî dergâhları*, Baki Öz, s. 409, Can Yayınları, 2001, İstanbul.

41 *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Portre Denemeleri*, Ahmed Güner Sayar, s. 44, Ötügen Neşriyat, 2000, İstanbul. Sayar'a göre Abdülhalim Çelebi Milli Mücadele'ye destek vermeden önce tereddüt eder. Çekincelerinde “İttihatçıların sahneyi terk etmemiş olmasının” payı vardır.

birlikçilikle suçladıkları Ermeni ileri gelenlerini astıkları bu hadisede 1915'te Ermenileri koruyan Abdülhalim Çelebi'nin de kendini suçlu sandalyesinde bulması düşündürücüdür. Bir süre sonra Abdülhalim Çelebi aklanır, postnişinliğe iade edilir. 1923'te ise Milli Mücadele'ye verdiği destekten ötürü kendisine İstiklal Madalyası verilir.

Ancak bu onurlandırma dönemi kısa sürecektir. 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılması gündeme gelir. Abdülhalim Çelebi Konya mebusları Kâzım Hüsnü, Karahıfzızade Mustafa ve Antep mebusu Ali Bey'e dergâhın kapatılmasına dair endişelerini dile getiren mektuplar gönderir.⁴² Mevlevilerin bu kanun kapsamına alınmaması için Mustafa Kemal'le görüşür, ancak çabaları sonuç vermez. Mevlevi Dergâhı da faaliyetlerine son vermek zorunda kalacaktır. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra kimi kaynaklara göre İstanbul'da kaldığı otelin balkonundan düşerek, kimilerine göre ise dergâhın kapatılmasına dayanmadığı için intihar ederek, hayatı trajik bir şekilde son bulur.⁴³

Abdülhalim Çelebi'nin aydınlatılamayan ölümüne dair torunu Esin Çelebi Bayru'dan öğrendiğimiz detaylar ise karanlık bir cinayete, siyasi bir faili meçhule kurban gittiğini düşündürüyor. Esin Çelebi Bayru büyük bir özenle seçiyor kelimelerini. Ailenin bugüne kadar bu ölümün karanlık noktalarını açıkça sorgulamaktan kaçındığını, ama soru işaretlerinin kuşaktan kuşağa aktarıldığını görüyoruz.

Kasım 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasına yönelik kanunun Meclis'te görüşülerek yürürlüğe girmesine günler kala Abdülhalim Çelebi Konya'dan İstanbul'a gelir. Eşinin kız kardeşi Münire Hanım'ın Göztepe'deki evinde kalır. Yanında bir çanta vardır, ertesi gün çantayı evdekilere emanet eder ve daha sonra gelip alacağını söyleyerek evden ayrılır. Birkaç gün sonra geri geldiğinde çantayı açar, evdekiler hayretle içinin Çelebi'nin eş-

42 Ibidem, s. 52.

43 "Son Mevlevi şeyhlerinden Abdülhalim Çelebi", Mehmet Demirci, *Yeni Asır* gazetesi, 20.12.2013. Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı kanunun Meclis'te görüşülerek yürürlüğe girdiği 30 Kasım 1925'ten çok önce kamuoyunca biliniyordu. Bu yöndeki hükümet kararnamesi 2 Eylül 1925'te yayınlanmıştı. Çelebi'nin Ankara'ya gidişi bu tarihlere rastlamış olmalıdır.

ne ve kızlarına ait mücevherler ve para ile dolu olduğunu görür. Bu kadar kıymetli eşyaları ne olduğunu söylemeden bıraktığı için Çelebi'ye sitem ederler. Abdülhalim Çelebi “Ben sizin evinizde Allah’a emanet ettim bu çantayı. Eğer siz bunun içinde ne olduğunu bilseydiniz gece uyuyamazdınız, huzurunuz kaçardı,” cevabını verir. Evden ayrılarak Tepebaşı’nda bir otele yerleşir. Ertesi gün resmi kayıtlara göre “balkondan düşerek” vefat eder. Ailenin “yeni kurulmakta olan Cumhuriyet’e maddi bir destek” olduğuna inandığı mücevher ve para dolu çanta ortada yoktur. Kime teslim edildiği, ya da birine teslim edilip edilmediği sır olarak kalır. Abdülhalim Çelebi balkondan düştükten – ya da itildikten– sonra hâlâ yaşıyordu, ancak hastaneye götürülmek yerine kimliği meçhul kişiler tarafından alınır, Tepebaşı’ndan Zeytinburnu’na, Yenikapı Mevlevihanesi’ne getirilir. Yaralı halde Mevlevihane’nin önüne bırakılır, onu getiren kişiler kapıyı çalıp kaçarlar. Perişan haldeki Çelebi’yi mevlevihanedeki dedeler bulur. Çelebi son nefesini orada verir.⁴⁴

Abdülhalim Çelebi’yi kim ya da kimler o kadar yol kat ederek Yenikapı Mevlevihanesi’nin önüne bıraktı ve bilerek ölümüne terk etti? Eşinin ve kızlarının mücevherleri ile, anlaşılan o ki, birikmiş tüm parasını kime teslim edecekti? Onu cumhuriyete bağlılığını bu şekilde kanıtlamak mecburiyetinde bırakan neydi? Tüm bunların tekke ve zaviyeler kanunundan Mevlevi Dergâhı’nın muaf tutulması için verdiği çabayla bir ilgisi var mıydı? Mustafa Kemal’le görüşmesinden sonuç alamayan Çelebi’nin susmaması, dergâhın kapatılmasına karşı kamuoyu oluşturmaya çalışması ihtimalinden mi çekindi birileri? Bu soruların cevapları, Abdülhalim Çelebi’nin ölümünün failleri gibi, meçhul. Hastaneye yetiştirilmek yerine, adeta gözdağı verir gibi, Mevlevihane’nin kapısına bırakılması olayın kaza değil, cinayet olduğuna işaret ediyor.⁴⁵

44 Esin Çelebi Bayru ile görüşme, Temmuz 2015, İstanbul.

45 Çelebi’nin Yenikapı Mevlevihanesi’nin önünde bir ağacın altına bırakıldığını ve orada öldüğünü Murat Bardakçı da yazar, ancak inandırıcılıktan yoksun bir şekilde bunu tedavi gördüğü Fransız Hastanesi hekimlerinin yaptığını ileri sürer. Aktaran Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Portre Denemele-ri*, op.cit., s. 54.

Abdülhalim Çelebi'nin 1915'teki tutumu ise ne yazık ki aile içinde aktarılmamış. Ancak ölümünden yıllar sonra torunu Celaledin Çelebi'nin yaşadığı bir karşılaşma bu konuya dair detayları gün ışığına çıkaracaktır. 1991 yılında plastik cerrah Dr. Namık Baran'ın önderliğindeki bir grup Amerikalı doktor "Physicians for Peace" sivil toplum kuruluşunun etkinlikleri çerçevesinde ücretsiz ameliyatlar gerçekleştirmek için Türkiye'ye gelir. Grup Ankara'dan Diyarbakır'a geçmeden önce Konya'ya bir gezi düzenler. O sırada Celaledin Çelebi tesadüfen Konya'dadır. Dönemin Mevlana Müzesi müdürü Erdoğan Erol Amerikalı doktorların müzeyi ziyaret etmek istediklerini haber alınca Çelebi'den Konya'da kalışını uzatmasını, grubun sorularına kendisinin cevap vermesini rica eder.⁴⁶ Celaledin Çelebi kabul eder, müze grup için akşam özel olarak açılır. "Gezi bittikten sonra doktorlardan biri Celaledin Çelebi'nin yanına geldi, ellerine sarıldı, başladı ağlamaya. 'Bütün ailemiz Abdülhalim Çelebi'yi rahmetle anar. Bugün hayatta isek bunu ona borçluyuz' dedi," diye anlatıyor bu ana tanıklık eden İlker Büyüktunç. Doktor Ermenidir, ailesi 1915'te Abdülhalim Çelebi tarafından korunmuştur. Celaledin Çelebi ile kucaklaşır, baş başa sohbet ederler. Celaledin Çelebi daha sonra çevresine bu sohbette Abdülhalim Çelebi'nin doktorun ailesinin de dahil olduğu bir grup Konyalı Ermeniye "çıkan bir infial" sırasında "bir zarar görmesinler diye" trene bindirerek İstanbul'a ulaştırdığından bahsettiklerini anlatır. Celaledin Çelebi'nin bu konuşmayı aktarırken resmi görüş süzgecinden geçirdiğini ve Abdülhalim Çelebi'nin yardımının boyutlarını es geçtiğini görürüz. Tehcir sırasında Ermenilerin başka bölgelerden İstanbul'a seyahati yasaklanmıştır, kaçak yollardan ulaşmaya çalışanlar yakalandıkları yerde tehcir kabilelerine dahil edilirler.⁴⁷ Bu koşul-

46 Esin Çelebi Bayru ile görüşme, op.cit. Erdoğan Erol ve İlker Büyüktunç ile görüşme, Temmuz 2015. *Mevlana Müzesi Müdürü'nden Anılar*, Erdoğan Erol, s. 140-141, 2011, Ankara.

47 Başka bölgelerden Ermenilerin İstanbul'a seyahatlerinin yasaklanmasına dair: "Karayoluyla Dersaadet'e gelmekte olan Ermenilere seyahat varakası verilmemesi ve gelmelerine meydan verilmemesi hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Ankara, Konya ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit, Ka-

larda Abdülhalim Çelebi'nin bir grup Konyalı Ermeni'yi trenle İstanbul'a ulaştırması dikkate değer bir kurtarma girişimidir.

Amerikalı doktor ve Celaledin Çelebi'nin, yani 1915'ten kurtulan ve kurtaranın torunlarının karşılaşması sırasında ne yazık ki kimse doktorun adını not etmez. Bu andan geriye sadece Mevlana Müzesi'nin önünde çekilen bir fotoğraf kalır. Celaledin Çelebi 1996'da vefat eder. Doktorların geliş yılı ve gezilerine dair detaylar bu görüşmeye tanık olan diğer kişilerin hafızalarından zamanla silinir. Abdülhalim Çelebi'nin 1915'teki tavrına dair önemli bir sözlü aktarım olarak bu hikâyenin peşine düştüğümüzde elimizde ne bir isim, ne tarih, ne de doktorların Türkiye'ye hangi kapsamda geldiklerine dair bir bilgi vardı. Önce Physicians for Peace organizasyonu ile geldiklerini ve kurumun 1991 yılı misyonuna dahil olduklarını tespit ettik. Dr. Namık Baran'ın oğlu Dr. Cihat Nazmi Baran'ın yardımıyla kurumun yayınlarından misyona katılan doktorların listesine ulaştık. Ama aralarından hiçbirinin adı ve soyadı aradığımız Ermeni doktorun kim olduğuna dair bir ipucu içermiyordu. Misyondaki doktorlara dair bilgileri bir araya getirdiğimizde aradığımız kişinin Lübnan kökenli Roger Khouri olma olasılığı yüksek görünüyordu. E-maile ulaştığımız Khouri varsayımımızı doğruladı: 1991'de Konya'ya gelen Ermeni doktor kendisiydi. Konyalı büyükannesi Abdülhalim Çelebi tarafından korunanlar arasındaydı. Ancak pek çok defa yazışmamıza karşın Roger Khouri'den bu konuda daha fazla bilgi almamız mümkün olmadı. Abdülhalim Çelebi'nin Konyalı Ermenileri tam olarak

resi ve Kayseri mutasarrıflıklarına çekilen telgraf", BOA. DH. ŞFR. 54/255, 22/N/1333. "Doktor Sami Bey'in beraberinde Dersaadete götürmek istediği üç Ermeni'nin gitmelerine izin verilmeyerek sevk edilmek üzere teslim edildiği. Halep'ten Dersaadete giden Abdurrahman Hulusi Efendi'nin yanındaki çocuğun kendi oğlu olmayıp, Tokatlı Dikran oğlu Yekvard olduğunun anlaşılması üzerine Halep'e gönderilmek üzere teslim edildiği", BOA. DH.EUM.2.Şb 32/17 08/Ra/1335. Tehcir sırasında Ermenilerin sadece İstanbul'a değil, her türlü seyahati izne tabidir. "Seyahat varakalarında Nezaretin müsaadesi olduğuna dair kayıt bulunmayan Ermenilerin geldikleri mahallere iadeleri ve bu hususta malumat verilmesine dair", BOA. DH. ŞFR. 64/19, 11/B/1334. "İhtida edenler de dahil bütün Ermenilerin seyahat edebilmeleri Dahiliye Nezareti'nin emriyle mümkün iken mühtedi Ahmed Reşad'ın Çanakkale'den Tekfurdagi'na seyahatinin menî", BOA. DH. EUM. 2. Şb. 74/41, 21/s/1335.

hangi tarihte –1915, öncesi ya da sonrasında– ve nasıl koruduğu, onları trenle İstanbul’a ulaştırmasının 1915’ten çok sonraya, 1920’lere tekabül edip etmediği, kaç kişiye yardım edebildiği, bu kişilerin sadece kadın ve çocuklardan mı oluştuğu soruları bu aşamada cevapsız kalıyor. Çelebi’nin bu girişiminde tehcir sırasında Konya’dan geçen Ermenilere yardım edebilmek için seferber olan Şimendifer Kumpanyası memuru Antuan Afkeryan’ın desteğini almış olma olasılığı yüksektir.⁴⁸

Fransızca, Arapça ve Farsçaya hâkim, “nazik, bilgin ve edip”⁴⁹ olarak bilinen, ney ve keman çalan Abdülhalim Çelebi’nin Konyalı Ermenileri tehcir ve katliamlardan kurtarmaya çalışması ne yazık ki Mevlevi Dergâhı’nda bu yöndeki nadir örneklerdendir. İttihatçıların hizmetindeki Veled Çelebi gibi başka tasavvuf ileri gelenleri ise –örneğin Ankara’da Hacı Bayram Veli ve Mevlevi şeyhleri– hükümetin çizgisine uyacak ve kendilerinden yardım isteyen Ermenileri reddedecektir.⁵⁰

48 Antuan Afkeryan onlarca kişiye evini açar, evinde barındıramadıklarına başka yerler ayarlar. Pozantı’daki Ermenilere Şimendifer Kumpanyası dava vekili Şaban Bey aracılığıyla para ve çamaşır ulaştırır. Konya Garı’nın çevresindeki Ermenilere su ve yiyecek dağıtır. Trenle başka yerlerden gönderilen Ermenilerin Konya’da kalmalarını sağlamaya, Der Zor’a gönderilmelerini önlemeye çalışır. Kaçak olarak Konya’ya ulaşanları Şimendifer Kumpanyası çalışanları gibi göstererek hayatlarını kurtarır. *Enkere Vukuatı*, Simon Arakelyan, op.cit. s. 170-177. Ermenice harflerle Türkçe yazılmış bu esere ulaşabilmemizi henüz yayınlanmamış transkripsiyonu bizimle paylaşan Aras Yayınları’na borçluyuz. Afkeryan’a dair ayrıca: *Souvenirs d’une jeune déportée arménienne*, Meline Godel-Papazian, yayınlanmamış anı, s. 28.

49 *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Portre Denemeleri*, op.cit., s. 56.

50 *Enkere Vukuatı*, op.cit. s. 58-59, cf. infra s. 156-157.

DIYARBEKİR VİLAYETİ

"Herkese karşı kendimi savunacağım! Kalan son insanım ben ve sonuna kadar öyle kalacağım. Teslim olmayacağım!"

– EUGENE IONESCO, *Gergedanlar*, 1959

Diyarbakir Vilayeti –Mamuretül Aziz, Erzurum, Van ve Bitlis’le birlikte– Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenlerin ve kurtaranların hikâyelerinin günümüze en çok ulaşabildiği bölgeler arasında geliyor. Dersimli Dünya Ana’nın “Biz Ermenileri yeterince koruyamadığımız için başımıza 1938 felaketi geldi,”¹ sözlerinde gözlemlenen ve bölgede yaşayan toplulukların kendi kaderlerinde de 1915’le birlikte geri dönülmez bir kırılma yaşandığı hissiyatı döneme dair belleğin bölgede bu denli canlı kalmasında belki de en önemli etkenlerden biri.

Bölgede bilinen adıyla *Fermana Filla* –Kürtçe Fille’lerin, yani gayrimüslimlerin fermanı– sadece Ermenileri değil, Süryaniler de dahil olmak üzere tüm Hristiyanları hedef aldı. Kuzeyde Ergani-Maden’den güneyinde Mardin ve doğusunda Cizre’ye

1 1938’de Dersim katliamına tanık olan ve bilgeliğiyle Dersimliler arasında saygınlık kazanan Dünya Ana’nın mezar taşında kendisine ait “Ne zaman ki terk etti bizi peygamberleri başka o güzel insanlar (...) İşte o zaman başladı bizim için cehennem” sözleri yazılıdır. Dünya Ana’nın sözlerini aktaran Metin Kahraman’la Ekim 2005’te İstanbul’da yapılan görüşme.

kadar uzanan dönemin Diyarbekir Vilayeti Ermeniler, Süryaniler, Nasturiler, Keldaniler, Araplar ve Kürtlerin yerleşim merkeziydi. Bu toplulukların, 1915 öncesinde, belirli aşiret bölgeleri bazında, bir birbirine ihtiyaç duyma ve koruma hali içinde oldukları söylenebilirdi. Ancak vilayetin genelinde hava gergin, “birlikte yaşam” ise diken üzerindeydi. Meşrutiyetle birlikte gelen Hristiyanlarla eşitlik ve usulsüz bir şekilde el koydukları mülkleri geri vermek zorunda kalmaları ihtimali pek çok aşireti huzursuz etmişti. Bu sebeple Bedirhanların başını çektiği dönemin Kürt hareketi İttihat ve Terakki’yi dinsizlik ve hainlikle suçlayan, yoğun İslâmi vurgular içeren, Ermeni karşıtı bir söylem kullanıyordu. Oysa korktukları türden bir adaletin ihtimalden öteye gidemeyeceği açıktı: hükümetin el konulan mülklerinin iadesi için uğraşmak gibi bir niyeti yoktu. Benzer bir Hristiyan karşıtı ve İslâmi söylemi kullanarak İttihat ve Terakki kısa süre içinde pek çok grubu kendi yanına çekecekti.²

Buna rağmen Mardin Sancağı’nın çeşitli bölgelerinde farklı toplulukların “birbirine ihtiyaç duyma” hali belirleyiciliğini koruyordu. Bu durum, özellikle Kürtlerin yanında Ermeni ve Süryani mensupları da bulunan ve hayvancılıkla geçinen aşiretlerin hâkimiyet bölgelerinde geçerliydi. Tarıma dayalı bir düzende aşiretlere gücünü veren topraktı, oysa Midyat’ın dağlık arazilerinde hayvancılıkla geçinen bazı Kürt ağaları kendi aşiretlerine mensup Ermeni ve Süryani köylüleri olmadan varlıklarını sürdüremezlerdi.³ Şehirlerde de bu durumun yansımasını 1895 katliamları sırasında görüyoruz: Mardin şehir merkezi Müslüman eşrafı 1895’te Ermeni ve Süryanileri koruma yönünde bir tavır sergiler.⁴ Ne yazık ki 1915’te bu aşiretlerin tümü aynı tavrı sergilemeyecek, çoğu katliamlara katılacaktır.⁵

2 Kürt aşiretleri ile İttihat ve Terakki ilişkileri için: *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, s. 86-112, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, İstanbul.

3 Midyat Erde ve Binkelbe köylerinde hüküm süren Temir Ağa’nın torunu A.D. ile görüşme, 2010, Mardin.

4 *Les Massacres de Diarbékir*, Gustave Meyrier, s. 158, L’Inventaire, 2000, Paris.

5 Gustave Meyrier’nin 1895’te Ermenileri ve Süryanileri koruyanlara dair verdiği isimleri Patrikhane’nin soykırım sorumluları listesiyle ve Mardin’de yaptığı-

Devletin yanında yer alan ve daha önceki saldırılara katılan aşiretlerin varlığına rağmen, vilayetin önde gelen ağa ve eşrafının Ermeni ve Süryanilerin tehcirine sessiz kalmayacakları düşüncesi İttihat ve Terakki hükümeti için önemli bir sıkıntı kaynağıydı. Diyarbakir mebusu Pirinççizade Feyzi'nin önderliğinde bölgede ikna turları düzenleme düşüncesi bu şekilde oluştu. Feyzi Nisan 1915 ortasından itibaren Mardin'de, Mayıs'ta Cizre ve çevresinde, Haziran'da ise Diyarbakir'de yanında bir hocayla birlikte köy köy dolaşarak ağaları “dini vecibelerini” yerine getirmeye çağırır.⁶ Farklı yerlerde, farklı biçimler olsa da söylemi Ermenilerin ve Süryanilerin devlete karşı komplo kurdukları, savaşta Fransızları destekledikleri, sürgün ve katliamlarının dinen uygun olduğu ve hatta “canları, malları ve namuslarının Müslümanlara helal” olduğu üzerine kuruludur.

Ancak bu sözler özellikle Mardin Müslümanlarını Osmanlı'ya sadakatlerinden emin oldukları Ermeni ve Süryani komşularına karşı kışkırtmak için yeterli değildir.⁷ Bu yüzden Süryani Katolik Kilisesi yakınlarına silah gömmek ve daha sonra bunun “Mardin Ermenilerinin gizli silahları” olduğunu iddia etmek,⁸ Kapuçin Kilisesi'ne yapılan bir baskın sonucunda bulunan “Aziz François Kardeşliği” listesini Fransız işbirlikçiliğinin bir kanıtı olarak sunmak ya da İsa'nın kutsal kanından bahseden metinleri “Müslüman kanı dökmeye ant içme” olarak takdim etmek⁹ gibi çeşitli sahte suçlamalar devreye sokulur.

Düzenlenen komploların en büyüklerinden biri ise 18-19 Ağustos 1914 tarihlerinde çıkarılan Diyarbakir Çarşısı yangını olur. Çoğu Ermeni esnaflara ait yüzlerce dükkân, fırın, han ve işyerinin kül olduğu ve bugün bile Balıkçılarbaşı semtinde yer alan çarşının Çarşıya Şewiti (Kürtçe “Yanık Çarşı”) olarak anıl-

mız görüşmelerden çıkan bilgilerle karşılaştırdık. C.U., I.D. ve A.G. ile yapılan görüşmeler, Ocak 2014, Mardin.

6 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, s. 440, Editions Odile Jacob, 2006, Paris.

7 *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, s. 56-58, Cerf, 2005, Paris.

8 *The Disasters of Mardin During the Persecutions of the Christians, especially the Armenians*, 1915, Ara Sarafian, s. 263, Haigazian Armenological Review, 1998.

9 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit., s. 455.

masına sebep olan büyük yangın Pirinççizade Feyzi'nin bilgisi dahilinde Komiser Gevranlızade Memduh tarafından çıkarılır.¹⁰ Amaç, deyim yerindeyse bir taşla iki kuş vurmaktır. Hem yangından Ermenileri sorumlu tutarak onları hedef haline getirmek, hem de İttihat ve Terakki'nin ekonominin millileştirilmesi politikasına uygun olarak Hristiyanları ticareten zayıf düşürmek hedeflenir. Ancak komplo çok dikkatli hazırlanmamış olacak ki, yangını Memduh'un çıkarttığı kısa sürede tüm şehirde bilinir hale gelir. 1915'in ilk vicdanlı devlet görevlilerinden Diyarbekir Vali Vekili Hamid Bey göreve gelir gelmez Memduh'a işten el çektirecektir.

Diyarbekir Vali Vekili Hamid Bey: Gri sularda yüzen bir “deli”

Eylül 1914'te Diyarbekir'e vali vekili olarak atanan ve tehcir henüz başlamadan Mart 1915'te görevden alınan Hamid Bey birbirinden farklı iki Hamid'i içinde taşır gibidir. Hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarında, Reşid ve Pirinççizade Feyzi gibi soykırım aktörlerinin sözlerinde ve özellikle İttihat ve Terakki'nin yargılanması öncesindeki çabalarında haksızlıklara karşı çıkan, yaklaşan fırtınayı sezerek Ermenileri korumaya çalışan, Reşid ve çetesinin işlediği suçların cezasız kalmaması için uğraşan bir Hamid Bey portresi belirir. Kendi anılarına ve hayatının farklı dönemlerine bakıldığında ise önce İttihatçı, daha sonra ise Karakol teşkilatı mensubu, Makedon memurların varlığına tahammül edemeyen ve hakkında çeşitli suçlamalar bulunan bambaşka bir Hamid görülür. Bu iki Hamid'den hangisi gerçektir? Büyük ihtimalle her ikisi de.

Hamid Bey, tüm çelişkilerine karşın, soykırımdan hayatta kalan Ermenilerin anılarında olumlu bir figür olarak yer alır. Altı ay süren kısa görevi boyunca, daha sonra kendisine yöneltilecek “Ermenilere fazla yumuşak davranma”, ve hatta “Hamid Bey valilik etmemiş, zevk ve sefasıyla ve lakaytlık içinde hükümet işlerini karmaşık, nüfuzunu ise etkisiz hale getir-

10 Ibidem, s. 437.

miştir. (...) Bilumum mühim işler Ermeni komitacıların ellerine bırakılmıştır”¹¹ suçlamalarını göze alarak Pirinççizade Feyzi’nin Müslümanları Ermenilere karşı kıskırtmasını engellemeye çalışır. Göreve gelir gelmez ilk işi Diyarbekir çarşısı yangının Pirinççizade Feyzi ile birlikte baş sorumlularından olan Komiser Gevranlızade Memduh’u görevden almak olur.¹²

Hamid Bey’in bu dönemdeki tutumuna dair en detaylı tanıklıklar İngiltere’nin Diyarbekir Konsolosluğu yardımcılığı görevini yürüten Thomas Mugerditchian’ın anılarında ve 1920’de İstanbul’da isimsiz olarak Fransızca yayınlanan *Olaylar ve belgeler: Diyarbekir Ermenilerinin katliamından bölümler* kitapçığında yer alır.¹³ İngiliz Konsolosluğu’ndaki özel sohbetlerinde Hamid Bey İttihat ve Terakki’nin üç liderini “Türkiye’nin mevcut diktatörleri” olarak tanımlar ve “Almanların elinde kör ve satılmış aletler” olduklarını beyan eder. Osmanlı’nın İtilaf devletlerinin yanında savaşa girmesinden önceki bu dönemde Hamid Bey “Türkiye’nin geleneksel dostu ve kurtarıcısı İngiltere’yi bırakıp Türk milleti için intihar anlamına gelecek bir şekilde kendini Almanya’nın kollarına atacak kadar aklını yitirmediğini” düşünmektedir. Hiç ihtimal vermediği bu seçenek 1914 Ağustos’unda gerçekleşince Mugerditchian’ın ifadesiyle Hamid Bey “yıldırım çarpmışa” döner. Kendisine bu haberi getiren Mugerditchian’a inanmak istemez, İngiliz Büyükelçiliği’nden gelen ve konsolosluk görevlilerinin derhal ülkeden ayrılmalarını emreden telgrafın sahte olduğunu düşünür. Ancak Bağdat Valisi’nden de bu yönde bir telgraf alınca gerçeği kabullenir ve gereken seyahat iznini konsolosluk memurlarına gönderir.

-
- 11 Kendisinden sonra Diyarbekir Valiliği görevine gelen Reşid’in sözleridir (sadeleştirilmiş alıntı). *Sürgünden intihara Dr. Reşid Bey’in hatıraları*, s. 32, Tükelmat, 1992.
 - 12 *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, Thomas K. Mugerditchian, s. 16, Gomidas Institute, 2013 (Raporun ilk baskısı 1919’da Kahire’de yayınlanmıştır).
 - 13 *Faits et documents: épisodes des massacres arméniens de Diarbékir*, Imp. G. Kéchichian Fils, 1920. Yazarı bilinmeyen bu kitapçık ile Mugerditchian’ın anıları benzerlik göstermekle birlikte farklılıklar da içerir. Mugerditchian’ın anılarına bölgeden başka tanıklıkların eklenerek yayınlanmış olması ihtimal dahilindedir.

Mugerditchian'a göre Hamid Bey gibi "doğru ve dürüst bir vali"yi "İttihat ve Terakki Komitesi planlarına bir engel olarak görür".¹⁴ Mart 1915'te görevden alınır ve yerine Ermeni soykırımının en önemli aktörlerinden biri haline gelecek Reşid getirilir.

Hamid Bey anılarında görevden alınma sebebi olarak Jandar-ma Alay Kumandanı'nın hırsızlıklarını şikâyet etmesini ve yazışmalarında söz konusu kumandandan "haydut" diye bahsetmesini gösterir. Bu tanımlama askeriyede infial yaratmış, Hamid Bey ise geri adım atmayınca görevden alınmıştır.¹⁵ Ancak iki husus bu kararın ardında başka sebepler de olduğuna ve orduyla yaşanan krizin bu anlamda ihtiyaç duyulan bahaneyi sunduğuna işaret eder. Bu yöndeki emarelerden ilki Pirinççi-zade Feyzi'nin Nisan ayından itibaren gerçekleştireceği Ermeni karşıtı propaganda gezilerinde Hamid Bey'in gidişine atıfta bulunmasıdır. Feyzi "Ermenisever Hamid Bey hâlâ vali olsaydı Van'da olduğu gibi hepimizi bu gâvurlara kırdırtırdı," diyerek yeni vali Reşid'e övgüler düzer ve Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmaya çalışır.¹⁶ Hamid Bey'in hükümetin planlarına bir "engel" olarak görüldüğüne dair başka bir işaret ise Bitlis Valisi ve soykırımın önde gelen aktörlerinden biri olan Abdülhalik Renda'nın 19 Şubat 1915'te Talat'a gönderdiği telgraf-tır. Renda bu telgrafta Hamid'in "Diyarbakir'de hiç dostunun olmadığını" ve "görevini başarıyla yerine getirmesini engelleyecek bir vatanseverlik eksikliğinden mustarip olduğundan bahsedildiğini" bildirir.¹⁷ Abdülhalik Renda'nın Hamid Bey'in edi-

14 *The Diyarbakir Massacres and Kurdish Atrocities*, Thomas K. Mugerditchian, op.cit. s. 23.

15 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit bey*, Halit Eken, s. 470-471, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

16 *Faits et documents: épisodes des massacres arméniens de Diarbêkir* op.cit. s. 19.

17 *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op. cit. s. 138-139. Hilmar Kaiser Hamid Bey'in bir "imha programına katılmak istemediği için" görevden alınmadığını, gerçek sebebin orduyla yaşadığı kriz olduğunu ileri sürer. Oysa daha sonra Reşid'e yöneltilecek ve hükümetin görmezden geleceği cinayet ve zimmete para geçirme suçlamalarının yanında Hamid Bey'in bir jandarma kumandanına "haydut" demesinin görevden alma sebebi olarak fazlasıyla hafif kaldığı aşikârdır. Burada hükümet için belirleyici

nemediğine işaret ettiği “dostlar” Diyarbekir İttihat ve Terakki kulübü üyeleri, eksikliğinden yakındığı “vatanseverlik” ise yine İttihat ve Terakki’ye mutlak itaattir.

Hamid Bey Diyarbekir valiliğinden sonra birinci sınıf Mülkiye müfettişliğine atanır. Yeni görevinde halefi Reşid ile tehci-re karşı çıkan Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit ve Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi cinayetleri konusunda karşı karşıya gelecektir. Kendisi gibi Mülkiye müfettişi olan Naci Bey kardeşi Ali Sabit Es Süveydi’yi Reşid’in öldürttüğüne dair bilgileri Hamid Bey’le paylaşır. Naci Bey ve Hamid Bey o dönem bütün uğraşlarına rağmen cinayetlerle ilgili soruşturmadan bir sonuç elde edemezler. Ancak savaş sonrasında İttihat ve Terakki’nin iktidardan düşmesiyle birlikte işler değişir. Kasım 1918’de Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı ve Heyet-i Teftişîye Umum Müdür-lüğü görevini yürüten Hamid Bey soruşturmayı yeniden açtırır. Bu konudaki gelişmeleri bizzat takip ederek tetikçilerin tevkif edilmelerini emreder.¹⁸ Anılarından 1918-1919’da tehcir ve katliamları soruşturan Mazhar Komisyonu’nun kurulmasını da Hamid Bey’in önerdiğini öğreniyoruz.¹⁹ Hamid Bey ayrıca bu komisyona “Araplara icra kılınan mezalim ve idamlar ile Diyarbekir valisi tarafından tehci-re razı vaziyette bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında” ifade verir.²⁰ Hamid Bey’in İttihat ve Terakki yöneticileri ana davası iddianamesinde atıfta bulunulan ifadesi, ne yazık ki, tehcir yargılamaları soruşturma dosyasının diğer parçaları gibi arşivlerde erişime açık değil.

Hamid Bey anılarında bu hususlardan neredeyse hiç bahsetmez. Dönem dönem Mustafa Kemal’le ters düşecek, İngilizlere ve Ermenilere yakın olmakla suçlanacak Hamid Bey olası so-

olanın Abdülhalik Renda’nın işaret ettiği –ve elbette imha planlarını da kapsayan– türden bir itaat olduğu anlaşılmaktadır.

18 Ali Sabit ve Hüseyin Nesimi cinayetlerinin soruşturulmasında Hamid Bey’in rolüne dair detaylı bilgiler için cf. *infra* s. 80-86.

19 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, op.cit, s. 478.

20 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul Bilgi Univ. Yay., 2008, s. 242.

nuçlarından çekinerek anılarında 1915'teki tavrını bilerek es geçmiş gibidir. “Denetlemek için bile olsa, uzatılan en temiz elleri kirletecek kadar pis”²¹ olduğunu belirttiği tehciire ancak bir iki cümle ile değinir. “Deli Hamid” diye anılmasına sebep olan meşhur açık sözlülüğü iş bu konuya gelince suskunluğa dönuşür. Bu meseleye dair telaffuz ettiğı nadir cümleler “Ermenilere ne dostça ne düşmanca davrandığı”²² ve “her safhası hukuki esaslara aykırı bir şekilde cereyan eden” emlak-ı metruke komisyonlarına “karışmak istemediğı”²³ şeklindedir.

Hamid Bey'in anılarını resmi görüş süzgecinden geçirdiğini ve sakıncalı olanları ayıkladığını en net şekilde Ali Sabit ve Hüseyin Nesimi cinayetleri soruşturmasına dair yazdıklarında görürüz. “Reşit Bey *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muhabirinin bazı suallerinden tahkikatı ve netice olarak kendisini takip eylemekte bulunduğum anlamını çıkarmış. Bu keşif doğru değildir. Tahkik Heyeti'yle katiyen temasta bulunmadığım gibi tahkikatla da alakadar olmadım,” diyerek doğruları saklayacaktır. Oysa kaymakamların katline dair soruşturmayı bizzat yürüttüğünü gösteren ve kendi imzasını taşıyan onlarca telgraf Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır.²⁴

Hamid Bey'in bu tavrına dair belki de en yürek burkan husus tehciirden korumaya çalıştığı Astik Efendi ismindeki genç Ermeni memura anılarında yer veriş şeklidir. Hamid Bey “Mülkiye mezunu, gayet sadık, çalışkan ve namuslu” olduğunu belirttiğı Astik Efendi ile daha önce Teftiş Heyeti'nde farklı illerde birlikte çalışmıştır. Astik Efendi bir gün “sefil bir vaziyette” Diyarbekir'e, Hamid Bey'in yanına gelir. Hamid Bey kendisini ora-

21 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, op.cit. s. 485.

22 *Ibidem*, s. 476-477.

23 *Ibidem*, s. 479-480. Hamit Bey istemediğı bu görevi ısrarlar sonucu ve “suis-timallere engel olmak niyetiyle” kabul etmek zorunda kaldığını aktarır. “Kerhen yaptığı” bu iş yüzünden memuriyete veda etmeyi düşünür.

24 Hilmar Kaiser çalışmasında bu yazışmalara genişçe yer verir. *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, op.cit. s. 408. Anı yazımında resmi görüşe uymayan kısımlarının otosansürüne dair çarpıcı bir örnek için *Kim var orada? Muhsin Bey'in son Hamlet'i*, tiyatro oyunu, Cüneyt Yalaz, İlker Yasin Keskin, BGST, 2015.

da “alıkoyar” ve tahsil memurluğuna tayin eder. Ancak bu giri-
şimi daha sonra Reşid tarafından “Komitacı bir kişiyi tayin etti”
şeklinde yansıtılacaktır. Bu suçlamalar yüzünden Hamid Bey’in
anılarında Astik Efendi’yi koruduğunu açıkça yazmaktan çe-
kindiğini görürüz. Zihnindeki resmi görüş süzgeci yine devre-
dedir. Astik Efendi’nin sadakatının altını çizer ve bu korumayı
kimin sağladığını muğlak bırakarak “bir müddet tehcirden ko-
runduğunu” ifade eder. Kendisine “uzaktan para yardımında”
bulunduğunu belirtmesinden Diyarbekir Valiliği’nden ayrıl-
dıktan sonra da Astik Efendi’ye destek olmaya çalıştığı anlaşı-
lır.²⁵ Hamid Bey’in daha sonra başına neler geldiğini yazmadığı
Astik Efendi’nin izini *Mülkiye Şeref Kitabı*’nda bulduk. Hamid
Bey Diyarbekir Vilayeti’nden azledildikten sonra Astik Asador
Van’a tayin edilir. Ve 26 yaşında, 1915’te vefat eder.²⁶ *Mülki-
ye Şeref Kitabı* bu kadar genç yaşta nasıl öldüğünü yazmasa da
ölüm tarihi çok şey anlatmaktadır.

Hamid Bey’in anılarını bu denli sansürden geçirmesinde on-
ları kaleme aldığı tarihin belirleyici bir rolü vardır. Mustafa Ke-
mal’e muhalif İkinci Grubun lideri ve Trabzon mebusu Ali Şük-
rû Bey’in Mart 1923’te öldürülmesi üzerine Hamid Bey *Trabzon
İstikbal* gazetesinde zehir zemberek bir yazı yayınlar. Hedefin-
de Ali Şükrû Bey’in ölümünden sorumlu tuttuğu Mustafa Ke-
mal vardır. Hamid Bey’in Mustafa Kemal’i “muhitlerinde dal-
kavuktan başka mevcudiyet görmek, tasdikten başka seda işit-
mek istemeyen”, “milletin benliğini yutmak isteyen ejder,” di-
ye nitelendirdiği bu yazı Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiye-
ti idare heyetinin görevden alınmasına yol açar. Hamid Bey de
sert bir şekilde uyarılır. Ancak eleştiri yazılarına devam eder ve

25 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, op.cit. s. 477.

26 *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ali Çankaya, op.cit. s. 1395. Çankaya As-
tik Asador’un ölüm tarihini 1 Ocak 1915 olarak verir. Ancak Hamid Bey “bir
müddet” tehcirden korunduğunu belirttiğine göre bu tarih daha sonraya ait
olmalıdır. Çankaya’nın bu tarihi nüfus kayıtlarından almış olması muhtemel-
dir. Nüfus idaresinin o dönem kesin ölüm tarihinin tespit edilemediği durum-
larda içinde bulunulan yılın Ocak ayını not ettiğine dair başka örnekler mev-
cuttur. Örneğin Abdülhalim Çelebi 12 Kasım 1925’te vefat ettiği halde nüfus
kaydında 1 Ocak 1925 tarihi yazılıdır. *TBMM Albümü*, Cilt 1, s. 43.

24 Ocak 1926'da Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca tutuklanarak İstiklal Mahkemesi'nde yargılanır. 37 gün süren tutukluluktan sonra beraat eder. Anılarını yazmaya bu tutukluluk günlerinin ardından serbest kalınca gittiği Trabzon'da başlar.²⁷ Hamid Bey'in hatıralarını kaleme aldığı 1926 senesi aynı zamanda meclis kararıyla Talat ve Cemal'in ailelerine emlak ve arazi verilerek itibarlarının iade edildiği, tehcir ve katliam sorumlularına yönelik suçlamaların rafa kaldırıldığı ve İzmir suikasti davalarında onlarca kişinin vatan hainliği ile suçlanarak idam cezasına çarptırıldığı dönemdir. Memuriyetten istifa etmiş, Trabzon belediye reisi Gazazzade Hüseyin Efendi'nin yardımlarıyla yaşamını idame ettirebilen, İstiklal Mahkemesi'nin gazabına uğramaktan zor kurtulan Hamid Bey'in "deliliğini" devam ettirmeye mecali kalmamıştır. "Deli" zamanlarının izlerini anılarından siler, geriye sadece milliyetçi bir Hamid portresi bırakır.

O "iki Hamid"den birini unutturmak istese de hikâyesi hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarıyla günümüze kadar ulaşır. Mayıs 1919'da Canik Mutasarrıflığı görevine getirilen Hamid Bey Şubat 1920'de Trabzon Valiliği'ne tayin edildiğinde Samsun Ermenileri gidişini üzüntü ve endişe ile karşılarlar. 7 Şubat 1920 tarihinde Patrikhane'ye –yüksek ihtimalle Samsun Ermeni murahhası tarafından– gönderilen imzasız telgraf "Mutasarrıf Hamid Bey'in değiştirilmesi şehrimizin güvenliği için bir tehdit olarak görülmekte ve korku içindeki ahali kendisinin göreve iadesini canı gönülden istemektedir" ibaresini taşımaktadır.²⁸ Hamid Bey'in görevde kalmasını istemelerinde kendisinin 1919-20 dönemi üst düzey memurları arasında bir istisna teşkil ederek Ermeni ve Rum nüfusa saldıran çeteleri koruması, aksine onlarla mücadele etmesi rol oynamış olmalıdır.²⁹

Hamid Bey Nisan 1920'de Trabzon'dan mebus seçilecek ve mecliste Samsun ve Trabzon Hristiyan nüfusunun tehcir edil-

27 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, op.cit. s. 324-329 ve 364.

28 Krikor Guergucian arşivi, 36 Krieger 14 / 05 XVI 012, sayfa 29. Telgraf imzasızdır.

29 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, op.cit. s. 541-544.

mesi önerildiği zaman bu girişime şiddetle karşı çıkacaktır. Ankara hükümetini “Harp esnasında büyük bir kuvvetle teşebbüs edilen Samsun tehcirinin doğurduğu akıbeti göstererek o teşebbüsün tekrarlanmasının yeni bir cephe açmak olacağına” ikna ederek bu girişimden vazgeçilmesini sağlar.³⁰ Daha sonra Kasım 1921’de Fransızların Adana’dan çekilmesi sırasında şehri teslim almakla görevlendirilir. Bu süreçte Türk yönetimi ve silahlı güçlerinin kendilerine yönelik saldırılarda bulunmasından endişe eden Adana Ermenileri vilayetten ayrılmaya başlarlar. Fransa’nın İskenderun Konsolosu Laporte Ermenilerin gidişine engel olmak için Sis Katolikosu II. Sahag ile görüşmesi sırasında herhangi bir katliamın yaşanmayacağına bir güvence olarak Hamid Bey’in varlığını ileri sürer. II. Sahag’ın Laporte’a cevabı Hamid Bey’in 1915’teki tavrına ve buna rağmen Ermenilerin tek başına onu bir güvence olarak görebilmelerinin zorluğuna da ışık tutar: “Hamid Bey’in dürüstlüğünden söz etmesi üzerine kendisini şahsen tanıdığımı, dürüst ve iyi biri olduğunu ve Diyarbekir valiliği yaptığı dönemde bölgede ne katliam ne de tehcir yaşanmadığını, ancak bir milletin varlığının korunmasının tek bir kişiye emanet edilemeyeceğini belirttim. Hamid Bey’in halefinin yönetimindeki Diyarbekir’de olduğu gibi yarın hükümetin onu görevden alıp Makyavelik planlarını itiraz etmeden uygulayacak başka bir memurla değiştirebileceğini söyledim.”³¹ II. Sahag endişelerinde haksız değildi. Hamid Bey –kendi iç çelişkileri ve milliyetçiliğin ağır bastığı zamanlarda büründüğü “ikinci kişiliğine” ek olarak– tam da II. Sahag’ın tahmin ettiği gibi Adana’da ancak Mayıs 1922’ye kadar görevde kalacak ve en az 60.000 Hristiyan Kilikya’yı terk etmek zorunda kalacaktı.

Hamid Bey’in aile ilişkileri de yaşadığı gelgitlerde rol oynar. Eşinin kız kardeşi 1915’te Sivas Valisi ve soykırımın önde gelen aktörlerinden olan Muammer ile evlidir. Yine eşinin ailesi üzerinden Talat ile akrabalık bağı vardır. Reşid’in suçları-

30 Ibidem, s. 585.

31 “Lettre du Catholikos de Sis le 29 Novembre 1921”, *Le Kémalisme devant les Alliés*, Michel Paillares, s. 385, Edition du Bosphore, 1922.

nın soruşturulmasıyla bizzat ilgilenen Hamid Bey'in Muammer ile ilgili benzer bir girişimde bulunduğuna dair bir iz bulunmamaktadır. Bu "iki farklı Hamid"i birlikte çalıştığı Hristiyan memurlara yaklaşımında da görürüz. 1915'te genç Ermeni memur Astik Efendi'yi tehcirden korumaya çalışan da, 1913'te Biga Mutasarrıflığı yaptığı dönemde bir Makedon memuru sadece etnik kökeninden dolayı görevden almaya kalkan da Hamid Bey'dir. Vangel Efendi ismindeki bu ziraat memurunun değiştirilmesi talebi 1915'te tehcir ve katliamlara karşı çıkacak, ancak bu ortak yönlerine rağmen yıldızlarının hiç barışmayacağı Celal Bey tarafından reddedilir.³² 1913'te Celal Bey Ziraat Nazırı'dır. Hamid Bey Vangel Efendi'nin "Makedonyalı bir çete reisinin kardeşi" olduğunu ileri sürerek "harbin doğurduğu yeni vaziyet" ışığında "memurların devletin daha sadık unsurlarından bulunması zaruriyetinden" ötürü söz konusu memurun görevden alınmasını ister. Celal Bey'in cevabı milliyetçi "İkinci Hamid" in yok saydığı adalet ilkesini yüzüne çarpar: "Memur sebepsiz azlolunmaz," diyerek bu talebi reddeder. Hamid Bey "Yüzlerce Türk'ün azlinde hatıra getirilmeyen hikmet-i kanun Vangel Efendi'de mi tecelli ediyor," diyerek ısrar etse de Celal Bey geri adım atmaz.³³

Bu "iki Hamid" in hikâyesi gözden geçirildiğinde ortaya çıkan tablo gridir: özel konuşmalarında İttihatçı liderlerin diktatör olduklarını ifade eden ama anılarında Talat'ı –belki de akrabalık ilişkilerinden dolayı– karalamaya eli varmayan, tehciri "en temiz elleri kirletecek kadar pis" olarak tanımlayan ama hatıratında iki cümleyle geçiştiren, Reşid'in soruşturmasını yürüttüğünü dahi saklamaya çalışan Hamid Bey "deli" olarak adlandırılmasına sebep olan dik duruşunu belli ki koruyamamış. Bu duruma karşın, anılarında Reşid'e ayırdığı bölümün son cümleleri 1915'e ve inkârına dair yazılmış en isabetli tespitler arasında yer alır: "Bu yurdun çöküntüsüne etken olan sebeplerden biri de sorumluluğun yerleşmemesi, hırsızlığın, namus-

32 Celal Bey ve Hamid Bey'in ilişkilerine dair cf supra s. 36 ve dipnot 10.

33 *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, Halit Eken, op.cit. s. 446.

suzluğun, bütün adi suçların siyasete karıştırılarak cezasız bırakılmasıdır. Herhangi bir suretle iktidar mevkiini ele geçiren parti mensuplarının kötülükleri fedakârlık ve kahramanlık gibi sayılır.”³⁴

Karşı çıkışlarını hayatlarıyla ödeyenler

Hamid Bey azledildikten sonra Diyarbekir Valiliği'ne Reşid atanır. Yeni valinin ilk işlerinden biri Çarşı yangınına çıkartan Komiser Memduh'u geri çağırmak ve bölgenin nam salmış haydutları ile kimi aşiret reislerinden oluşan çeteler kurmak olur. Daha sonra sıra emirlerine karşı gelen mutasarrıf ve kaymakamlara gelecektir.

Vali Reşid'in ve çetelerinin (Papaz Mıgırdiç Çılgadyan'ın türlü eziyetlerden sonra Ulu Cami avlusunda yakılması gibi)³⁵ “bütün insani sınırların dışına çıkan barbar eylemleri”³⁶ ile Ermenileri yok etmeyi amaçladığını açıkça beyan etmesi vilayete bağlı sancak ve kazalarda görev yapan bazı memurların huzursuzluğuna yol açar. Diğer vilayetlerle karşılaştırıldığında, Diyarbekir'de emirlere karşı gelen devlet görevlilerinin çokluğunun sebebi belki de tehciye gönderdikleri insanları feci bir sonun beklediğinin bu denli aşikâr olmasıydı. Kimi yerlerde mülki amirlerin işi tehciri organize etmek ve kafileleri yola çıkarmaktan ibaret olabiliyordu. Tehcir edilenlerin yolda başlarına gelebilecekleri az çok tahmin etseler –ya da kimi durumlarda kesinlikle bilseler– dahi, sorumluluklarının sınırlı olduğuna kendilerini ikna etmeleri daha kolaydı. Oysa Diyarbekir vilayeti mutasarrıfları ve kaymakamlarına şifahen ya da resmi olmayan tezkereler aracılığıyla Ermenileri yok etmek emrediliyordu.³⁷ Bu durumu kabullenmeyen Lice Kaymakamı Hüseyin

34 Ibidem, s. 478.

35 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 441-445.

36 Naci Es Süveydi'nin Süleyman Feyzi'ye 3 Nisan 1939 tarihli mektubu. Cf. infra s. 86.

37 Merkezi hükümetten gelen yazılı tehcir emirlerinin dışında kimi vilayet ve sancaklara İttihat ve Terakki yerel yapılanmasında bulunan Kâtib-i Mesulî (Parti Sekreterleri), Teşkilat-ı Mahsusa yöneticileri ya da mebuslar aracılığıyla

Nesimi ve Beşiri Kaymakam Vekili Sabit Es Süveydi karşı çıkışlarını hayatlarıyla ödediler.

***Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi:
"Bir vicdan meselesi"*³⁸**

Girit Kastel Tekkesi Şeyhi Fatinzâde Ahmed Ata Efendi'nin oğlu olarak Hanya'da dünyaya gelen Hüseyin Nesimi 13 Ocak 1915'te Lice Kaymakamlığına atanır. Mülkiye mezunu olan Nesimi, genç yaşlarından itibaren içinde olduğu ve aileden gelen Bektaşî geleneği ile "Girit Muhibb-i İnsaniyet" cemiyetini kurarak atıldığı siyaset hayatını bağdaştırmaya çalışır. Bektaşîlik hayatının o denli merkezindedir ki, Osmanlı'nın kötü gidişatını incelediği *Sahib-i Zuhur* isimli eserinde çözüm önerisi olarak tasavvufî hayatın yaygınlaşmasını savunur.³⁹

Oğlu Abidin Nesimi'nin hatıralarından, Lice kaymakamının tasavvuf temelli ve insan merkezli yaklaşımının kısa sürede Diyarbekir Valisi Reşid'le ters düşmesine sebep olduğunu görüyoruz. Nesimi sadece devlete sadakatte kusurda bulunanların cezalandırılması ve masum insanlara dokunulmaması gerektiğini savunmaktadır. Tehcir emirlerinin Ermenilerin imhasını amaçladığını fark ettiğinde önce bu duruma müdahale ederek bir şeyler yapabileceğine inanır. Kafilelerin yola çıkmasını geciktirerek mümkün olduğu kadar çok kişiyi korumaya çalışır. Liceli yaşlıları Ermeni kadınlarla, sadece kâğıt üzerinde kalmak şartı ve onları kurtarmak amacıyla evlenmeleri için ik-

la sözlü ya da usule aykırı şekillerde yazılı katliam emirlerinin iletildiği dönemin pek çok yöneticisi tarafından ifade edilmektedir. Konya Valisi Celal Bey Halep Valiliği döneminde bu yönde "gizli emirler" aldığını İtalyan Konsolosu ile paylaşır. *Les Arméniens 1917-1939, la quête d'un refuge*, Raymond Kévorkian, Lévon Nordiguian, Vahé Tachjian, Presses de l'Université Saint Joseph, 2007 içinde, *Diran Babikian (1887-1973): Itinéraire d'un Arménien de Cilicie réfugié au Liban*, Christine Babikian Assaf, s. 310-311.

38 Ali Emiri Osmanlı Vilâyet-i Şarkıyyesi eserinde Nesimi'nin direnişini bu sözlerle tanımlar. *The Extermination of Armenians in The Diarbekir region*, op.cit. s. 407.

39 *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: bildiriler*, s. 306, Milli Kütüphane, 25-27 Aralık 1989, Ankara.

na eder.⁴⁰ Bu şekilde pek çok kadını kayıtlarda Müslüman göstererek, en azından görev süresi boyunca, tehcirden kurtarır.

Ancak bu itaatsizliğinin Reşid'e şikâyet edilmesi çok sürmez. Lice kaymakamı ile Diyarbekir Valisi arasında yazışma yoluyla sert sözlerin sarf edildiği bir tartışma başlar. Hüseyin Nesimi Reşid'i Cengiz Han kadar zalim olmakla suçlar.⁴¹

Reşid Nesimi'ye boyun eğdiremeyeceğini anlamıştır. Çerkes Harun'un yönetimindeki bir grup jandarmayı Nesimi'yi tutuklatmak için Lice'ye gönderir. 18 Haziran 1915'te Nesimi jandarmalar eşliğinde Diyarbekir'e doğru yola çıkarılır. Ancak Diyarbekir'e asla varamayacak, Karaz köyü yakınlarında kendisini götüren jandarmalar tarafından öldürülecektir. Cinayet "Ermeni asilerin" üzerine atılır ve naaşı ailesine teslim edilmez. Sahipsiz ve mezarsız, 1990'lı yılların faili meçhullerini anımsatan bir şekilde cenazesi katilleri tarafından yol kenarına atılır.⁴² Resmi kayıtlarda ölümü "Eşkiya takibi sırasında çetelerin taarruzuna uğrayarak şehid edildi"⁴³ şeklinde geçer. Ancak ailesi ve Liceliler bu hikâyeye inanmaz. Ali Çankaya'ya 1966 yılında gönderdiği mektupta oğlu Abidin Nesimi babasının "İttihat ve Terakki Partisi'nin politikası ile bağdaşmadığı için" öldürüldüğünü ifade eder.

Liceliler kaymakamlarını sahipsiz bırakmaz. Kaza ileri gelenlerinden Selim Bey ve Mahfuz Bey öldürüldüğü yere bir mezar yaptırır ve *Tırba kaymekam* (Kaymakam türbesi) adıyla uzun yıllar ziyaret edilmesine vesile olur.⁴⁴ 1915'te Lice'de Düyûn-ı Umumiye müdürü olarak görev yapan Naman Efendi kaymakamın öldürülüşünü ve mezarını ailesiyle birlikte ziyaret ettiğini Katolik Keldani Papazı Joseph Naayeim'e anlatır.⁴⁵

40 *The Extermination of Armenians in The Diarbekir region*, op.cit. s. 392.

41 *Ibidem*, s. 393.

42 *Turkarnas folkmord på assyrier-kaldéer och armenier*, Joseph Naayeim, s. 70, 2003, Nsibin (*Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacres par les Turcs*, Paris, 1920 eserinin İsveççe çevirisi).

43 *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, Ali Çankaya, op.cit, s. 304.

44 *Yılların İçinden*, Abidin Nesimi, s. 31, Gözlem Yayınları, 1977, İstanbul.

45 *Turkarnas folkmord på assyrier-kaldéer och armenie*, Joseph Naayeim, op.cit, s. 70.

Reşid hatıralarında Hüseyin Nesimi'nin Ermeni tehcirini kabul etmediği için katledildiğini reddederek “Bilakis, Nesimi Bey Ermeni sevkiyatını yapıyordu, mülkiyede her işinde olduğu gibi bu işde de biraz betâetle (yavaşlıkla) hareket ediyordu,” iddiasında bulunur.⁴⁶ Ancak resmi kayıtlarda Nesimi'nin yola çıkış sebebini “eşkıya takibi” olarak belirttiğini unutarak Diyarbakir'e kendisinin çağırıldığını yazmaktan çekinmez. Reşid'e göre bu davetin sebebi kaymakam ile Ahz-ı Asker şubesi reisi arasındaki ihtilafı çözmektir.

Reşid hatıralarında Nesimi'yi karalamaya da çalışır. Hakkında “Bazı Ermenilerden para alarak” onları tehcir etmediğine dair suçlamalar olduğunu belirtir. Ancak ne bölgeden kurtulabilen Ermenilerin ya da Süryanilerin tanıklıklarında, ne de döneme ait başka yazılı kaynaklarda Hüseyin Nesimi'ye yönelik böyle bir itham yer almaz. Reşid'in tehcirin şevkle uygulanışı konusunda ne denli titiz olduğu göz önüne alınırsa, bu tarz bir suçlama karşısında Nesimi'yi sadece Diyarbakir'e çağırarakla yetinmeyeceği, görevden almaya yönelik girişimlerde bulunacağı ve bunu hatıralarında belirteceği açıktır.⁴⁷

Nesimi'nin katledilmesi İstanbul'da 1919'da görülen İttihat ve Terakki yöneticileri hakkındaki ana davada da gündeme gelmiştir. “Diyarbakir valisi tarafından tehcire razı vaziyette bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında” Diyarbakir eski valisi Hamid Bey ifade verir.⁴⁸

Günümüzde Liceliler Karaz köyü yakınlarındaki yeri hâlâ “Kaymakam mezarı” olarak adlandırıyorlar. Ancak Lice ile gelenlerinin yaptırdığı türbeden eser kalmamış durumda. 2013 Kasım ayında Lice'ye yaptığımız bir ziyarette Hüseyin Nesimi'ye dair hafızanın bölgede halen çok canlı bir şekil-

46 *Sürgünden intihara Dr. Reşid Bey'in hatıraları*, op. cit, s. 86.

47 Reşid'in ülkenin –kendi deyimiyle– “mikroplardan” kurtuluşu için tehcirin gerekliliğine inanarak büyük bir disiplinle uygulayışı için Hans Lukas Kieser'in “Dr Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor” makalesi, s. 268-269, *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller, Chronos, 2002, Zürich.

48 Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, op.cit, s. 242.

de korunduğunu gördük. Özellikle yaşlılar kaymakamın başına gelenleri dedelerinden dinlediklerini net bir şekilde belirtiyorlardı.⁴⁹ Yine Diyarbakır'da görüştüğümüz ve Hüseyin Nesimi'nin mezarını yaptıran Selim Bey'in torunu Nihat Işık kaymakamı öldürenlerin arasında yer alan Hanili Süleyman adındaki eski bir askerle 1950'li yıllarda yaptığı bir konuşmayı bize aktardı. Bu asker Nihat Işık'a kaymakamın öldürülmesini Reşid'in emrettiğini ve bu işe karışmaktan büyük vicdan azabı duyduğunu anlatır.⁵⁰

Hüseyin Nesimi cinayetine dair günümüze ulaşabilen en detaylı tanıklık 1915 sonbaharında "Ermeni sevkinde kanuna muhalif hareket edenlerin divan-ı harbe sevkı" ile görevlendirilen⁵¹ heyet-i tahkikiyenin reisi Hüseyin Mazhar Bey'e verilen bir ifadedir. Heyetten beklenen tehcir edilen Ermenilerden "emval-i metruke" adı altında devletin gasp ettiği malları zimmete geçiren memurları soruşturmasıdır. Ancak Hüseyin Mazhar Bey tehcir ve katliamlara karşı çıkan iki kaymakamın, Hüseyin Nesimi ile Ali Sabit'in katledilmelerinin peşine düşer. Hüseyin Nesimi'nin öldürülmesiyle ilgili olarak 1916 Şubat'ında Lice Ahz-ı Asker şubesi reisi Süleyman Efendi'nin ifadesini alır.

Süleyman Efendi'nin anlattıkları kritik önemdedir: Reşid cinayeti örtbas etmek için onun adını kullanmış, Hüseyin Nesimi'yi Diyarbakır'a Süleyman Efendi ile arasındaki bir ihtilafı çözmek için davet ettiğini ileri sürmüştür. Süleyman Efendi ifadesinde böyle bir anlaşmazlıktan söz etmediği gibi Hüseyin Nesimi'nin "namuslu ve dirayetli bir kaymakam" olarak tanındığını belirtir. Emir verildiği halde "Ermenileri celp ve tevkif etmemiş olması"ndan dolayı Nesimi'nin "tenkid ve itiraz"lara ma-

49 Karaz ilçesine yakın Tepecik köylüleri Nesimi'nin katledilmesinin farklı bir versiyonunu anlattılar: "Liceli Ermenilerin Fis'te kuyulara atarak öldürüldüğünü öğrenen kaymakam engel olmak için oraya doğru yola çıkmış. 'Öldürmeyin, Diyarbakır'a sevk ederseniz sağ salım götürün,' demiş. Katliamı durdurmaya çalıştığı için orada öldürülmüş." Tepecik köyünde yaptığımız görüşmeler, Kasım 2013.

50 Selim Bey'in torunu Nihat Işık'la yaptığımız görüşme, Mart 2011, Diyarbakır. Nihat Işık, Hüseyin Nesimi'nin Selim Bey'in kiracısı olduğunu bize aktardı.

51 BOA. DH.ŞFR 56/179, 17/Za/1333.

ruz kaldığını aktarır. Süleyman Efendi'ye göre durum Reşid'e aksettirildiğinde önce Hüseyin Nesimi'yi soruşturması için bir memuru görevlendirir. Ardından "ansızın" Çerkes Harun bir jandarma birliğiyle Lice'ye gelir. Hüseyin Nesimi Bey o sırada "bir iş için" bir nahiyededir. Süleyman Efendi'nin Harun'un "Nesimi Bey'in firar etmemesi için pür telaş olarak icabını düşündüğünü" aktarmasından Çerkes jandarmaların Nesimi'yi tutuklamak üzere Lice'ye gönderildiğini anlıyoruz.

Harun'un telaşı boşunadır, Hüseyin Nesimi'nin kaçmak gibi bir düşüncesi yoktur. Gün ortasında Lice'ye döner ve katillerine teslim olur. Harun iki jandarmayı Hüseyin Nesimi'yi "Diyarbakir Valisinin nezdine göndermek üzere" görevlendirir. "Birkaç saatlik mesafe kat etmeleriyle beraber" Nesimi'nin katledildiği haberi Süleyman Efendi'ye ulaşır. Tanıklıktaki en kritik hususlardan biri Reşid'in Hüseyin Nesimi'yi "Ermeni asilerin" katlettiği iddiasını yalanlaması ve bölgede "o sırada Ermeni çeteleri bulunmadığını" belirtmesidir. Süleyman Efendi'ye göre "muhafaza altında sevk edildiğine nazaran Nesimi Bey'in Çerkes jandarmalar tarafından seyahat esnasında katlolunduğu ve bunun valinin hususi emri"yle yerine getirildiği söylentisi mevcuttur.⁵² Ifadesinin son cümlesine kadar net beyanlarda bulunan Süleyman Efendi bu noktada olayı "söylenti"ye bağlayarak cinayetin "valinin hususi emri" ile işlendiğini açıkça belirtmekten çekinir. Korkularında haksız olmadığı Reşid'in bu cinayetten dolayı hiçbir kovuşturmaya uğramadan 26 Mart 1916'da "hamiyetli hizmetlerine mükâfaten, sınıfı ve maaşı terfi olunarak" Ankara Valiliğine atanmasıyla görülecektir.⁵³

Nihat Işık'la 1950'li yıllarda vicdan azabını paylaşan eski asker Hançili Süleyman 1916'da Mazhar Bey'e ifade veren Ahz-ı Asker şubesi reisi Süleyman Efendi midir? Bu konuda fikir yürütmek için yeterli bilgiye sahip değiliz. Eğer ikisi aynı kişilerse, 1916'da kendisinin de Nesimi'yi öldürenler arasında oldu-

52 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, no: h 119. Belgeye ulaşabilmemizi bir kop-yasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz. Alıntılar kısmen günümüz Türkçesine uyarlanmıştır. Belgenin tam metni için cf. *infra* Ekler, Belge 2.

53 Cf. *infra* s. 83 dipnot 74.

ğunu söylemekten korktuğunu, ama vicdan azabının ömür boyu yakasını bırakmadığı varsayımında bulunabiliriz.

Hüseyin Nesimi'nin katillerinden 1918'de İttihat ve Terakî'nin iktidardan düşmesine kadar hesap sorulmaz. İki kaymakamın katli soruşturmasını yeniden açtıran Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı ve Heyet-i Teftişîye Umum Müdürlüğünü yürüten Hamid Bey olur. Çerkes Harun bu kapsamda Diyarbakir'de tutuklanır ve İstanbul'a sevk edilir.⁵⁴ Harun cinayete karıştığını reddeder, ancak Hüseyin Nesimi'nin öldürülmesini Reşid'in emrettiğini itiraf eder.⁵⁵ Reşid ise Harun'u önceden tanıdığını inkâr ederek Diyarbakir Valiliği sırasında "üç defa yüzünü görmediğini" ve "meçhulü olan bir zabite böyle muzil bir vazife tevdi olunması"nın "gaflet" olacağını iddia eder.⁵⁶

Reşid'in Hüseyin Nesimi'ye dair tüm söyledikleri gibi, bu ifadesi de gerçek dışıdır. Çerkes Harun yakından tanıdığı, üstelik Nesimi'nin öldürüldüğü varsayılan tarihten yalnızca iki gün önce Dahiliye Nezareti'nden ödüllendirilmesini talep ettiği bir jandarmadır.⁵⁷

Harun'un İstanbul'a sevkinden sonra yargılanıp yargılanmadığı, yargılandığıysa nasıl bir cezaya çarptırıldığı konusunda arşivlerde bir iz bulunmamaktadır. Hamid Bey'in Diyarbakir Vilayeti'nden Harun'un "Nesimi Bey'in katlinde dahli bulunduğu"nu beyan" ettiği "şahısların isim ve hüviyetlerinin tespiti ile firarlarına meydan verilmemesini" ve Lice Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Süleyman Efendi'nin tekrar ifadesinin alınmasını talep etmesi dışında elimizde katillerin akıbetine dair ne yazık ki bir bilgi mevcut değil.⁵⁸ Hüseyin Nesimi'nin ölüm emrini veren Reşid ise önce tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden kaçır, ardından suçlarının hesabını veremedi 6 Şubat 1919'da intihar eder.

54 BOA. DH.ŞFR. 93/84, 02/S /1337, BOA. DH.ŞFR. 93/131, 07/S /1337.

55 *The Extermination of Armenians in The Diarbekir region*, op.cit. s. 408.

56 *Sürgünden intihara Dr. Reşid Bey'in hatıraları*, Ahmet Mehmetefendioğlu, op.cit. s. 23-24.

57 *The Extermination of Armenians in The Diarbekir region*, op.cit. s. 412. Reşid Hüseyin Nesimi'nin ölümünü bir gün önce meydana geldiğini belirterek 19 Haziran 1915'te Dahiliye Nezareti'ne bildirir.

58 BOA. DH.ŞFR. 93/178, 11/S /1337, BOA. DH.ŞFR. 93/195, 13/S /1337.

Hüseyin Nesimi'nin Karaz ilçesinin hemen dışındaki, eski Diyarbakir yolunun geçtiği tepede bulunan mezarı ise bölge halkının bu yerin belli olmasını özellikle istediğine ve bu şekilde koruduğuna dair emareler içeriyor. Mezarın üzerinde bugün ne bir mezar taşı, ne de herhangi bir işaret mevcut. Ancak dört tarafı tarlalarla çevirili bu alanda Hüseyin Nesimi'nin mezarı tarım yapılmayan ve üzerine bir ağacın dikildiği tek yer olarak göze çarpıyor. İstanbul'da görüştüğümüz Hüseyin Nesimi'nin torunu Ali Fatinoglu babası küçük yaştaiken dedesi öldürüldüğü için hakkında çok az şey bildiklerini, ailenin uzun yıllar büyük zorluklar çektiğini ve dedelerinin hatıralarını yaştamak istediklerini aktardı.⁵⁹ Ailenin Lice Belediyesi ile birlikte Hüseyin Nesimi'nin katledildiği alana bir anıt yaptırma düşüncesi ise henüz hayata geçirilmeyi bekliyor.

***Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi:
"Cinayetler o kadar feciydi ki..."***

Masumları korumanın görevi olduğuna inanarak, insanlığı savunurken şehit düştü Sabit. Allah Sabit'in kanının boş yere akmasına izin vermedi, savaş biter bitmez Reşid tutuklandı ve suçlarıyla yüzleştirilince intihar etti. Çerkes çetelerin reisleri ve mensupları da yargılandı, bazıları idam edildi, diğerleri ise şiddetli bir şekilde cezalandırıldı.⁶⁰

Naci Es Süveydi 1939 yılında yazdığı bir mektupta Beşiri Hristiyanlarının katledilmesine karşı çıktığı için henüz 25 yaşında iken öldürülen kardeşi Ali Sabit Es Süveydi'yi bu sözlerle anlatır. Kendisi de 1915'te mülkiye müfettişi olan Naci Es Süveydi kardeşinin ölüm emrini veren Diyarbakir Valisi Reşid'in peşini bırakmayacak, bu cinayetin ve diğer suçlarının açığa çıkması için mücadele edecektir.

1915 öncesinde Süryanilerin, Ermenilerin ve Kürtlerin bir-

59 Ali Fatinoglu ile görüşme, 2006, İstanbul.

60 Naci Es Süveydi'nin Süleyman Feyzi'ye 3 Nisan 1939 tarihli mektubu, *My Memoirs: Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause*, Tawfiq al-Suwaydi, s. 44-45, Lynne Rienner Publishers, 2013, Londra.

likte yaşadığı Beşiri’de en büyük asayiş sorunu Raman aşiretinin köy baskınları ve başka aşiretlerle çatışmalarıydı. Ancak tehcirin başladığı dönemde Raman aşireti kanun kaçağı olarak görülmekten kurtularak devlet güçlerinin katliam ortağı haline gelecekti.

28 Mayıs 1915’te Diyarbekir hapishanesinde tutulan Ermeni ileri gelenlerinden 614 kişi Musul’a sevk edilme bahanesiyle keleklerle Dicle üzerinde yola çıkarılır. Aralarında Ergani mebusu Stepan Çıracıyan da vardır. Beşiri’ye 35 kilometre uzaklıkta Şikefta köyü civarında keleklerden indirilir, jandarmalar ile Raman aşireti üyeleri tarafından katledilirler. Dicle günlerce kıpkırmızı akar, sular 614 kişinin cesedini Haziran başında Musul’a ulaştırır.⁶¹

Beşiri’de yaşayan Ermeni ve Süryaniler Mayıs başında bölgedeki aşiretlerin ve Vali Reşid’in Çerkes jandarmalarının saldırısına uğramış, ancak bir kısmı bir süreliğine Sasun’a sığınabilmiştir.⁶² Ama daha önce Beşiri başka bir cinayetin tanığı olacaktır. Mebus Arşag Vramyan Van Valisi Cevdet tarafından tutuklanmış, Bitlis’e sevk edilmiştir. Vramyan bu sırada Talat’a telgraflar gönderir. Van’daki krizin çözülebileceğini, Vali Cevdet’in saldırgan tutumundan dolayı durumun kötüleştiğini, tekrar iyi ilişkileri tesis etmek için arabuluculuk yapabileceğini bildirir. Ancak önerisi dikkate alınmaz. 27 Nisan 1915’te Bitlis’ten yola çıkarılır. Beşiri’yi geçtikten kısa süre sonra kendisine eşlik eden jandarmalar tarafından öldürülür.⁶³

Beşiri kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi bu katliamlara karşı çıkar, ancak Diyarbekir Valisi Reşid’in bizzat yönetti-

61 *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit. s. 184-189. “1915’te günlerce, haftalarca ve aylarca Dicle’nin suları katledilen Ermenilerin bedenlerini taşıdı ve toprakları kanlı gözyaşlarıyla suladı. Dicle’nin tatlı, saf ve berrak suları altı aydan fazla süre boyunca kanla karışık aktı. (...) Altı ay boyunca Diyarbekir şehrin kalbinden geçen ve daha aşağılara sürüklenen bitmek bilmeyen cansız bedenleri izledi. Kürtler nehrin sularını kurbanlarının kanıyla kirlendiği için içmediler, lezzetli balıklarının midelerinde insan saçı ya da küçük kemikler olur diye tadına bakmadılar.” *The Diarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, Thomas K. Mugerditchian, op.cit. s. 50-51.

62 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian op.cit. s. 449.

63 *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit. s. 179.

gi operasyonları durduracak gücü yoktur. Çerkes jandarmalarının cinayetlerini kayda geçirmek için Reşid'e işledikleri suçları sıralayan bir mektup gönderir. Bunun üzerine görevden alınır ve Rumkale'ye tayin edildiği kendisine bildirilir. Ancak bu "tayin"de bir tuhaflık vardır. Reşid görev değişikliklerini kararlaştırması gereken merci olan Dahiliye Nezareti'ne bilgi vermeye gerek görmez ve Ali Sabit'i adeta bir tutuklu gibi iki jandarmanın eşliğinde yola çıkarır.

Genç kaymakamı bu yolculuğunda son gören Basra mebusu Süleyman Feyzi olur. Yanında diğer iki Basra mebusuyla birlikte İstanbul'dan Halep'e varmış, oradan Bağdat'a doğru tekrar yola çıkmıştır. Halep'ten ayrıldıktan saatler sonra yolda aksi yönde ilerleyen Ali Sabit ve yanındaki jandarmalarla karşılaşır. Süleyman Feyzi ile Ali Sabit yakın arkadaştır. Arabalarından iner ve kucaklaşırlar. Süleyman Feyzi'nin anılarına göre Ali Sabit olanları kendisine şu sözlerle anlatır: "Hükümetten Diyarbekir Valisi Çerkes Reşid Bey'e vilayetteki tüm Ermenileri öldürme emri geldi. Vali Çerkes jandarmalarını Ermenileri ve Hristiyanları katletmekle görevlendirdi. Cinayetler o kadar feciydi ki, anlatılamaz bir vahşetti. Hiç kimse esirgenmiyordu, çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlar da öldürülecekler arasındaydı. Ermenilerin ve Arap Hristiyanların katline karşı çıktım. Vali çok öfkelen-di, beni Ermenileri korumakla suçladı ve hükümete hakkımda şikâyetle bulundu. Bu yüzden Rumkale'ye tayin edildim."⁶⁴ Birlikte yemek yedikten sonra Süleyman Feyzi ve Ali Sabit ayrılarak yollarına devam ederler. Bağdat'a vardıklarında Süleyman Feyzi ve yanındaki mebusları şehrin entelektüellerinden oluşan bir kalabalık karşılar. Süleyman Feyzi gelenlerin arasında Ali Sabit'in babası ve Bağdat Idare Meclisi Azası Yusuf Es Süveydi'yi göremeyince endişelenir, evine uğramaya karar verir. Çok üzgün ve çökmüş bir halde bulduğu Yusuf Es Süveydi'ye Ali Sabit'le yolda karşılaşmalarını anlatırken

64 *Memoirs of Suleiman Faidhi*'den aktaran *My Memoirs: Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause*, Tawfiq al-Suwaydi, op.cit s. 4-5. Ali Sabit'in "Arap Hristiyanlar" diye bahsettiklerinin Ortodoks Süryaniler olma ihtimali yüksektir.

*1910-1911 ders yılında Mülkiye'den sınıf arkadaşlarıyla
Sabit Es Süveydi (ikinci sırada, sol başta).*

Yusuf gözyaşlarına boğulur. “Sabit’i öldürdüler. Gideceği yere varamadan öldürdüler,” diyerek ağlamaya başlar.

Süleyman Feyzi’nin “olağanüstü cesur, inançlarına ve ilkelere son derece bağlı” olarak tanımladığı Ali Sabit’i yanında ki jandarmalar Şaban ve Hakkı Urfa cezaevinin önünde katlederler. Katiller, geride tanık bırakmamak ya da olaya bir saldırı süsü vermek için, Ali Sabit’in arabacısını da vururlar. Ancak Urfa’nın orta yerinde işlenen bu cinayete, cezaevi çalışanları ve polis memurları başta olmak üzere, pek çok kişi tanık olur.

Ali Sabit’in ne zaman Beşiri’den önce Diyarbakir’e, ardından da iki jandarmanın eşliğinde Rumkale’ye doğru yola çıktığına, hangi tarihte ve nerede Süleyman Feyzi ile karşılaştığına ve Urfa’da öldürüldüğüne dair bir bilgi ne yazık ki elimizde yok. Süleyman Feyzi anılarında Ali Sabit’le yolda karşılaşmalarının tarihini Ağustos 1914 olarak verir. Eğer Hicri ya da Rumi’den Miladi takvime dönüşümde bir hatadan kaynaklanmıyorsa, Feyzi’nin bu tarihi yanlış aktardığını düşünüyoruz. Ali Sabit, Halep Alman Konsolosu Röessler’in cinayeti üstlerine bildirdiği 17 Temmuz 1915’ten bir süre önce öldürülmüş olmalıdır.⁶⁵ 3

65 From the Consul in Aleppo to the Imperial Chancellor, 17.07.1915, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang

Temmuz 1915'te Beşiri kaymakamlığına Göynük Kaymakamı Rasim Efendi'nin tayin edildiği göz önüne alındığında cinayetin Temmuz 1915 başında işlenmiş olma ihtimali yüksektir.⁶⁶

Mülkiye müfettişi Naci Bey olayı duyar duymaz hem kardeşinin, hem de onun gibi cinayete kurban giden Hüseyin Nesimi'nin katlini soruşturmaya başlar. İki kaymakamı da aynı sebepten Reşid'in öldürttüğüne emin olur. Örtbas edilmemesi için Halep'te ulaşabildiği herkese olayı duyurur. Cinayetlere dair bulduğu ve Reşid'in sorumluluğunu işaret eden bilgileri Dahiliye Nezareti'ne gönderir.

Ancak nezaretten Naci Bey'e "İşarınız ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınarak tahkikat olunacaktır" cevabı verilmesine karşın gelişmeler tam aksini gösterecektir.⁶⁷ Dahiliye Nezareti 27 Temmuz'da Naci Bey'in iddialarını Reşid'e iletir. Diyarbekir Valisinin cevabı iddiaları komplo olarak nitelendirmek olur. Kardeşinin acısı henüz taze olan Naci Bey'i "çabalarımız" olarak adlandırdığı eylemler hakkında "yanlış bilgiler yayarak Ermenileri desteklemek"le suçlar. Reşid'e göre bu faaliyetlerin arkasında tıpkı Naci Bey gibi Mülkiye Müfettişi olan ve o tarihte Halep'te görevlendirilmiş Diyarbekir Eski Valisi Hamid Bey vardır. Reşid'in kurguladığı paralel evrende görevi sırasında "vilayet işlerini Ermenilerin eline bırakmış olan" Hamid Bey hükümete zarar vermekte, Halep'te birlikte hareket ettiği Naci Bey de bu sabotaja katılmaktadır. Zaten Naci Bey yetkisi olmadığı halde kardeşinin cinayetini soruşturmaktadır. Kendisini aklamak için daha da ileri gider: Naci Bey'in ihanetine dair bir kanıtın elinde olduğunu ve bunu daha sonra açıklayacağını bildirir. Hatta "Devletin güvenliği" için gerekli olduğuna inansa Ali Sabit'i öldürmekten ve bunu Talat'a bildirmekten çekinmeyeceğini beyan eder.⁶⁸ Reşid'e göre "sinirlerinden rahatsız ve dinlenmeye ihtiyacı olan" Ali Sabit bir sabah erkenden kaldığı handan ayrılmış, kendi başına çık-

Gust, op.cit. s. 260. Rössler bu mektubunda isimlerini vermeden Hüseyin Nesimi ve Ali Sabit'in öldürülmelerini aktarır.

66 BOA. I. DH. 1515/1333, 20/Ş/1333.

67 BOA. DH.ŞFR. 54/135, 16/N /1333.

68 *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit. s. 396-398

tığı yolda “Ermeni ya da Kürt eşkiyasının” saldırısına uğramıştır.⁶⁹ Hüseyin Nesimi cinayetine dair uydurduğu “Ermeni çeteleri saldırısı” hikâyesi gibi bu anlattıkları da tamamen kurgudur.

Dahiliye Nezareti Reşid’in çizdiği gerçeklikten uzak tabloya kanmamıştır. Ama Reşid’den hesap sormak gibi bir niyeti de yoktur. Hatta Reşid’i rahatlatmak için “konunun gizlilikle ele alınacağı” teminatını verir. Soruşturma cinayeti tertipleyen Reşid Bey’in eline bırakılır. Naci Bey katil zanlılarının isimlerini dahi bildirdiği halde ne kimse gözaltına alınır, ne de yargılanır. “Devletin güvenliği” adına cinayet işlemekten çekinmeyeceğini açıkça ilan eden Reşid hükümetin tam da bu dönemde aradığı isimdir.

Reşid’in rahatı ancak —o da kısa bir süreliğine— Diyarbekir Vilayeti’nin de dahil olduğu Üçüncü Ordu bölgesinde reisliğini Hüseyin Mazhar Bey’in yürüttüğü bir soruşturma komisyonu kurulduğunda bozulur.⁷⁰ Komisyonun kuruluş sebebi Ali Sabit ve Hüseyin Nesimi cinayetleri değildir. Çerkes jandarmalarından bir kaçının Cemal Paşa’ya hakaret ettikleri suçlamasıyla Şam’a sevk edilmelerinin talep edilmesi, ya da bu jandarmalardan Rüştü hakkında Balıkesir’de hırsızlık ve cinayetten verilmiş tutuklama kararı da değildir. Ermenilere reva görülen vahşet, beklenebileceği üzere, hiç değildir. Diğer bölgelerde de görevlendirilen bu “heyet-i tahkikiye”ler esas olarak tehcir edilen Ermenilerden “emval-i metruke” adı altında gasp edilen malların yağma edilmesi ya da zimmete geçirilmesi konusunu soruşturmakla görevlidir. Konya ve Ankara’daki heyet-i tahkikiye reisi Hulusi’nin kendisine “çetelerin ve jandarmaların Ermenileri balta ve kazmalarla öldürdüklerini gördüm,” diyen bir şahidi hakaret ederek susturması ve sadece gasp edilen bir saatin akıbetini sormakta ısrar etmesi komisyonların mahiyetini gösteren çarpıcı bir örnektir.⁷¹

69 *Sürgünden intihara, Dr. Reşid Bey’in Hatıraları*, Ahmet Mehmetefendioğlu, s. 25-26, Tükemat, 1992, İzmir.

70 Hüseyin Mazhar Bey’e dair daha fazla bilgi için cf. *infra* s. 139-140.

71 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 113 ve 204-208. Kurulan komisyonun resmi olarak bildirilen görevi “Ermenilerin sevkıyatı sırasında suistimal ve ihmalleri görülen memurların divan-ı harbe gönderilmesi”dir. BOA. DH.ŞFR. 56/179 17/Za/1333.

Ancak Hüseyin Mazhar Bey bu sınırın dışına çıkacak ve Ali Sabit ile Hüseyin Nesimi cinayetlerini de soruşturacaktır. Bunu yaparken kariyerini –ve belki de hayatını– tehlikeye attığının farkındadır. Bu yüzden 8 Şubat 1916 tarihli raporunda son derece dikkatli bir dil kullanır. Dahiliye Nazırı Talat'ın asıl ilgilendiği zimmete para geçirme konusunu öne çıkararak katillerin en azından bu sebeple cezalandırılmasını sağlamaya çalışır. Ali Sabit ve Hüseyin Nesimi'nin, Reşid'in iddialarının aksine, “jandarma namı altında istihdam olunan Çerkesler ve bunların taht-ı tahakkümünde bulunan milis taburu efradı tarafından” katledildiğini yazmaktan çekinmez. Ama hemen ardından, bu cinayetlerin soruşturulmayacağına eminmiş gibi, muhatabının dikkatini çekmesi çok daha muhtemel suçları sıralar: “Bütün emval-i metruke dahi bunların uhde-i tedbir ve muhafazasında bırakılmış” ve “hazine-i devlet ve ahaliye karşı mübalağasızca birkaç yüz bin liranın zayiine meydan vermiştir”. Hüseyin Mazhar Bey'e göre bu Çerkes jandarmalardan “kötü ahlâkları heyetimizce tespit edilenlerin” Reşid tarafından adalete teslim edilmele-ri ya da şiddetle cezalandırılmaları muhtemel görünmemektedir. Hüseyin Mazhar Bey çareyi Reşid'in başka bir yere gönderilerek bu birliklerinin lağvedilmelerinde görür. Suça karışmış ve “çete” diye nitelendirdiği bu jandarmaların Divan-ı Harbe verilmelerini de seçenekler arasında sayar, ancak bu durumun “siyasi sakıncaları göz ardı edilse bile bu kişilerin korku ve panik ile asayiş bozucu eylemlerde bulunabileceğini” not düşer.

Hüseyin Mazhar Bey'in gördüklerinden ne kadar dehşete kapıldığını bu jandarmaların “umumi ve hususi suçlarını” açıkça yazmaya çekinmesinden ve Talat'ın yanına vardığı zaman yüz yüze aktaracağını belirtmesinden anlayabiliyoruz. Cinayet emirlerini veren Reşid'in ise Divan-ı Harbe sevkini talep etmeye cesaret edemeyip sadece görev değişikliği önermesinde bu dehşet verici tabloyu hükümetin teşvik ettiğini çok iyi bilmesi rol oynamış olsa gerek. Hüseyin Mazhar Bey raporunu “Reşid Bey'in görev değişikliği idareten ve siyaseten lazım gelmiştir,” diyerek bitirir.⁷² Ta-

72 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, no: H 113. Belgeye ulaşabilmemizi bir kopyasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz. Hüseyin Maz-

lat'la yüz yüze konuşmasında ne gibi bilgiler aktardığını ne yazık ki bilemiyoruz. Ancak sonraki gelişmeler raporunun hiç dikkate alınmadığını gösterir. Zimmete para geçirme suçlamasıyla dahi üstlerinin dikkatini Reşid'e ve çetelerine çekememiştir. Reşid soruşturma heyetiyle hiç karşılaşmamak için gelişlerinden aylar önce, Ekim 1915'te "hastalık ve yorgunluk" sebebiyle izne ayrılmıştır.⁷³ Hüseyin Mazhar Bey'in raporundan yalnızca bir buçuk ay sonra, 26 Mart 1916'da "hamiyetli hizmetlerine mükâfaten, sınıfı ve maaşı terfi olunarak" Ankara Valiliğine atanır.⁷⁴ Ali Sabit ve Hüseyin Nesimi'nin katilleri cezalandırılmak bir yana, ödüllendirilir. Reşid'in başka bir yere tayininin ardından Hüseyin Mazhar Bey'in umduğu Çerkes jandarma birliğinin lağvedilmesi de gerçekleşmez. Savaş sonrasına kadar Haymana ve Keskin Jandarma Kumandanı olacak Çerkes Şakir başta olmak üzere "çete" mensupları bu defa Ankara'da işbaşı yaparlar.⁷⁵ Uluslararası tepkilerden ötürü bir süredir durmuş olan Ankaralı Katolik Ermenilerin tehciri için ihtiyaç duyulan tam da "arzu edilip de emredilemeye- ni" dahi yapabilen Reşid ve çetesidir.⁷⁶

Ali Sabit cinayeti ancak savaş sonrasında İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesiyle birlikte soruşturulabilecektir. 1915'in Diyarbekir eski Valisi ve Mülkiye müfettişi Hamid Bey Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı, ardından da Heyet-i Teftişiye Umum Müdürlüğü görevindedir. Hamid Bey cinayetlere dair soruşturmayı yeniden açtırır.⁷⁷ Ali Sabit'in katli-

har'ın raporundan alıntılar kısmen günümüz Türkçesine uyarlanmıştır. Belgenin tam metni için cf. *infra* Ekler, Belge 1.

73 *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit. s. 399.

74 Bu bilgiyi Süleyman Nazif aktarır. Dr. Mehmed Reşid Şahingiray, *Hayatı ve Hatıraları*, Nejdet Bilgi, op.cit. s. 170, Akademi Kitabevi, 1997, İzmir.

75 *1916 Ankara Yangını, Felaketin Mantığı*, Taylan Esin - Zeliha Etöz, s. 173-174, İletişim Yayınları, 2015, İstanbul.

76 "Üstün kastının astın fiiline davet çıkardığı ama sonrasında onu kendi niyetini aşmakla suçladığı" "Beckett sendromu"nun ışığında Reşid'in eylemlerini ele alan çarpıcı bir analiz için *Ibidem*. s. 104-106.

77 BOA.DH.ŞFR. 602/70 14/Ks/1334, BOA.DH.ŞFR. 93/109 04/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/110 04/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/132 07/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/195 13/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/194 13/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/195 13/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/284 22/S /1337, BOA.DH.ŞFR. 93/293 21/S /1337.

ni “tertipliedikleri sanılan Hakkı ve Şaban çavuşların kâfi delil bulunabilirse tevkiflerini” talep eder.⁷⁸ Cinayetlerin azmettircisi Reşid ise 5 Kasım 1918’de gözaltına alınır. 1915’te Reşid ve çetesinin işlediği suçları tespit eden ama hiçbir sonuç elde edemeyen Hüseyin Mazhar Bey bu defa tehcir ve katliamları araştıran ve kendi ismiyle anılacak olan komisyonun reisidir. Reşid 6 Kasım 1918’de Hüseyin Mazhar, Hüsnü ve Emin Bey’lerden oluşan heyet tarafından sorgulanır.⁷⁹ Tutuklu olarak Bekiraga Bölüğü’ne nakledilir. Ancak 25 Ocak 1919’da hapishaneden kaçır. Ne Ali Sabit’in katli, ne Diyarbakir’i “ölüm vilayeti”ne çeviren diğer suçlarına dair hesap veremeden, 6 Şubat 1919’da yakalanacağını anlayarak intihar eder.⁸⁰

7 Kasım 1918’de Reşid henüz gözaltında iken *Hadisat* gazetesi muhabiri kendisiyle bir söyleşi yapmayı başarır ve onu hayli öfkelenendirerek, katledilen kaymakamlara dair bir soru sorar.⁸¹ Reşid’e göre muhabiri Hamid Bey göndertmiş, soruları da o hazırlamıştır.⁸² Reşid’in Hamid Bey paranoyasının belki de bir hezeyandan ibaret olmadığını, Ali Sabit cinayetinin sebebiyle bağlantılı olabileceğini Naci Bey’in Süleyman Feyzi’ye yazdığı mektuptan öğreniyoruz: “Sabit Halep Vilayeti’ne bağlı Rumkale’ye tayin edilmişti. Vali ve adamları Sabit’in Halep’e vardktan sonra Reşid Bey’e muhalefet eden eski Diyarbakir Valisi ve Mülkiye müfettişi Hamid Bey’le görüşmesinden ve işlenen cinayetler ile hırsızlıkları anlatmasından korktular. Bu yüzden Reşid ve adamları Sabit’i öldürtmeyi planladılar.”⁸³ Naci Bey’in hangi bilgilere dayanarak bu kanıya vardığını bilemiyoruz. Ancak Naci Bey’in yakın dostu ve meslektaşı olan, valilik yapmış olması göz önüne alındığında Naci Bey’den daha etkin bir konumda olan ve çevresinde sözünü sakınmadığı için “Deli Hamid” diye bili-

78 BOA.DH.ŞFR. 93/277 21/S/1337.

79 *Sürgünden intihara, Dr. Reşid Bey’in Hatıraları*, op.cit. s. 44.

80 *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray, Hayatı ve Hatıraları*, Nejd et Bilgi, op.cit. s. 12.

81 *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit. s. 407.

82 *Sürgünden intihara, Dr. Reşid Bey’in Hatıraları*, op.cit. s. 44.

83 Naci Es Süveydi’nin Süleyman Feyzi’ye 3 Nisan 1939 tarihli mektubu, *My Memoirs: Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause*, Tawfiq al-Suwaydi, op.cit. s. 45.

nen Hamid Bey'le Ali Sabit'in görüşme ihtimalinin Reşid'i tedirgin etmiş olması mümkündür. Bu olasılık Sabit'in Rumkale'ye tayininin bir aldatmacadan ibaret olduğu tezini kuvvetlendirir.⁸⁴ Böyle bir durumda Reşid'in Ali Sabit'i bilerek Hamid Bey'in bulunduğu Halep'e yakın bir yere tayin ettirmeyeceği kesindir. Ali Sabit'in genç ve tecrübesiz olmasına karşın Reşid'in işlediği suçlara sessiz kalmadığı ve –Halep'e tayin olsun ya da olmasın– abisi Naci Bey ile onun yakın dostu Hamid Bey ve hatta mebus Süleyman Feyzi gibi etkin kişilere sesini duyurma imkânı olduğu için katline karar verildiği anlaşılmaktadır.

Ali Sabit'in öldürülmesi Bağdat'ın ileri gelen Arap ailelerinden birine mensup ve İdare Meclisi azalığını yürüten babası Yusuf Es Süveydi'yi derinden etkiler. Ali Sabit'in kardeşi Tefik Es Süveydi'nin anılarını yayına hazırlayan ve bir giriş yazısı kaleme alan araştırmacı Antony T. Sullivan'a göre “Bu olaydan sonra İstanbul hükümetinin Yusuf ile sorunlarını halletmek için en ufak bir şansı kalmamıştı. Yusuf'un 1913'te Irak'ta, oğlu Tefik'in ise aynı dönemde Paris'te Türkleştirme politikalarına karşı verdikleri mücadele 1918 sonrasında gelecek yarım yüzyıl boyunca Arap siyasi söylemine damgasını vuracak seküler Arap milliyetçiliğine dönüştü”.⁸⁵ Hem Tefik hem Naci Es Süveydi ilerleyen yıllarda Irak siyasetini belirleyen isimler arasında yer alırlar. Naci Es Süveydi 1929-1930 yılları arasında Irak Başbakanı olur. Tefik Es Süveydi de 1929-1950 yılları arasında kısa sürelerle bu görevi dört defa üstlenir. Her iki kardeş ayrıca farklı hükümetlerde bakanlık ve büyükelçilik gibi mevkilerde bulunurlar.

İngiltere'de yaşayan aile üyelerinden Tefik Es Süveydi'nin oğlu Luay al-Suwaydi ve onun eşi Spindrift Beck al-Suwaydi'ye

⁸⁴ Ali Sabit'in Rumkale'ye tayinine dair bir iz arşivlerde bulunmamaktadır. Reşid de anılarında böyle bir tayinden bahsetmez. Ali Sabit'in “merkez kazanın eşkiya hücumuna uğraması” ve “parmağından yaralanmasıyla neticelenen bir kaza” sonrasında “sinirlerinden rahatsız” olduğunu, bunun üzerine “yakında kendisini Çermik'e nakl ve tayin ettirmek istediğini” ima ettiğini anlatır. Bu görüşmelerinden bir hafta sonra Siverek mutasarrıflığından genç kaymakamın ve arabacısının katledildiğinin haberini aldığını iddia eder. *Sürgünden intihara, Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, op.cit. s. 25-26.

⁸⁵ Ibidem, s. 4.

ulaştığımızda aile içinde Ali Sabit'e dair aktarılmış çok az sayıda bilgi olduğunu öğrendik. Ali Sabit'ten iki yaş küçük olan ve abisi öldürüldüğünde Paris'te öğrenci olan Tevfik Es Süveydi anılarında bu konuya hiç yer vermemiştir. Aile üyeleri Süleyman Feyzi'nin anılarına ve Naci Es Süveydi'nin mektubuna dikkatimizi çektiler. Kardeşinin ölümünden kısa süre önce Diyarbakir Vilayeti'nde Mülkiye müfettişi olarak bulunan Naci Es Süveydi, Reşid'in tehcir ve katliamlar için ileri sürdüğü asayiş sorunu bahanesinin doğru olmadığına da tanık olmuştu: "Çerkes çeteler tüm mezheplerden Hristiyanları hedefleyen barbar eylemlerinde bütün insani sınırların dışına çıktılar. (...) Beşiri Hristiyanları Katolik Süryanilerdi, çıkardıkları hiçbir sorun, itaatsizlik veya kamu düzenini tehdit eden hiçbir eylemleri yoktu. Dolayısıyla masum insanları öldürmek için hiçbir neden bulunmuyordu. Sabit bu cinayetleri durdurmak istedi ama Vali devam etmesinde ısrar etti." Naci Es Süveydi 1939 yılında yazdığı bu satırların devamında kardeşini katledenlerin cezasını bulduğuna inanmak ister. Ancak Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi'yi öldüren Harun'un Diyarbakir'de yakalanıp sorgulanmasına ve yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmesine karşın Ali Sabit'in katilleri Hakkı ve Şaban çavuşların akıbetine dair elimizde bir bilgi yok. Hamid Bey'in 1918'de tevkif edilmelerini talep etmesine karşın ne tutuklandıklarına ya da yargılandıklarına, ne de herhangi bir ceza aldıklarına dair bir iz arşivlerde bulunmuyor.

Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey: "Katliama iştirak edecek kadar vicdansız değilim"

Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'in yaşadıkları İttihatçıların Ermeni soykırımını sırasında emirlere karşı gelenlere bu duruşlarının bedelini yıllar sonra dahi ödetebildiklerinin hikâyesidir. Halep Valisi Celal Bey'in yaptığı gibi Hilmi Bey de yaşanan vahşeti Alman diplomatik temsilcilerine aktararak durdurmaya çalışacak ve bu sebeple şimşekleri üzerine çekecektir.

Soykırımın en önemli aktörlerinden Diyarbekir Valisi Dr. Reşid daha görev yerine varmadan Hilmi Bey'in kendisine boyun eğmeyeceğini tespit eder. Mart 1915'te Musul'dan Diyarbekir'e hareket ederken geçtiği Mardin'de çeşitli suçlar isnat ettiği Süryani ileri gelenlerini tutuklatır. Ancak Hilmi Bey asılsız suçlamalarla hareket etmeyi reddeder ve tutuklanan Süryanileri serbest bırakır.⁸⁶ Reşid Hilmi Bey'e her istediğini yaptıramayacağını anlamıştır. İlerleyen aylarda görevden alınması için elinden geleni yapacaktır.

Önce Ali Batte'ye ve onun taraftarı Ezidilere yüklediği bazı soygun ve saldırıları bahane ederek "gereken önlemleri almayan" Mardin mutasarrıfının görevden alınmasını ister. Bu sırada Hilmi Bey Mardin Hristiyanlarına yaklaşan fırtınada yanlarında olacağının sinyallerini vermektedir. Paskalya vesilesiyle kiliselerde yapılan kutlamalara katılır. Mardin'de Müslüman milisler oluşturulduğunu duyunca desteğini göstermek için Mardin yakınlarında bir manastırı ziyaret eder. Şehirde Hristiyanları hedef alan söylemlerde bulunan birini yakalatır. Mayıs 1915'te Reşid şehrin Hristiyan ileri gelenlerini tutuklamasını ve öldürtmesini isteyince bu emre karşı çıkar. Mardin'de bulunan Dominiken din adamı Jacques Rhétoré'ye göre Reşid'e "vicdan" temelli bir cevap verir: "Hükümete sadık ve masum olduklarını bildiğim Osmanlı kullarının katline iştirak edecek kadar vicdansız değilim."⁸⁷ Bu cevap ipleri koparır. Reşid aklına gelen her türlü suçlamayı Hilmi'ye yönelterek İstanbul'dan onu görevden almasını ister. "Zayıf, atıl, eski rejim işbirlikçisi, partiyle çalışmayı reddeden, inatçı, Katolik Ermeni Piskoposu Maloyan gibi 'şeytani' isimlerle gece gündüz bir araya gelen, hatta Ermenileri hükümetin hedeflerinden haberdar ede-

86 Ibidem, s. 153.

87 *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, op. cit, s. 62. Yves Ternon'un aktardığı Keldani bir tanık bu cevabın farklı bir versiyonundan söz eder: "Mardin Ermenileri Katolik mezhebendir ve sadece Arapça konuşurlar. Gregoryen Ermenilerle ilgileri yoktur. Bağımsızlıkçı zihniyet onlara ulaşmamıştır ve silahsızdırlar. Dürüstlükleri ve medeni olmalarıyla tanınırlar. Masumdurlar ve onlara isnat edilebilecek bir suçları olmamıştır. Diğer topluluklardan da tutuklanması gereken kimse yoktur." *Mardin 1915*, Yves Ternon, op.cit. s. 119.

bilecek kadar tedbirsiz” olmakla suçladığı Hilmi Bey’in yerine kendi adamı Bedreddin’in Mardin mutasarrıflığına atanmasını istemektedir.⁸⁸

Bâbüalî’den bu isteğine hemen cevap gelmeyince Reşid kendi yöntemleriyle işe koyulur. Diyarbekir Polis Müdürü Memduh’u Mardin Katolik Ermeni Piskoposu Maloyan’ı silah saklamakla suçlayan sahte bir ifade temin etmesi için görevlendirir. 3 Haziran 1915’te Hilmi Bey’in şehir dışında olmasından istifade ederek Maloyan’ı ve başka Hristiyan ileri gelenleri bu sahte ifadeye dayanarak tutuklatır. 7 Haziran’da şehre dönen Hilmi Bey tutuklamalara tepki gösterir. Ancak yapabileceği bir şey kalmamıştır. 8 Haziran’da görevden alındığı ve Hakkâri Mutasarrıflığı’na atandığı haberi gelir.⁸⁹ 10 Haziran 1915’te Maloyan ve yaklaşık 410 tutuklu Ermeni ve Süryani Diyarbekir’e gönderilme bahanesiyle yola çıkarılır. Kafiye Kara Köprü’ye ulaştığında Maloyan katledilir.

Hilmi Bey Haziran sonunda Mardin’den ayrılır. Ancak görev yeri Hakkâri’ye değil, Musul’a doğru hareket eder. Musul’da Alman Konsolosu Walter Holstein’a Dr. Reşid’in yaptıklarını ve Maloyan’ın öldürülmesini aktarır. Holstein’a Dr. Reşid’in “vilayetin Hristiyanlarına kudurmuş bir köpek gibi saldırdığını”, Ermeni Piskoposu dahil 700’e yakın kişiyi “bir gece şehrin dışında koyun gibi boğazlattığını” anlatır. Holstein, Hilmi Bey’den alıntılar yaparak İstanbul’daki Büyükelçiliğe olanları iletir ve Reşid görevden alınmazsa vilayetdeki Müslümanların onun gibi Hristiyanları katledebileceğini belirtir.⁹⁰ Bu bilgiler büyükelçi Wangenheim’i harekete geçirir ve 12 Temmuz 1915’te Dahiliye Nazırı Talat’a bir nota verir. Hilmi Bey’in söz-

88 *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, op.cit, s. 312-316.

89 Hilmar Kaiser’in atama tarihi olarak verdiği 8 Haziran Reşid’e Dahiliye Nezaretî’nden durumun bildirildiği tarihtir. BOA. DH.ŞFR. 53/291, 25/B /1333. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine göre “Mardin Sancağı Mutasarrıfı Hilmi ve Hakkâri Mutasarrıfı Şefik Beylerin beyaîşleri” 31 Mayıs 1915’te kararlaştırılır. BOA. I.DH. 1514/1333 17/B /1333.

90 From the Vice-Consul in Mosul (Holstein) to the Embassy in Constantinople, Mosul, 10.07.1915, DE/PA-AA/BoKon/169, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, op.cit. s. 245.

leri hem bu notada, hem de Talat'ın bu gelişmeler üzerine Reşid'e "efkâr-ı umumiye üzerinde fena tesir" bırakmamasını öğütlediği telgrafında kelimesi kelimesine yer alacaktır. Talat Reşid'e "Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara teşmili katiiyyen gayri caiz olduğu"nu belirtir.⁹¹ Hilmi Bey'in çabaları, en azından bir ölçüde, sonuç getirmiştir. Ancak Dahiliye Nezareti'nden gelen emrin Reşid'i tam anlamıyla durduramadığını, Ermenilerle birlikte Süryanileri ve diğer toplulukları hedef almaya devam ettiğini, Talat'la yazışmasından birkaç gün sonra 19 Temmuz 1915'te Midyat'ın Hristiyan mahallelerine saldırıldığını biliyoruz.⁹²

Hilmi Bey bu tarihten sonra Hakkâri, Nablus, Malatya, Der Zor ve Bayezid mutasarrıflıklarında bulunur.⁹³ Ağustos 1919'da İngilizlerin kontrolündeki Eskişehir Mutasarrıflığı'na atanır. 4 Ekim 1919'da öldürülmesine kadar sürecek kısacık görevinde Mustafa Kemal'le ve onun etrafında örgütlenen çevrelerle ters düşecektir. Hilmi Bey'in Eskişehir yakınlarında bulunduğuna tanık olduğu Milli Mücadele ileri gelenlerinin tamamı İttihat ve Terakki mensuplarıdır: Ali Fuat (Cebesoy), Küçük Talat (Muşkara) ve Halil (Kut) bu kişilerden birkaçıdır. Başka örneklerde gördüğümüz gibi, Ermeni soykırımındaki sorumluluklarını bildiği İttihatçıların ağırlıkta olduğu bir örgütlenmeye dahil olmak istemeyecek, Mustafa Kemal'in yürüttüğü mücadeleye mesafeli duracaktır. 17 Eylül 1919'da Mustafa Kemal gönderdiği bir telgrafla Hilmi Bey'den İstanbul Hükümeti ile ilişkisini kesmesini ve "millî arzuya uymasını" ister. "Aksi takdirde millî arzuya az bir zaman bile karşı koyamayacağını" ekler. 24 Eylül 1919'da "Milli Mücadele aleyhinde faaliyetleri görülen Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey hakkında" bir bildiri yayınlar.⁹⁴

91 *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Taner Akçam, s. 208-209, Princeton University Press, 2012, New Jersey.

92 Cf. *infra* s. 103.

93 *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, Ali Çankaya, op.cit, s. 435.

94 *Kurtuluş Savaşı Günlüğü: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, Zeki Sarıhan, s. 122, 1982, İstanbul.

Damat Ferit Hükümeti'nin çekilmesini izleyen 3 Ekim 1919'da Kuvayı Milliye güçleri –İngilizlerin şehirde devam eden varlığına karşın– Eskişehir'de üstünlüğü ele geçirir. Hilmi Bey'in görevden alındığını ve yerine Sabri Bey'in getirildiğini ilan ederler. Dolayısıyla artık Hilmi Bey onlar için bir engel ya da tehdit olmaktan çıkmıştır. Ancak yine de hedef olmaktan kurtulamaz, ertesi gün öğle yemeği için evine giderken kimliği belirlenemeyen bir şahıs tarafından vurularak öldürülür. Ali Fuat Cebesoy gelişmeleri 15. Kolordu Kumandanlığına “Muhalefette son derece taannüd eden Mutasarrıf Hilmi Bey, bir milliyetperver tarafından katledilmiştir,” diyerek aktarır.⁹⁵ Katili hiçbir zaman yakalanmayacak, ceza almayacaktır. İstanbul Hükümeti'nin cinayeti soruşturması için gönderdiği müfettişlerin raporuna göre olay anında Hilmi Bey'in yanında olan jandarma eri “failin ismini biliyor, fakat bilinmeyen nedenlerden dolayı bu ismi vermek istemiyordu”.⁹⁶ Mustafa Kemal bu konuda görüşlerini soran Süleyman Nazife cevaben 12 Ekim 1919'da şu telgrafı çeker:

Hilmi Bey merhumu tanımıyoruz. Kendisini katledenlerle hiçbir alakamız yoktur ve olamaz. Hadise-i katl hakkında aldığımız malumat, teşebbüsat ve hareket-i milliyeye muhalefetten dolayı müfrit bir milliyetperver tarafından katledildiğinden ibarettir. Her türlü fezayih ve cinayet erbabının takip ve derdestine hükümetin teşebbüsat ve icraat-ı kanuniyesine Kuvayı Milliye'nin bütün mevcudiyetiyle muavenet edeceği tabiidir. Bu gibi efalden bizim dahi sizin gibi müteessir ve müteallim olmakta bulunduğumuzun beyanını zait addeyleriz.⁹⁷

Mustafa Kemal'in Süleyman Nazife cevabı Ali Fuat Cebesoy'un kendisine aktardığı bilgilerin tekrarıdır. Ancak olaydan hemen sonra ve daha sonra yayınlanan anılarında, cina-

95 *Milli Mücadelede Eskişehir*, Ali Sarıkoyuncu, s. 41, Osmangazi Üniv. Yay., 2002, Eskişehir.

96 “Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in öldürülmesi”, Zafer Koylu, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 46, s. 445, 2010, Ankara.

97 *Ibidem*, s. 446-447 .

yeti sadece Hilmi Bey'in Milli Mücadele'ye muhalefetine bağlamak isteyen Ali Fuat Cebesoy'un atladığı bir nokta vardır. Hilmi Bey İstanbul'da İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanması öncesinde kurulan soruşturma komisyonuna Halil Kut'un soykırımdaki sorumluluğu hakkında ifade vermiştir. Ağustos 1919'da Halil Kut tutulduğu hapisneden kaçmış, Milli Mücadele'ye katılmak için Anadolu'ya geçmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin raporlarına göre Hilmi Bey'i adamlarına öldürten Halil Kut'tur.⁹⁸

Cinayet alelacele "milliyetçi bir kişi" tarafından işlenmiş gösterilir ve "polis dairesi ve askeriyenin olaya kayıtsız davranması"⁹⁹ sonucunda üstü kapatılır. Hilmi Bey'in büyük ihtimale canına mal olan İstanbul yargılamaları öncesinde komisyona verdiği ifade, soruşturma dosyasının diğer parçaları gibi, ne yazık ki araştırmacıların erişimine açık değildir.

İstanbul Hükümeti tarafından Hilmi Bey'in eşi Şemia Hanım ve Almanya'da tahsilini sürdüren oğlu Keramet Efendi'ye maaş bağlanır.¹⁰⁰ Araştırmamızda Hilmi Bey'in ailesinin daha sonraki yıllardaki izine rastlamamız mümkün olmadı.

"Dürüst, özgürlükçü ve insancıl" olarak bilinen Hilmi Bey'in ifade ettiği belirtilen bu sözler zamanının ilerisinde bir zihniyet portresi çizer: "İdarem altındaki insanları sadece Osmanlı tebaası olarak görürüm. Hangi dinden olduklarıyla ilgilenmem, inançları onların hususi meselesidir."¹⁰¹

98 *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, op.cit, s. 319, not 18. Raymond Kévorkian Patrikhane'nin raporuna atıfta bulunurken Hilmi Bey'den hatalı olarak "Siirt Mutasarrıfı Serfiçeli Hilmi" olarak bahseder. Serfiçeli Hilmi soykırıma katılır, Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'le isim benzerliğinden başka bir ilgisi yoktur. *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian op.cit. s. 431.

99 Eskişehir Jandarma Tabur Komutanı Hamdi Bey'in ifadesidir. *Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in öldürülmesi*, Zafer Koylu, op.cit. s. 444.

100 Ali Çankaya eşinin adını Şehime, Almanya'da öğrenim gören oğlunun adını da Hüseyin Bahri olarak verir, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, op.cit, s. 435. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri kayıtları eşinden Şemia, öğrenci olan oğlundan da Keramet olarak bahseder. Hüseyin Bahri, Hilmi Bey öldürüldüğünde 1 yaşında olan küçük oğlu olmalıdır. BOA. I..DUIT. 97/25, 16/Ş/1338.

101 *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, op. cit, s. 56.

Derik: “Ne yazık ki küçük bir bölümünü kurtarabildik...”

“Bir tek burası kaldı, buraya da gözümüz gibi bakıyoruz.” Derik’te eşiyle birlikte yaşayan son Ermenilerden Naif Demirci günümüze kadar bin bir badire atlatmış Surp Kevork Kilisesi’nin kapısını özenle açıyor. 1915’ten sonra devletin el koyduğu, uzun süre ahır olarak kullanılan kiliseyi Ermeni cemaati 1957 yılında parasını ödeyerek devletten geri alabilmiş.¹⁰² Derik’te bilinen ismiyle Naif Dayı, bunu 1915’tte de Ermenileri koruyan Necimoğulları ailesine borçlu olduklarını anlatıyor. “Devlet burayı satmak için ihale açmıştı. Ahmet Necimoğlu tüm ileri gelenlere haber gönderdi ‘Ermenilerden başka kimse ihaleye girmeyecek. Kiliselerini geri alacaklar’ diye. Onun müdahalesi olmasaydı burayı tekrar açmamız mümkün olmazdı.” Ancak yılda bir kere İstanbul’dan gelen din adamlarıyla ayin yapabildikleri kilisenin statü sorunu hâlâ çözülebilmemiş değil. Yapının tapuda “ev” olarak görünmesi Surp Kevork’un başında Demokles’in kılıcı gibi sallanmaya devam ediyor.

Naif Dayı’nın dedesi ve tüm ailesi bölgenin ileri gelen ailelerinden Rutan aşiretine mensup Necimoğulları’nın konağında saklanarak 1915’te tehcir ve katliamdan kurtulmuşlar. “Hükümet çok tehdit etmiş yardım edenleri,” diye anlatıyor babası ve dedesinin kendisine aktardıklarını. “Ferman bitene kadar onların evinde kalmışlar.” Dedesinin mesleği demirciliği Naif Dayı da sürdürüyor. Dükkânının hemen önündeki meydanda yapılan düğünlerde artık Derikli Ermeniler katılamıyor halaya. 1915’ten kurtulabilenler İstanbul’a ya da Avrupa’ya göç etmiş. “Çoğu zaman zaman gelir, bizleri koruyan aileleri ziyaret ederler,” diye ekliyor. Kendisinden sonra kim “gözü gibi” bakacak Surp Kevork’un bahçesine? Belirsiz.

Salkanlar (Gökalp ailesi) Derik’in önde gelen aşiretlerinden. Derik’in taş evlerinin bulunduğu dar sokaklar ve mahalleler bir zamanlar Rutan, Abbasan ve Mahmudan aşiretleriyle birlikte bu ailelerin hâkimiyet alanıdır. Ermeni ya da Kürt oldukları-

102 Naif Demirci ile 27.11.2010 tarihinde Derik’te yapılan görüşme.

na bakmaksızın, tüm Derikliler bu aşiretlerden birine mensup-tur. 1915'te bölgede kullanılan tabirle "ferman" çıktığında Sal-kanlar –ve daha sınırlı bir ölçekte de Rutanlar– kendi aşiretleri-ne mensup Ermenileri kurtarmaya karar verirler. "Derik'in tüm zanaatkârları ve ustaları, soba imalatçısından ayakkabıcısına, bağ bahçe işlerini yürütenlere kadar, hepsi Ermeniydiler. Aşiret reislerinin koruma kararı biraz da başka usta bulunmaması-na bağlıydı. Özellikle Rutanların koruması bu temeldeydi," di-ye anlatıyor Derikli yerel tarihçi Eyüp Güven.¹⁰³ Salkanlar ise herhangi bir konuda ustalık göstermeyenleri de korurlar.

Derik'in Kale mahallesinde 1915'in izleri sadece eski taş ev-lerde ve tepeye hâkim Salkanların konağında saklı değil. Her köşe başında, yaşlı teyzelerden küçük çocuklara, tüm Derik-liler yaşananlara dair şaşırtıcı bir kolektif hafızaya sahip. Kat-liamlara kim karışmış, kim karşı durmuş, kimin evine baskın düzenlenmiş, Ermeniler nerede katledilmiş, tüm detaylarıyla bugüne kadar aktarmışlar. Salkan aşiretine mensup 95 ve 70 yaşlarındaki iki teyze de sormadan anlatmaya başlıyorlar ken-di ailelerinin hikâyesini.¹⁰⁴ "Salkanlardan üç aile her biri 10-15 Ermeni ailesini evine almış. Yokluğa rağmen evdeki yemekler, kıyafetler, her şey paylaşılmış. Bizim evde de ahırda sakla-mışlar. Jandarmalar gelince ahırın arka kapısından kaçırıyor-larmış. Ermenileri bulamayınca sonunda jandarmalar ağanın adamlarını dövmüşler," diye anlatıyorlar.

2,5 metre kalınlığındaki duvarları ve şehre hâkim konu-muyla Salkanlar Konağı 1915'te Ermenilerin en önemli sığı-nak yerlerinden biri olmuş. "Ev kale gibi yapılmış. Top yağdır-salardı bile jandarmalar içeri giremezlerdi, bu yüzden saklan-mak için en uygun yerdı," diye anlatıyor Salkan aşiretinin ileri gelenlerinden ve "Ağa" ismiyle bilinen Abdülkadir Gökalp.¹⁰⁵ Derik'in diğer aşiretleri Abbasan ve Mahmudanların Ermeni-leri korumadıklarını, ama Salkanların koruduğunu özelli-kle belirtiyor. "Osmanlı kayıtlarında bizim aşiret için 'güvenil-

103 Eyüp Güven ile görüşme, Kasım 2010, Derik.

104 S. ve N. ile görüşme, Kasım 2010, Derik.

105 Abdülkadir Gökalp ile görüşme, Kasım 2010, Derik.

mez' diye not düşülmüş. Hiçbir zaman devlet yanlısı olmamış bizimkiler.”

Gökalp'in büyük amcaları *Mehmet Tahir* ve *Ömer Beyler* 10 kadar aileye evlerinin kapılarını açmışlar. Kale mahallesinin neredeyse yarısını kaplayan, bölümleri tüm bir sokağa yayılan konağın avlusunda ördükleri bir duvarın arkasında saklamışlar. Ferman bitince de korudukları Ermeniler Derik'teki evlerine dönmüşler. Abdülkadir Gökalp isim isim sayıyor sakladıkları aileleri. “Salkanlar bu şekilde 300 kişiyi kurtardılar,” derken yüzüne yansıyan gurur az sonra gölgeleniyor. “Ama tabii, Derik Ermenilerinin sadece küçük bir bölümünü kurtarabildiniz.” Abdülkadir Bey aynı anda telefonlar açıyor İstanbul'da yaşayan Derikli Ermenilere. “Hepsiyle dostluğumuz devam eder, geldiklerinde mutlaka bizi ziyaret ederler.” Mehmet Tahir ve Ömer Beylerden bugüne kalan en önemli iz bu dostluk. Bir de, tabelası bulunmasa da, konağın bulunduğu sokağın ailenin soy ismini taşıyor olması.

Mele Iskender Kâzım'ın (bölgede bilinen ismiyle Seydayê Mele Iskender) tavrı Pirinççizade Feyzi'nin dini motiflerle Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmasının Derik'te hükümetin beklediği ölçüde etkili olamamasının en önemli sebeplerinden biridir. Mazıdağı'nın Dera Metina köyünde dünyaya gelen ve 1915'te kazada müftülük görevini yürüten Mele Iskender dönemin siyasi gelişmeleriyle yakından ilgili, Kürtçe muhalif şiirler yazan bir din adamıydı. Tehcir ve katliam haberlerini aldığı anda cami minaresinden “Ermeniler de Allah'a inanıyorlar, bu yapılanlar katliamdır, zulümdür,” diye seslenerek Derik Müslümanlarını Ermenileri korumaya çağırır.¹⁰⁶ 1922'den sonra Derik'e yerleşen Kürt şair Cigerxwin'in yakın arkadaşı haline gelecektir. Muhalif kimliği yüzünden 1927'de tutuklanır ve bundan bir yıl sonra hayata gözlerini yumar.¹⁰⁷

Derik'in Tawîk köyünde başka bir din adamı, *Mele Hesene Tawîkî* de tehcir ve katliamlara karşı çıkanlar arasında yer alır.

106 Eyüp Güven'le görüşme, Ekim 2010, Derik.

107 Eyüp Güven, *Derik Tarihi*, 2008, s. 78-80 ve Ali Sarıkoyuncu, *Milli mücadelede din adamları*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995, s. 220.

Ermenileri götüren jandarmalara “Başka dinden de olsa insan öldürmek günahıdır. Hele de o insan sizin emniyetiniz altındaysa,” diye çıkıştığı aktarılır.¹⁰⁸ Hesenê Tawîkî 1915 öncesinde herkese adil davranmasıyla tanınan bir molladır. “Derik’te bir Ermeni ile bir Müslüman arasında anlaşmazlık olmuş. Meseleyi çözmesi için dedeme başvurmuşlar, o da Ermeni olana hak vermiş. Bu durum başka anlaşmazlıklarda birkaç defa tekrarlanmış. Bu yüzden Derik’te kimi kesimlerde hoşnutsuzluk yaratmış. Ama Ermenilerin de takdirini kazanmış,” diye aktarıyor Mele Hesenê Tawîkî’nin torunu Mihdi Perinçek. Mele Hesenê Tawîkî sadece din adamı değildir. Medresesinde 25 civarında öğrenciye ders verir. Mihdi Perinçek’in deyimiyile “İttihat ve Terakki’ye çok mesafelidir”, onları “zulmedenler” olarak tanımlar. Aynı şekilde Derik’in zenginleri ile bir araya gelmemeye özen gösterir. Kıtık döneminde kendi tarlasının buğdayını yoksullara dağıtır. Mele İskender Kâzım ile yakın dostlukları vardır. Aynı siyasi çizgiyi ve düşünceleri paylaşırlar. 1963’te Derik’te vefat eder.¹⁰⁹

Derik Kaymakamı Reşid Bey:

Hüseyin Nesimi’nin öldürülmesinin uyarlanması mı?

1915’te Mardin’de bulunan Dominiken din adamı Jacques Rhétoré’nin anılarında emirlere karşı geldiği için öldürülen Derik kaymakamı Reşid Bey’den bahsedilir. Rhétoré’ye göre Derik’te yaşayan 1.700 Ermeni’yle ilgili tehcir kararı ve şehrin hemen dışında onları bekleyen çetelerin planladıkları kaymakama ulaşır. İdaresi altındaki Ermenilerin yasalara aykırı davranışlarını görmeyen Reşid Bey, Diyarbakır valisi Dr. Reşid’e yazdığı mektupta bu kararı uygulamayacağını belirtir. “Derik Hristiyanlarında sadece devletin yararına olan sadık kullar görmekteyim. Yalnızca sizin talebinizle onları ölüme mahkûm edemem. Ancak İstanbul’dan bu konuda gelen yazılı bir emri gördükten sonra nasıl hareket edeceğime karar verebilirim”

108 Eyüp Güven’le görüşme, op.cit.

109 Mihdi Perinçek ile görüşme, Temmuz 2014, Diyarbakır.

şeklinde cevap verir.¹¹⁰ Dr. Reşid yazılı emirleri göstermek için kendisini Diyarbekir'e çağırır. Ancak kaymakam şehre asla ulaşamaz. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin başına gelenleri hatırlatacak bir şekilde yolda kendisine pusu kurulur. Dr. Reşid'in Çerkes çetecileri tarafından öldürülür.

Kaymakamın öldürülmesinin ardından, Dr. Reşid cinayeti Derik Ermenilerinin işlediğini ve cezalandırılmaları gerektiğini belirten bir raporu İstanbul'a gönderir. Viranşehir'deki tehciri organize etmiş olan Diyarbekir Askeri Ceza mahkemesi reisi Tevfik'i Haziran ortasında Derik'te görevlendirir. Derik Ermenilerinin kaderi on gün içinde çizilir. Diğer kazalardaki gibi önce erkekler tutuklanır ve gruplar halinde öldürülür. Kadınlar ve çocuklar ise şehrin hemen dışında *Rezikê Korta* ismiyle bilinen üzüm bağlarında katledilir.

Derik'te bugün halen bazı yaşlıların katliam yapılan bir yerde yetiştikleri için bu bağlardan gelen üzümleri yemeyi reddettikleri anlatılır.¹¹¹ Ancak ilçede Kaymakam Reşid Bey'den kalan en ufak bir iz dahi bulmak mümkün değil. 1915'te yaşananları dünmüş gibi ayrıntılarıyla hatırlayan, önde gelen ailelerin teşvikiyle çok sayıda Ermeni'yi saklayan ve kurtaran Derikliler, nedense Reşid Bey'e ilişkin anıları hafızalarından silmiş.

Derik Kaymakamı Reşid Bey'e dair herhangi bir ize ne Osmanlı Arşivleri'nde, ne de *Mülkiye Şeref Kitabı*'nda rastlamak mümkün değil. Bu durum Rhétoré'nin Hüseyin Nesimi'nin hikâyesini karıştırarak Reşid Bey'e de uyarlaması olasılığını akla getiriyor. Deriklilerin kendisine dair hiçbir hafızaya sahip olmaması karışıklık ihtimalini kuvvetlendiriyor.

Midyat Halah köylüleri:

“Biz komşu kalacağız, söz veriyoruz”

Hapsuno Barbasso 1915'te 7 yaşındadır. Üzüm bağları, incir ve nar bahçeleri ile ünlü, yeşillikler içinde bir köy olan Midyat'a

110 *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, op. cit, s. 46-47.

111 B.Y. ve ailesi ile Derik'te 28.11.2010 tarihinde yapılan görüşme.

bağlı Halah'ın¹¹² tek Süryani ailesinin oğludur. “Ferman zamanı” köye askerler baskın yapar. Köydeki Müslümanlardan birkaçı Hapsuno'nun babası Şaro, kardeşleri Murat ve Barsavmo ile amcaları Aziz, Yakup ve Circo'yu yakalayıp askerlere teslim etmek isterler. Ancak *köyün muhtarı Huseynê İbrahim* onlara engel olur. Barbasso ailesini korumak için “Onlar benim tutuklum, kimse dokunmasın,” diyerek köyün tepelerindeki evine götürür. Barbassoları kurtarmak isteyen köyün başka ileri gelenleri de vardır. Bunlardan biri olan *İsmailê Mehmed* yanlarına gelir ve grubun ellerini çözer. Huseynê İbrahim ve İsmailê Mehmed askerlerin eve yaklaşmasını engeller ve Barbassoları Aynvert'e ulaşabilmeleri için köyün diğer tarafından kaçırlırlar.¹¹³

Ailenin yetişkin erkekleri kurtulmuş, ancak kadınlar ve çocuklar Halah'ta askerlerin çevrelediği bir evde rehin kalmıştır. Askerler onları Midyat'a götürmek üzere harekete geçince *köyün imamı Mala Halil* yollarını keser. Kadınları ve çocukları bırakmalarını ister. Askerler diretince köyden pek çok kişi etraflarını sarar. Köyde bir Süryani aile olduğu düşünülerek az sayıda asker sevk edilmiştir. Çok sayıda köylü etraflarında toplanınca askerler pes eder, kadınlar ve çocukları bırakırlar. Mala Halil, Hapsuno'yu, annesini ve diğer çocukları dokuz gün evinde ağırladıktan sonra Ayn Vert'e ulaştırır.¹¹⁴ Hapsuno Barbasso o kaçışa dair 1995 yılında derlenen anılarında “Daha hızlı gidebilmemiz için Mala Halil beni sırtında taşıdı,” diye belirtiyor.¹¹⁵ Ayn Vert'e ulaştıklarında Mala Halil onlara zarar vermek isteyenlere engel olacağına dair “Halah köyünden kimse size dokunmayacak, biz komşu kalacağız, söz veriyorum,” diye teminat verir. Kendilerine saldıranların Halah'a dönüşte Mala Halil'den intikam almasından endişe eden aile onun da Ayn

112 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Narlı adı verilmiştir.

113 Midyat'ın Ayn Wardo/Ayn Vert köyü (yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Gülgöze) tehcir ve katliamlara karşı örgütlenen direniş sebebiyle Süryaniler için bir sığınma merkezi haline gelmişti.

114 Hapsuno Barbasso'nun oğlu Iskender Debbaso ile görüşme, Kasım 2013, Midyat.

115 *The History of The Barbasso Family, 1334-1994*, s. 24, Edward Barbasso, 1995.

Vert'te kalmasını ister. Mala Halil reddeder. “Müslümanlar sizi çok incitti. Burada da ciğeri yanmış çok kişi var. Başınızı belaya sokarın,” diyerek Halah’a geri döner.¹¹⁶

Aile Ayn Vert'te bir araya gelir, ancak bu defa da açlık ve hastalıklarla savaşmak zorunda kalırlar. Önce Mor Gabriel manastırına sığınır, daha sonra sürekli yer değiştirir, çalışma imkânı bulabildikleri köyleri dolaşırlar. Halah’a dönmele-ri mümkün değildir. Tehcir zamanı onları yakalatmaya çalışanlar Mala Halil gibi kurtarmak için çabalayanları sindirmiş, mallarına el koymuş ve dönüşlerini yasaklamıştır. Halah’a ancak yedi yıl sonra, Heverki ileri gelenlerinden Çelebi Ağa’ya 30 altın vererek köylüleri ikna etmesini sağladıktan sonra dönebilirler. Yıkılan evlerini onararak tekrar köylerinde bir yaşam kurarlar. Hapsuno Barbasso, İkinci Dünya Savaşı sırasında amele taburlarının günün koşullarına uyarlanmış versiyonu olan yirmi kur’a askerlik kapsamında silah altına alınır. Ankara Havalimanı’nda pist yapımında çalıştırılır, üzerinde incecik elbiselerle yaz-kış yerde yatırılır. Oğulları İskender, Süleyman ve Nail’in ardından o da 1981 yılında Halah’tan ayrılarak İsveç’e yerleşir.

“Şimdi köyümüzde Hristiyan aile kalmadı, sadece Müslümanlar yaşıyor. Bütün tarlalarımız, evlerimiz, arazilerimiz orada kaldı,” sözleriyle bitirir anılarını Hapsuno Barbasso. Ömrünün yetmediği Halah’a dönüşü, kısmen de olsa, yaklaşık 30 yıl sonra oğlu İskender Debbaso gerçekleştirir. Ailenin evini Asuri mimarisine uygun bir şekilde yeniden inşa eder. Kış ve bahar aylarını Halah’ta geçirmeye başlar. Huseynê İbrahim ve İsmailê Mehmed’in torunları İskender Debbaso’nun dönüşünü sevinçle karşılar. Mala Halil’in ailesi köyden ayrılmış, Mersin’e yerleşmiştir. “Ninem 1960’larda vefat edene kadar gece-gündüz Huseynê İbrahim, İsmailê Mehmed ve Mala Halil’in bizi korumasını anlatırdı,” diyor İskender Debbaso. Belki de bu yüzden, yıllardır Türkiye’de geçirdiği tüm vakti –kendi deyimiyle– “temiz insanların” hikâyelerinin günyüzüne çıkarılmasına adanmış. 1915’ten hayatta kalan Süryanilerin tanıklıklarına dayanarak

116 İskender Debbaso ile görüşme, op. cit.

onları tehcir ve katliamlardan kurtaran kişilerin ailelerinin izini sürmüştü. Bu şekilde özellikle Midyat bölgesine dair eşsiz bilgiler derlemiş. Çalışmamız bu yüzden kendisini heyecanlandırıyor. “Biz artık katillerden değil, temiz insanlardan bahsetmek istiyoruz,” diye belirtiyor.

İskender Debbaso’nun deyimiyle Halahlı “temiz insanlar”ın torunlarıyla bir akşam kalabalık bir mecliste bir araya geliyoruz. Huseynê İbrahim’in torunu Hacı Reşit Acar dedesinin o dönem 65 yaşlarında olduğunu, Ayn Vert’te direnen Süryanilerin zarar görmemesi için uğraşan Şeyh Fethullah’a¹¹⁷ bağlı olduğunu, üzüm bağlarında çiftçilikle uğraştığını, Siirt’e pekmez satmaya gittiğini anlatıyor. Hacı Reşit Acar’a göre Barbasso ailesini korumak köy ihtiyar heyetinin kararıdır. “Askerler dedelerimizin Barbassoları kaçırdığını anlayınca 16 gün kalmışlar, ablukaya almışlar köyü. Köyde ne varsa dağıtmışlar, yiyeceklerle el koymuşlar,” diye aktarıyor.¹¹⁸ “Bizim dışımızdaki köylere hep ağalar hâkimdi, insanlara zulmediyorlardı. Ağanın olmadığı tek köy Halah’tı. Bu yüzden çevre köylerden Süryanilerden de buraya sığınanlar oldu,” diye ekliyor. Mecliste bulunan diğer Halahlılar sık sık araya giriyor, teyit etme imkânı bulamadığımız başka kurtarma hikâyeleri anlatıyorlar. Barbasso ailesini askerlere teslim etmeye çalışan ve köylere dönüşlerine yedi sene boyunca engel olanları ise kimse hatırlamak istemiyor gibi görünüyor. 1980’lerde Barbasso ailesinin köyden ayrılmasından sonra kimsenin arazilerine el koymaya kalkmadığını, çevre köyler korucu olurken kendilerinin bunu kabul etmediğini gururla anlatıyorlar.

Halah’taki başka bir kurtarma hikâyesini bize Midyat Süryani Kilisesi dikonu Ayhan Gürkan anlatıyor. Ninesinden dinlediklerini aktarırken “Bizim Müslümanlarımız Dicle’nin kuzeyinin Müslümanlarından daha iyidir,” diye belirtiyor.¹¹⁹ Ailesinin hikâyesi bölgede yaşayan Süryani, Keldani ve Nasturilerin de Ermenilerle aynı kadere mahkûm edilişlerinin ve böl-

117 Cf. *infra* s. 107-108.

118 Hacı Reşit Acar, Bilal Acar, Osman Altınışik’la görüşme, Kasım 2013, Halah.

119 Ayhan Gürkan’la görüşme, Kasım 2010, Midyat.

geye özgü “kirvelik” kurumunun bu kaderi reddetmesinin öyküsü.¹²⁰

Tehcir ve katliam haberleri bölgeye ulaştığında Keferze’de¹²¹ yaşayan Ayhan Gürkan’ın büyük dedesi Circo Halah’taki Müslüman kirveleri *Mala Sino*’ya (Kürtçe “Sino Ailesi”) sığınır. Bir süre evlerinde saklanırlar. Ancak Süryanilere yardım edenler de tehlikededir. “Mala Sino büyük dedeme ‘Burada kalırsanız hepimizi öldürürler. İsterseniz sizi Ayn Vert’e¹²² götüreyim. Ama yolda da saldıranlar olabilir’ demiş. Bunun üzerine büyük dedem Müslüman olmuş.” Circo’nun din değişikliği sadece ailesini ve kendilerine kucak açan Mala Sino’yu tehlikeye atmamak içindir. Çocuklarının ve eşinin din değiştirmelerine müsaade etmez. Bu şekilde ferman bitene kadar Mala Sino’larda kalır, ardından köylerine dönerler. Bu defa da mal-mülklerine devletin el koyması riski vardır. Ancak Circo’yu korkutan tek şey bu değildir. Mala Sino’lara sığınmadan önce çocuklarından biri öldürülmüştür. Aynı acıyı tekrar yaşamamanın korkusuyla Circo 1945’e kadar Müslüman olarak görünmeye devam eder. Hatta köydeki kilise yetkililer tarafından yıkılırken en büyük şevkle o çalışır. Bu durum rahatsızlanıp ölüme yaklaştığını anlayınca kadar sürer. O zaman köylüleri evine çağırır ve Süryani mezarlığına gömülmek istediğini söyler. Ölünceye kadar Mala Sino’yla dostluklarını sürdürür.

“Cırcoları koruduğu için dedemi de bir süre köyden kovmuşlar. Hükümete şikâyet etmişler,” diye anlatıyor Mala Sino’nun Halah’ta yaşamaya devam eden torunu Naif Baştuğ. Keferze köyünün ağaları katliama katılanlar arasındadır.¹²³ Circo ailesinin kendi bölgelerinden kurtulmasına yardım ettiği

120 Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasında kirveligin önemine dair: Kürtlerin ve Ermenilerin hafızasında Kirvelik geleneği, Namık Kemal Dinç ile söyleşi, Repair, 31.08.2015.

121 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Midyat’ın Altıntaş köyü.

122 Cf. dipnot 177.

123 *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, s. 231-234, Gorgias Press, 2006, New Jersey. Keferzeli Süryanilerin mülklerine köyde yaşayan ağaların el koyduğunu ve bu durumun günümüze kadar devam ettiğini ayrıca Halah köylüleri bize aktardılar. Hacı Reşit Acar, Bilal Acar, Osman Altınışik’la görüşme, op.cit.

için Mala Sino'nun peşine düşerler. Aile Xerabê Nasê¹²⁴ köyüne kaçmak zorunda kalır. Bir yıl sonra köylerine dönebildiklerinde evlerini talan edilmiş halde bulurlar. Naif Baştuğ dedesinin yüksek bir statüye sahip olmadığı halde köyde hatırı sayılır bir kişi olduğunu, Şeyh Fethullah ve Ali Batte'ye bağlı olduğunu belirtiyor.¹²⁵

Ali Batte: “Devlet Heverkilerin tavrını hiç unutmadı”

Midyat ve köylerindeki kurtarma çabaları kirvelik kurumuyla sınırlı değildi. Devletin yanında yer almayı reddeden ve Süryani mensuplarını korumaya karar veren aşiretler mevcuttu. Bölgenin en önemli aşiret konfederasyonlarından Heverkilerin bazı ileri gelenleri –iç çekişmelerine ve çeşitli klanların zaman zaman taraf değiştirmesine karşın– Midyat, Nusaybin ve İdil Süryanileri ile Ermenilerini koruyan en önemli güçlerden biri oldu.¹²⁶ Heverki ileri geleni Ali Batte tehcir başlamadan önce hapse atılmıştı. Ancak hapiste olduğu süre boyunca aile üyelerine gönderdiği talimatlarla kendi hâkimiyet alanındaki Süryanileri korur. Bir süre sonra da hapisten kaçmayı başarır. Konfederasyonun diğer kolunun başında bulunan Çelebi ve Sarohan ise kendi bölgelerindeki Süryanileri bir müddet ve kısmen korumakla birlikte bu tavırlarını sürdürülemez. Kısa süre sonra saf değiştirerek devletin yanında yer alırlar.¹²⁷

124 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Midyat'ın Derebaşı köyü.

125 Naif Baştuğ ile görüşme, Kasım 2013, Halah.

126 Heverkilerle ilgili detaylı bir inceleme için: *Haverkan Sultanları 1*, Nezire Cibo, Komal Basım Yayın, 2010, İstanbul. Turabdin bölgesinde Ermenilere nazaran Süryani nüfusu daha yoğundur. Süryanilerin korunabildiği Ayn Wardo gibi köylere Ermeniler de sığındılar.

127 Heverki liderlerinin Süryani ve Ermenileri korumasına dair kaynakların ilki 1915'te Mardin Süryani Deyrûl Zafaran manastırında bulunan Melfono A. Mesih Karabaş'ın günlüğüdür. (*Vergossenes Blut: Geschichten der Greuel, die an den Christen in der Türkei verübt*, Abed Na'man Qarabasch, 1999 adıyla Almanca yayınlanmıştır). Elimizde günlüğün *Kolo Suryoyo* dergisinde tefrika halinde 2000 yılında yayınlanan “Katliamlarda Hristiyanlık” başlıklı Türkçe çevirisi bulunmaktadır. *Kolo Suryoyo*, No. 127, 128, 129, 2000, Glane, Netherland. Çalışmada referans olarak bu çeviriyi kullandık.

Midyat ve çevresinde hâkim olan Heverki aşiret konfederasyonunun, devlet yanlısı olarak bilinen Dekşurilerin aksine, hükümetle yıldızı hiç barışmamıştı. Heverkilerin bölgede kendilerinden başka otoriteyi tanımayan yapıları bu durumda belirleyici olsa da, aşiret mensuplarının arasında Süryani ve Ezidilerin bulunması da önemli bir etkeni.¹²⁸ Bu grupların rolü, başka aşiretlerde olduğu gibi “tebaa” olmakla sınırlı değildi. Yönetimde söz sahibiydiler. Heverkilerin lideri II. Haco 1870’lerde öldürüldüğünde, daha sonra liderliği devralacak Ali Batte ve Çelebi büyüyene kadar, Ayn Vert köyünden Süryani Şaboyê Mirêd aşiret yönetimini üstlenmişti.¹²⁹ Ali Batte ise silah arkadaşı ve yoldaşı Süryani lideri Şemun’u yanından ayırmayacak, her konuda ona danışarak karar alacaktı.¹³⁰

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Ali Batte bölgedeki idari makamlara kök söktüren, devlet otoritesini sarsan isimlerin başında geliyordu. Seferberlik emrine uymayı reddettiği gibi devlete vergi verilmesini de yasaklamıştı. Hâkimiyeti altındaki bölgelerde ihtiyacı olan malzemelere askeriye’nin el koymasına da karşı çıkıyordu. Bu eylemleri politik bir vizyondan yoksun değildi. Bitlis’teki ayaklanmayı yürütenler ve Abdürezak Bedirhan ile iletişim halindeydi. Ancak Kürtlerin özerkliğine olan ilgisi –en azından o aşamada– aşiretler arası çekişmeleri ve güç kavgalarını kendisine unutturacak düzeyde değildi.¹³¹

İkinci kaynak Süryani Ortodoks Papazı Süleyman Hinno’nun Suriye’de bulunduğu sırada Süryani göçmenlerden topladığı bilgilerin yer aldığı günlüktür. Bu günlüğün de “1915 Turabdin bölgesi” başlığı altında *Kolo Suryoyo* dergisinde 1993 yılında yayınlanan Türkçe çevirisini kullandık. İki kaynakla ilgili detaylı bir sentez için *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, op.cit. s. 197-270.

128 Heverki ve Dekşuri aşiret konfederasyonlarının iktidar odağı olma süreçleri ve devlet yanlısı ve karşıtı konumlanmaları için: 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında aşiret ve devlet, Suavi Aydın, *Diyarbakır Tebliğleri*, s. 164 ve 169-170, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, İstanbul.

129 *Turabidin’den Baltık’a*, Nezirê Cibo, Kovarabir, 3 Ağustos 2011.

130 Bazı kaynaklar Heverkilerin kökeninin Ezidi olduğunu, zulme uğramış olmalarından dolayı Süryanilerle yakınlık kurduklarını ileri sürer. *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, Jongerden, Verheij, s. 248, Brill, 2012, Leiden.

131 Cegerxwin’e göre Dekşuri lideri İzedin Ali Batte’ye güçlerini birleştirmeyi ve İngilizlerden yardım alarak kendi devletlerini kurmayı önerir. Ali Batte bu

Diyarbakir Vali vekilligini yürüten Şefik Bey'e göre Midyat "hükümet karşıtı eylemlerin merkezi" haline gelmişti ve buna son vermek için Heverki liderlerinin öldürölüp ailelerinin sürölmesi gerekmektedir. Şefik Bey amacına, kısmen de olsa, Eylül 1914'te ulaşır: Ali Batte ve diğer Heverki liderleri yakalanmış, hapse atılmıştır.

Tehcir başladığında Ali Batte ve sağ kolu Şemun Harput hapishanesindedir. Kimi kaynaklara göre annesi Fasile'nin inisiyatifiyle,¹³² kimilerine göre ise bizzat Batte'nin gönderdiği talimatlarla kendisine bağlı Heverkiler bölgedeki Süryanileri ve Ermenileri tehcir ve katliamlardan korumaya çalışırlar.

Haziran 1915'te Midyat'ta Ermeni ve Süryani Protestan ileri gelenleri tutuklanır ve ardından öldürölürler. Bu olay şehirdeki tüm Süryanilerin korkuya kapılmasına, kendilerini korumak için mahallelerinde barikatlar kurmalarına sebep olur. 2 Temmuz 1915'te Hacı Başar Bey Midyat'ın Kürt ve Arap aşiret reislerini bir araya getirir ve Hristiyanlara yapacakları saldırıya desteklerini ister.

Ali Batte'nin kendisiyle aynı ismi taşıyan 82 yaşındaki torunu Ali Batte'ye göre o tarihte dedesi Şemun'la birlikte hapisten kaçmıştır. Aşiretlerin toplanacağı haberi kendisine ulaşınca Şemun'a birlikte gitmelerini önerir. Şemun reddeder, toplantının amacının her aşiretin "kendi Hristiyanlarını" katletmesini sağlamak olduğunu anlatır. Nusaybin'de görüştüğümüz Ali Batte'nin torunu o günleri şöyle aktardı: "Alike Batte yine de toplantıya gitti. Katliama desteğini istedikleri zaman 'Kim Hristiyanları vurursa beni karşısında bulur,' diye gürlledi. Biz, Çelebiler ve Mala İsmail, yani tüm Heverkiler sahip çıktık. Sonra bir-birimizle ağalık için kavgamız oldu ama Ferman'da birlikte ha-

devletin başı olacağına dair teminat almak istediği için anlaşma gerçekleşmez. *Hayat Hikâyem*, Cegerxwin, s. 38-40, Evrensel Basım Yayın, 2003, İstanbul.

132 Iskender Debbaso ile görüşme, op.cit. Hapsuno Barbasso'ya göre Ali Batte'nin annesi Ayn Vert'te direnen Süryanilerin lideri Gello Şabo'ya kendisine ve ailesine oradan çıkmak için yardım etmeyi önerir. Ancak Gello Şabo bunun bir tuzak olabileceğinden şüphelenir ve "Bu kadar Hristiyanı burada bırakıp nasıl kaçabilirim?" diyerek önerilerini reddeder. *The History of The Barbasso Family*, 1334-1994, op.cit. s. 25-26.

reket ettik, Hıristiyanları koruduk.”¹³³ Torun Batte’ye göre dedesi sadece kendi mıntıkasını, Midyat, Idil, Dargeçit ve Nusaybin’i koruyabilmişti. Gercüş’ün Dekşurilerin kontrolünde olan yarısına müdahale edemeyecek, Hıristiyanların mallarına el koymak amacıyla Dekşuriler katliama katılacaklardı.

Torun Batte’nin aktardığı gibi Ali Batte hapisten kaçarak bizzat katliamlara engel olabilmiş miydi? Osmanlı arşivlerine göre en azından Ocak 1917’ye kadar hapiste olduğunu biliyoruz.¹³⁴ İskender Debbaso’ya göre Ali Batte o tarihte hapisten çıkmadı, taraftarları, annesi ve aşiretin merkezi sayılan Mzizex’liler (bugünkü adıyla Doğançay’lılar) Hıristiyanları korumada aktif rol aldılar. 19 Temmuz 1915’te Midyat’ın Hıristiyan mahallelerine Ömeryan aşireti ve güvenlik güçleri saldırır. Katliam yaşanır, mahallenin savunmasını organize edenler Ayn Vert’e çekilirler. Geriye kalanları Heverki’ler kurtarır, bir kısmının saldırıya uğramadan Ayn Vert’e ulaşmalarını sağlarken, diğerlerini kendi köylerinde saklarlar.¹³⁵ İleride göreceğimiz gibi Ayn Vert bir direniş üssüne dönüşecek, kaçabilen Süryanilerin ve Ermenilerin sığınma mekânı olacaktır.

Katliamların yankıları Harput cezaevine de ulaşmıştır. Ali Batte yoldaşı Şemun’u öldürmemeleri için her gün yetkililere rüşvet verir. Tutuklanan Süryani ve Ermeni ileri gelenleri Harput cezaevine getirilmektedir. Harput Süryanilerinden, gazete sahibi Aşir Yusuf da tutuklananlar arasındadır. Şemun’a “Bir gün para bitecek, seni de beni de götürecekler,” der. Dediği gibi olur, Yusuf’u asmaya götürdükleri zaman artık Ali Batte ve Şemun’un müdahale gücü kalmamıştır. Onu kurtaramazlar, ama hapisneden kaçmayı başarırlar.

Bu süreçte Heverkilerin diğer liderlerinin ikircikli bir tavır içinde kaldığını görüyoruz. *Çelebi*’nin karısı *Nazeli*’nin kendi bölgelerindeki Hıristiyanları daha güvenli olan Rayite Tor İzlo’ya (Midyat’ın güneyinde kalan bölgeye) ulaştırdığına, *Sarohan*’ın Ayn Vertlilere devlet güçlerinin sahte bir barış girişimi-

133 Ali Batte’nin torunu Ali Batte ile görüşme, Kasım 2013, Nusaybin.

134 BOA. DH.EUM.ADL. 28/3, 03/Ra/1335.

135 *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, op.cit, s. 186, 192-195.

le onları kandırmaya çalıştığını haber vermesine ve Çelebi'nin savaş sonunda bazı Süryanilerin köylerine geri dönmelerine yardımcı olduğuna dair tanıklıklar mevcut.¹³⁶ Ancak daha sonra Çelebi ve Sarohan Dekşurilerle ve devletle yakınlaşacaktır.

1917'de Basiribin köyüne yönelik saldırılardan sonra hayatta kalanları Ali Batte kendi köyüne götürerek korur.¹³⁷ Savaş sonrasında ise Ali Batte bölgede devlet otoritesini tanımadığını daha büyük çaplı bir eylemle duyuracaktır. 11 Mayıs 1919'da 100 kadar adamıyla birlikte Nusaybin'i basar. "Ağalar Hıristiyan ve Müslüman, herkesten haksız yere para alıyorlardı. Ali Batte onlardan halkın parasını fazlasıyla geri aldı. Hepsini cezalandırdı, 'Nusaybinliler o para sizindir,' dedi," diye anlatıyor Torun Batte. "Bir kadın geldi, 'Devlet oğlumu dört senedir hapse koymuş, sen nasıl ağasın?' diye serzenişte bulundu. Ali Batte bunun üzerine hapishaneye doğru yöneldi. Türkçe bilmiyordu, kimliği bile yoktu, bu yüzden bize kalan fotoğrafı da yok. Şemun onun tercümanıydı. 'Çocuğu serbest bırakması için savcıyla konuşalım, yapma etme' dediyse de dinletemedi. Ali Batte cezaevinin kapısını açtı, içeridekileri serbest bıraktı. Savcıyı ve kaymakamı da rehin alıp dağa götürdü." Aylarca devam eden takip sonucunda 18 Ağustos 1919'da Ali Batte'nin yeri tespit edilir, güvenlik güçleri ve devlet yanlısı aşiretlerle girdiği çatışmada öldürülür.

Kardeşi gibi gördüğü sağ kolu Şemun hayatta kalır, 1964'e kadar yaşamını sürdürür. "Neden ben değil de o öldürüldü?" diye her gün ağladığı anlatılır.

Ali Batte öldürüldükten sonra ailesi Suriye'ye kaçar. 1950'de

136 İskender Debbaso ile görüşme, op.cit. *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, op.cit. s. 211 ve 359. Çelebi, Sarohan ve oğlu Serhan Ağalar 1907-1910 arasında Süryani köylerine saldırılarda bulunmuş, arazi ve mallarına el koymuştur. Bu sebeple aşiretin bu kolunun reislerini "vicdanlı"lar arasında değerlendirmek güçtür. *Tanzimat'tan sonra Tur Abdin'de Aşiretler ve Hıristiyanlar*, Suavi Aydın, Mardin Tebliğleri, s. 148-153, Hrant Dink Vakfı Yayınları, Ekim 2013, İstanbul. Heverkilerin tamamının Ermeni ve Süryanileri korumadığı ve aralarından saldırılara katılanların da bulunduğu dair bir tanıklık için: *Seyfo'nun Bende Bırakmış Olduğu Travma*, Aydın Aslan, mamasyria.blogspot.co.at

137 Basiribin Şemun'un kardeşinin köyüdür. Armalto'dan aktaran *Mardin 1915*, Yves Ternon, s. 355, Belge Yayınları, 2013, İstanbul.

Demokrat Parti hükümeti af çıkarana kadar orada kalırlar. Sonra Nusaybin'e yerleşirler. "Ali Batte öldürüldükten sonra Hıristiyanlar korumasız kaldılar, başları eğik kaldı. Başka ülkelere gittiler," diye anlatıyor torun Batte. "Devlet biz gittikten sonra yandaşı olan amcam Hüseyin Çelebi ile birlikte Mzizex'de her şeyi yıktı. Eşyalarımızı üç gün üç gece yaktılar, dumanı Suriye'den görülebiliyordu. Devlet Heverkilerin o günlerdeki tavrını hiç unutmadı. Bölgede cezaevine düşenlere halen sorarlar: Heverki misin, Dekşuri misin, ona göre muamele edeceğiz diye. Çünkü o zaman neredeysek şimdi de oradayız, devletin karışındayız."

Midyat'ta diğer karşı çıkışlar

Midyat Süryani Kültür Derneği'nin kurucusu Yuhanna Aktaş'ın ailesi Heverkilerden **Zahrani Haco** ya da diğer ismiyle Haco'yê Xortik tarafından kurtarılır.¹³⁸ Köyleri Baksıyan Zahrani Haco'nun hüküm sürdüğü bölgededir. Tehcir ve katliamlar başladığında Baksıyan ve Der Kube köylülerinin daha güvenli kabul edilen Hah (Anıtlı) köyüne ulaştırılmalarını sağlar. Başlarına bir şey gelmemesi için yolda kendisi de onlara eşlik eder. Baksıyanlılar savaş süresince Hah'ta kalırlar. Sonra yine Heverkilerden Çelebi Ağa'nın yardımıyla köylere dönerler.¹³⁹ Zahrani Haco'nun torunu Süleyman Doğan ailenin Süryanileri korumasından dolayı bugüne kadar devlet tarafından iyi görülmediğini, Veli Küçük'ün bölgede görev yaptığı zamanda isimlerinin ölüm listesine eklendiğini aktardı.¹⁴⁰

Midyat'ın Hebsinas (Mercimekli) köyü ise toplu bir karşı koyma sahne olur. Süryanilerin ve Arapça konuşan Müslüman Mihellemi'lerin yaşadığı bu köyde tehcir haberi şaşkınlık yara-

138 Pek çok kaynakta geçen kurtarıcı Haco, Heverki liderlerinden III. Haco değil, burada sözü edilen Zahrani Haco'dur. Ailesi Heverkilere mensup Mala İsmail olarak bilinmektedir.

139 Yuhanna Aktaş'la 30.11.2010 tarihinde Midyat'ta yapılan görüşme. Süleyman Hinno, "1915 Turabdin bölgesi", *Kolo Suryoyo* dergisi, 1993, Glane, Netherlands. *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, op. cit. s. 218.

140 Süleyman Doğan'la görüşme, Kasım 2013, Nusaybin.

tır. Aralarında güçlü bağlar bulunan iki topluluk bu kararı kabul etmez ve birlikte direnmeye karar verirler.¹⁴¹ Çevre köylerden katliamlara katılan Rama aşireti üyeleri köyün etrafını sardığı zaman da birlikte savaşır. Çatışmadan galip çıksalar da Hebsinas artık güvenli değildir. Köyün ileri gelenleri *Hammetko, Hacı Hasan, Hacı Halil ve Ali Keleş*'in öncülüğünde bir süre Süryanileri çevre mağara ve kuyularda saklar, geceleri onlara yemek götürürler. İlerleyen günlerde Süryani komşularını daha güvenli olduklarına inandıkları Ayn Vert ve Enhel'e ulaştırırlar. Savaş sonrasında Hebsinas köylüleri evlerine geri döner. Köylüler arasındaki dayanışma uzun yıllar devam eder, çevre köylerle yaşanan anlaşmazlıklarda birlikte hareket ederler. Ama 90'lı yılların güvensiz ortamı Hebsinas'lı Süryanileri de İstanbul ve Avrupa'ya göçe zorlar. Bugün sadece bir Süryani ailenin yaşadığı köyde Hammetko'nun hikâyeleri anlatılmaya devam ediyor.

Şeyh Fethullah Midyat'ta Süryanilerin ve Müslümanların 1915'ten bahsedildiğinde en çok andıkları isimlerden biri. Tehcire ve çete saldırılarına karşı direnen Süryani köyü Ayn Vert'te çatışmalara müdahale etmesi ve barışı sağlaması bugünkü nesillere kadar aktarılmış. 1915'te Ayn Vert'i 60 gün boyunca kuşatan devlet güçleri direnişçileri yenemez, ancak güvensizlikten ötürü ateşkes sağlanamaz. İki tarafın güvendiği tek kişi olarak bölgede sözü dinlenen Şeyh Fethullah'a başvurulur. Ayn Vert'e girdiğinde Şeyh Fethullah burada yapılmaya çalışılan katliamın farkına varır ve köyü kuşatan aşiret reislerini "Siz hangi hakla Hz. Muhammed'in Hristiyanlara verdiği ahdı bozdunuz? Bizim yıllarca oluşturduğumuz güveni kırdınız?" diye azarlar.¹⁴² Köye bir daha saldırılmayacağı sözünü aldıktan sonra ateşkesi sağlar. Daha sonra gittiği Gercüş'te bu defa Süryani çocukların katledildiğini işitir. Gercüşlülere "Bu katliamı durdurmazsanız bu köye girmem. Burası haramdır" şeklinde haber

141 Mihellemi Kültür Derneği Başkanı ve Hammetko'nun büyük torunu Mehmet Ali Aslan'la 30.11.2010 tarihinde Midyat'ta yapılan görüşme.

142 Mehmet Ali Aslan ve Şeyh Fethullah'ın büyük torunu Şeyh Abdülkadir'le 01.12.2010 tarihinde Midyat'ta yapılan görüşme. "1915 Turabdin bölgesi", Süleyman Hınno, op. cit.

gönderir ve çocukları kurtarır. Şeyh Fethullah 1947’de vefat ettiğinde cenazesine Süryaniler kitlesel olarak katılır.

Savurlu Vehbi Efendi:

“Hıristiyanlara haksızlık yapmak günahtır”

Mardin bölgesinde 1915’e dair pek çok kaynakta Savur’da çoğu çocuk iki yüze yakın kişiyi kurtaran Vahabi Efendi’den bahsedilir.¹⁴³ Sözü edilen kişi eski Diyarbekir ve Dersaadet Posta ve Telgraf Müdürü Vehbi Efendi’dir. Savur’un Ras el Harf mevkiindeki konağında ve çevredeki mağaralarda onlarca kişiyi saklayan Vehbi Efendi’nin 94 yaşındaki torunu Nusret Özbek’e Ankara’da ulaşabildik. Vehbi Efendi Nusret Bey’in babasının dayısı, aynı zamanda eşinin dedesiydi. Babasından, kayınpederinden ve bölgede yaşayan Süryanilerden Vehbi Efendi’yi dinlemiş, koruduğu kişileri tanıma imkânı olmuştu. İlerlemiş yaşına rağmen büyük bir nezaketle bize vakit ayırdı ve uzun uzun Vehbi Efendi’yi anlattı.

1915’te Savur’da az sayıda Ermeni yaşamaktadır, 1.000 kişiye yakın bir nüfus şehir merkezinde toplanmıştır.¹⁴⁴ Çevredeki diğer yerleşim merkezlerinde olduğu gibi Süryani nüfus daha yoğundur. Savur merkeze yakın Qelet (Dereiçi), bugün de varlığını sürdüren, önemli bir Süryani yerleşim merkezidir. Vehbi Efendi o tarihte Posta ve Telgraf Nezareti Meclis-i İdare azalığından çoktan emekli olmuştur. Paris’te siyaset bilimi okumuş, II. Abdülhamid’in mabeyninde görev almış ve bu sırada sadakati sebebiyle kendisine “beylik” beratı verilmiş Vehbi Efendi emekliliğinde Savur’a dönmüştür.

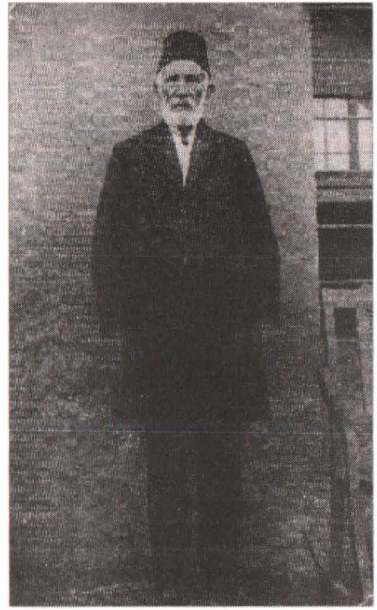
Haziran 1915’te Savur’da tehcir ve katliamlar başlar. Qelet Vehbi Efendi’nin konağına çok yakındır, kaymakamın kadın-erkek köylüleri kafiye katıp götürdüğünü duyunca soluğu

143 Racho Donef, Vehbi Efendi’nin kurtardığı bir kişinin tanıklığına dayanarak görevini yanlış bir şekilde “kaymakam” olarak verir. Bu ibare başka kaynaklarda da tekrarlanır. Yanlışlığın Vehbi Efendi’nin oğlu Abdüllatif Bey’in Belediye başkanı olmasından kaynaklanıyor olması muhtemeldir. *Righteous Muslims during the Genocide of 1915*, Racho Donef, 2010, Sydney.

144 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 460-461.

köyde alır. 87 erkek ve 8 kadını kafileden çekip kurtarır, evine götürür.¹⁴⁵ Ailenin “şato gibi” diye nitelediği geniş konakta tehcirden kurtarılan 95 Süryani “ortalık sakinleşene kadar” kalırlar. Bu sayıya gün geçtikçe yenileri eklenecek, başka şehirlerden tehcir edilen Ermeni ve Süryanilerden onlarcası Vehbi Efendi’ye sığınacaktır.

Konağın bulunduğu Ras el Harf mevkii Sason ve Siirt kafilelerinin tehcir güzergâhındadır. Siirt’teki Dominiken rahibeler ve seminer öğrencileri de kafiyle dahil edilmiştir. Mardin’e doğru yolu yarılacaklarında kafiyleye çeteler saldırır, kadın ve çocukları taşlar, kıyafetlerini alırlar. Yaralı haldeki 20’ye yakın kadını Vehbi Efendi kurtarır. Evine götürür, aylarca bakar. Dominiken rahip Jacques Rhétoré’nin anlatımıyla “Onlara çok onurlu bir şekilde davranır ve asla İslâmiyete geçmelerini önermez”. Tehcir sonra erdikten sonra onları Mardin’de güvende olacaklarına inandığı Hıristiyanların evlerine ve Dominiken din adamlarına teslim edecektir.¹⁴⁶

Savurlu Vehbi Efendi.

145 Vehbi Efendi’nin torunu Nusret Özbek, aile üyeleri Atilla, Şükran ve Taci Özbek ile görüşme, Ağustos 2014, Ankara. Nusret Bey’e göre Vehbi Efendi “Sen ne yapıyorsun?” diye çıktığı kaymakama hışımını alamamış ve bastonuyla dövmüştür.

146 Siirt kafilisiyle tehcir edilen ve Vehbi Efendi’nin kurtardığı rahibe Issa Warina Mardin’e ulaştıktan sonra yaşadıklarını Dominiken din adamları Marie Dominique Berré, Jacques Rhétoré ve Hyacinthe Simon’a anlatır. Üçü de farklı yönlerinin altını çizerek anılarında bu tanıklığa yer verecektir. Vehbi Efendi’den Berré isim vermeden “Yakın bir kasabanın Kürt reisi”, Rhétoré “Sor (Savur)’dan bir Efendi” şeklinde bahseder. Warina 1930’da yayınlanan kendi tanıklığında bu kişinin Vehbi Efendi olduğunu belirtecektir. *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, s. 183, Cerf, 2005, Paris. *Mardine, la ville héroïque*, Hyacinthe Simon, s. 170-171, Namaan, 1991, Jounieh. *Massacres de Mardin*,

Vehbi Efendi'nin konağı tehcirden ya da amele taburlarından kaçan Sasonlu Ermenilerin de sığınak yeri olur. İsmi “kurtarıcı” olarak Sasonlu Ermeniler arasında bilinir hale gelir. Öyle ki 1916-1917'de Vehbi Efendi'nin bir akrabası Rusların kontrolüne giren bölgelerden kaçmak isterken Rus ordusunda savaşıyan Sasonlu bir Ermeni onlara yardımcı olur. Vehbi Efendi'nin akrabası olduğu için yanına refakatçiler vererek bölgeden çıkma- larını sağlar.

Vehbi Efendi aileleri öldürüldükten sonra çeşitli yerlerde saklanarak hayatta kalan Süryani çocukları da bulup evine getirir. Qelet, Savur, Bafawa, Xirbetahaw bölgelerinden 75 yetim çocuğu himayesine alır.¹⁴⁷ Kaçırılan ve zorla alıkonan Süryani ve Ermeni kadınların ailelerine dönebilmelerini sağlar. “Midyatlı S.T.'nin annesini evli olduğu halde Savur'a kaçırmışlar. Kocasını Seyfo'dan sonra bulunuyor. Kocasının abisi Vehbi Efendi'den yardım istiyor. Vehbi Efendi kadını bulup, kocasına dönmek istediğini öğrenince iki adamını göndererek sağ salim evine ulaşmasını sağlıyor,” diye aktarıyor Midyat çevresinde sözlü tarih çalışmaları yürüten İskender Debbaso.

O günlerde eve sığınan yüzden fazla kişiye yetebilmesi için “nikra” denilen ve 2-3 teneke buğday alan büyük kazanlarda yemekler pişer, günde dokuz tandır ekmek yapılır. Tandırılar aynı zamanda eve yapılan baskınlarda çocukları saklamaya yararlar. Evin kadınları çocukları soğuk tandırının ve buğday deposunun içinde saklar. Hristiyanların mallarına bölgede el koyanlar Vehbi Efendi'nin onlara sahip çıkmasından ve evlerine dönmelerini sağlayacağını ilan etmesinden rahatsızdırlar. Vehbi Bey'i ihbar ederler. Bu sebeple kendisine sığınan bazı kişileri bir süre mağara ve kuyularda saklar.

Vicdanlı tavrı sebebiyle Süryaniler Vehbi Efendi'ye Süryani- ce “Babamız” anlamına gelen ve rahiplere hitap ederken kullanılan “Ebuna” adını verirler. Vehbi Efendi'nin 1924'teki vefa-

Marie-Dominique Berré, Haigazian Armenological Review, cilt 17, s. 81-106, 1997, Beyrouth. *Les Catherinettes de Mésopotamie*, Missions Dominicaines, s. 19, 1930, Paris. Berré'nin sandığının aksine Vehbi Efendi Arap bir aileden gelmektedir.

147 İskender Debbaso ile görüşme, op.cit.

tından sonra da çocukları ve torunlarına bölge Süryanileri aynı hürmeti gösterir. Nusret Bey 1976'da Midyat-İdil yol yapımında çalışırken İdil'in bir köyünden geçer. Yaşlı bir Süryani yanına gelir, nereli ve hangi aileden olduğunu sorar. Vehbi Efendi'nin torunu olduğunu öğrenince "Sende ilahi bir koku var," diyerek ellerine sarılır.

Başka pek çok vicdanlı kişinin hayat hikâyesinde de gördüğümüz, 1915'teki tavrın Cumhuriyet döneminde görülen muamelede belirleyici olması kuralı Vehbi Efendi'nin ailesi için de geçerli olur. Aile üyeleri 1925'te Şeyh Said isyanından sonra, Şeyh Said'e destek vermemiş oldukları halde, Savur'un ile gelenlerinden olmaları gerekçesiyle Manisa'ya sürülür. 8 sene sürgünde kalırlar. Bu sırada ailenin mülkleri yok pahasına satılır.

Vehbi Efendi'den bugüne kalan, çocuklarına Hıristiyanlara haksızlık yapmamalarını öğütleyen, aksini günah olarak gören, Kur'an okumayı sevdiği kadar İncil de okuduğu bilinen ve hayvanlara en ufak bir kötü muameleyi kabul etmeyen bir kişinin hatırası olmuş. "Kahverengi bir Arap atı vardı," diye hatırlıyor Nusret Bey. "Atı hiç kırbaçlamazdı. 'Ben ellemem bunu, kırbaçlarsam rahatsız olur, günah işlemiş olurum. O nasıl yürümek isterse öyle götürsün,' derdi. Ve at bu şekilde kendi kendine giderdi. Onu evden Savur'a, Savur'dan eve götürürdü."

Cezire Kaymakamı Halil Sami

Diyarbakir mebusu Pirinççizade Feyzi'nin Nisan 1915'ten itibaren bölge ileri gelenlerini hazırlanan katliamlara iştirak etmeye ikna turlarına çıktığından yukarıda bahsetmiştik. Feyzi bu kapsamda Nisan sonu ve Mayıs başında Cezire'de aşiret liderleriyle toplantılar düzenler. Bu toplantılarda Feyzi'nin "kâfirlerin öldürülmesinin dini ve milli bir vecibe" olduğunu beyan ettiğini Cezire kaymakamı Halil Sami Bey'den öğreniyoruz. Duyduklarından ehşete kapılan Halil Sami elinden bir şey gelebileceğini düşünerek o sırada Cezire'de bulunan Mülkiye Müfettişi Mihran Boyacıyan'a konuşulanları aktarır. Cezireli Hı-

ristiyan ileri gelenler de aynı endişelerini kendisiyle paylaşınca Mihran Boyacıyan korkuya kapılır ve bu konuda bir girişimde bulunmadan kazadan ayrılır.¹⁴⁸

Feyzi'nin talimatlarını yerine getirmeyeceği anlaşıncı Halil Sami görevden alınır. Arşiv kayıtlarına göre Garzan kaymakamlığına atanır.¹⁴⁹ 21 Mart 1915 olarak not düşülen atama tarihi Feyzi'nin bölgeye gelişinden öncesine tekabül etmektedir. Bu göreve gidip gitmediği, Mart ayında atandıysa gidişinin neden Mayıs ayına kadar geciktirildiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Halil Sami'ye dair bu tarihten sonrasına ait bir iz bulmamız mümkün olmadı. Hakkındaki arşiv kayıtlarından Mülkiye mezunu bir idareci olmadığı, 1899'dan itibaren Ankara Vilayeti'ne bağlı Şorba ve Tabanlı nahiye müdürlüğü ve Yabanabad kaymakam vekilliğini yürütmesinden Ankara kökenli olması yüksek ihtimal "alaylı" bir memur olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz.¹⁵⁰ Nisan 1905'te kaymakamlığa terfi eder ve sırasıyla Köysancak, Gediz, Gönen, Hısn-ı Mansur ve Mazgirt'te görev yapar.¹⁵¹ Mazgirt'teki görevi sırasında "Nazımiye kazasındaki Kemsurlu aşireti ile Kureşanlı Seyyid Mahmud arasında uzun süredir devam eden arazi kavgası"nda arabulucuk yaparak "sulhla sonuçlandırır".¹⁵² Cezire'ye Mayıs 1913'te kaymakam olarak atanır. Bu görevinden alındıktan sonra Garzan kaymakamlığına tayin edildiği not düşülmüş ise de hakkında arşivlerde başka bilgi bulunmamaktadır.

148 *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit., s. 338.

149 BOA. DH.ŞFR. 472/5, 08/Ma/1331.

150 BOA. DH.MKT. 2218/107 25/S /1317, BOA. DH.MKT. 899/39 06/Ş /1322, BOA. DH.MKT. 589/26 04/B /1320.

151 BOA. I..DH.. 1432/1323 25/M/1323, BOA. BEO 2653/198914 27/C/1323, BOA. BEO 3072/230347 25/R /1325, BOA. BEO 3560/266997 10/Ca/1327, BOA. I..DH.. 1479/1328 25/M /1328.

152 BOA. DH.H... 53/13 07/C /1329.

KASTAMONU VİLAYETİ

- Fark etmedin, değil mi? Bütün o saçma sapan emirlerini yağdırırken, bir asker sana itaat etmiyordu.
- Bu imkânsız.
- Yağmur yağmayacak. Bulutlar yanacak.
- Kim yakacakmış onları?
- Ben yakacağım.
- Nasıl?
- Ben yanacağım.
- STEVEN MOFFAT, *Death in Heaven*, 2014

Çelişkili bir portre: Kastamonu Valisi Reşid Paşa

Kastamonu Vilayeti'nin 1915'teki durumu İttihat ve Terakî'nin tehciri meşrulaştırmak için öne sürdüğü tüm argümanların geçersiz olduğu bir ortama işaret ediyordu: nüfusun çoğunlukla Müslüman olduğu bir coğrafyada yaklaşık 13 bin Ermeni dağınık ve izole yerleşim birimlerinde yaşıyordu.¹ Bölge ayrıca savaş alanından uzaktaydı. Bunlara rağmen İstanbul'dan Çankırı'ya sevk edilen Ermeni ileri gelenlerinin büyük kısmının vahşice öldürülmesine ve yerel halkın tehcir edilmesine

1 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 661.

sahne olacaktı. Bu zulme vilayetin sivil ve asker en üst düzeydeki memurları, dini önderleri ve eşrafı engel olmaya çalışacak, ancak başaramayacaktı.

İttihat ve Terakki yargılanmalarında verdiği ifadeyle vilayetteki direnişe dair ismi en çok anılan kişi Vali Reşid Paşa oldu. Soykırımdan hayatta kalan Ermenilerin tanıklıkları –özellikle de Çankırı’ya sürülenler arasında yer alan Krikor Balakyan’ın anıları– Reşid Paşa’nın tehciri uygulamayı reddettiğini, bu sebeple kısa süre içinde görevden alındığını aktarır. Ancak kendi anılarında bu döneme yer veriş şekli ve daha sonraki kariyeri ne ölçüde bir karşı duruş sergilediği konusunda soru işaretleri doğurur.

1919’da görülen Kâtib-i Mesuller davasında okunan ifadesine göre Reşid Paşa Bahaeddin Şakir’den Kastamonu Ermenilerinin tehcir edilmesini emreden bir tezkere alır. Bu emre uymayı reddettiği için hakkında “Türklerin değil Ermenilerin valisi” sözleri çıkarılır, kısa süre sonra da görevden alınır.² Çankırı’da sürgünde bulunan Ermeni aydınları onun görevden alınıp yerine Ankara Ermenilerini katleden Atıf’ın atandığını duyduklarında telaşlanırlar. Uzun yıllar Mülkiye’de Siyasal Tarih derisi veren, aynı zamanda yazar ve gazeteci Diran Kelekyan Peder Krikor Balakyan’a bu tayinin sonları olacağını söyler. “Atıf Kastamonu Valiliği’ne atanmış... Birkaç gün içinde görevinin başında olacak. Günlerimiz sayılı. (...) Şimdiden ölüme hazırlanmalı” ifadelerinde bulunur.³

Diran Kelekyan’ın endişelerinde haklı olduğu yeni vali görevi başlar başlamaz anlaşılır. Atıf kendisini iki jandarma eşliğinde “yargılanmak üzere Diyarbekir Divan-ı Harbi’ne” gönderir. Ancak Kelekyan yola çıkarıldıktan iki hafta sonra, Sivas yakınlarında Kızılırmak Köprüsü’nde katledilir.⁴ Balakyan Reşit Pa-

2 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 153-154.

3 *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, s. 158-159, Belge Yayınları, 2014, İstanbul.

4 Okulun mezunları ile birlikte hocalarını da kapsayan *Mülkiye Şeref Kitabı*’nda Diran Kelekyan’ın biyografisine yer verilir. Ölümüne ilişkin “1 Eylül 1918’de İstanbul’da vefat etti” notu düşülmüştür. Uzun yıllar hizmet verdiği Mülkiye

şa'nın İttihatçıların bu tür "canice davranışlarına şahsen muhalif olduğuna" inanır. Ancak kendisi henüz görevdeyken Çankırı'dan gönderilen iki kafilenin hazin sonu –82 kişiden sadece 7'si hayatta kalacaktır– vilayette hüküm süren Kâtib-i Mesule söz geçiremediğinin, tehcir ve katliamlara pek engel olamadığının göstergesidir.

Balakyan'a göre Reşit Paşa "Ermenilerin Osmanlı'nın direği olduğunu, onlarsız memleketin fakirliğe sürükleneceğini, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ermenileri yok etme isteğinin vatanın çıkarlarına ters düşen dar görüşlü bir politika olduğunu" açıkça dile getirmektedir.⁵ Buna benzer düşünceleri Reşid Paşa'nın –pek o kadar açıkça olmayan, hatta gayet üstü kapalı bir biçimde– anılarında ifade ettiğini görürüz. Kastamonu'daki görevi sırasında Ermenilerin yaşadıklarına ya da İttihatçıların yargılanması sırasında verdiği ifadede belirttiklerine anılarında hiç değinmeyen Reşid Paşa ancak şu cümleleri kurar:

Umumî Harpte neler yaptığımızı ve bize içten, dıştan neler yapıldığını hatırlatmak istemem. (...) Türk unsuru bu dört yılın bütün ağırlığını omuzlarında taşıdı. Çökmeğe mahkûm bir devleti zindeleştirmek hülyasıyla malını, canını –hayrete değer bir ısrarla ve eşsiz bir cömertlikle– ortaya attı. Sekiz, on cephede –yarı aç, yarı çıplak– dövüştü. Altı yüz yıldan beri aynı topraklar üzerinde ve aynı bayrak altında kardeş kardeş yaşadığı milletlerden ihanet gördü, pusulara uğradı, tuzaklara düştü. (...) Ben tarihin seyrini değiştirecek sahnelerle dolu olan bu kanlı facianın ilk perdeleri oynanırken, Kastamonu'da vali idim. Bir milletin nasıl eridiğini, içtimaî muvazenesinin derece derece nasıl bozulduğunu orada gözümle görüyor, hastalanacak kadar üzülmüyor ve vilâyeti felaketli iktisat buhranlarına karşı, imkân dairesinde, korumak için didinip duruyordum. (...) Bâbîâli, devlet adamlığı kabiliyetinden mahrum kimselerle dolu olduğu için, bu imkânı görmek şöyle dursun,

–öldürüldüğü sırada Sivas'ta valilik görevinde bulunan Muammer de öğrencileri arasındadır– Kelekyan'ın ölümünü ne yazık ki doğru aktarmayı başaramamıştır.

5 Ermenilerin Golgothası, Krikor Balakyan, op.cit. s. 154-155.

son güne kadar böyle bir lüzumu bile hissetmedi. Bununla beraber eli ve eteği temiz kalmış kimseleri iş başından uzaklaştırmaktan o Bâbüali çekinmedi. Meşrutiyet inkılâbındaki müsbet hizmetlerime rağmen beni de –serkeşlik isnat ederek– işten çıkardı.

Lâkin İttihat ve Terakki Cemiyeti yine başkaydı. Cemiyetin hükümeti, cemiyete mensup memurlarını kolaylıkla fedadan çekinmiyordu. Cemiyet ise, bu suretle eza gören kardeşlerinin gönlünü almaktan geri kalmıyordu. Nitekim Dahiliye Nazırı sıfatı ile beni azleden rahmetli Talât Bey (Paşa) cemiyet lideri sıfatı ile hatırını okşamayı ihmal etmedi, beni Ergani sancağından mebus çıkarttı, yeni kurulan bankalardan birinin idaresine de aza seçtirdi.⁶

Anılarının geri kalanı gibi, bu sözler de İttihat ve Terakki övgüsüyle doludur. Reşid Paşa zaten Meşrutiyet zamanından beri İttihat ve Terakki üyesidir, parti kendisini Ergani'den mebus seçtirmiştir, velhasıl partinin “kardeşlerinden” biridir. Bahsettiği “kanlı facia” (önceki cümleler dikkate alındığında) Ermeni soykırımı değil, Birinci Dünya Savaşı'dır. “İçtimaî muvazenenin (toplumsal dengenin) derece derece nasıl bozulduğunu gözümle görüyor, hastalanacak kadar üzülüyor ve vilâyeti felaketli iktisat buhranlarına karşı korumak için didinip duruyordum,” derken tehcir ve katliamların olası ekonomik ve toplumsal etkilerinden söz eder gibidir. Ancak varsayımımız doğruysa bile bunu çok üstü kapalı bir şekilde yaptığı kesindir. Valilikten azledilişine dair tek ifadesi kendisine “serkeşlik (başkaldırı) isnat edilmesi”dir. Burada tehcir emirlerine karşı gelişini kastettiğini düşünmek mümkündür, ama durum böyleyse bile metnin geri kalanının içerdiği İttihatçılara dair yüksek dozda övgüler ve hatta tehcirden “harp yılları içinde askeri bir zaruretle tatbik olunan muamele”⁷ diye söz edişi Reşid Paşa'nın tam olarak neye “başkaldırdığını” sorgulatmaktadır. Reşid Paşa'nın İstanbul yargılamalarında verdiği ifadenin tam metni

6 “Reşit Paşa'nın hatıraları”, Reşid Paşa, Cevdet R. Yularkıran, s. 5-7, *Tan*, 1939, İstanbul.

7 Ibidem, s. 39.

araştırmacıların erişimine açılsa belki bu karanlık noktaları aydınlatma imkânı doğabilir.

Bir ihtimal Reşit Paşa'nın "zaruret" olarak gördüğü tehcire karşı çıkmadan sadece öldürmeleri reddetmiş olmasıdır. Başka bir olasılık ise, tıpkı Diyarbekir Valisi Hamid Bey gibi, anılarını "resmi görüş süzgecinden" geçirmesidir. Zira Kâtib-i Mesul-ler davası karar metninde yer alan ifadesinden alıntılar anılarıyla taban tabana zıttır: "Kastamonu Ermenilerinin genel nüfusa nisbeten pek azınlıkta olmalarına ve Tehcir Kanunu'na uygun olarak cinayetleri de görülmemesine binaen ve 'Ben elimi kana boyamam' tabiriyle ısrarla tehcire muhalefet eden Vali Reşid Paşa'nın Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi'nin bir dizi girişimiyle azledilmiş olduğu ortaya çıkmıştır." Ayrıca karardaki ifadelere göre halkı Ermeniler aleyhinde kışkırttığı ve hükümet işlerine karıştığı için Reşid Paşa Hasan Fehmi'nin görevden alınmasını istemiştir.⁸

Bu aşamada Reşid Paşa'ya dair elimizdeki bilgiler çelişkilerle doludur. Ancak Kastamonu Vilayeti'nde hakkında daha net bilgilere ulaşabildiğimiz başka vicdanlılardan söz edeceğiz.

Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey: "İleride yaptıklarınızdan mesul edileceksiniz"

24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan ve sürülen Krikor Balakyan ve diğer aydınlar için Çankırı'daki günleri boyunca onlara umut ışığı olan bir kişi vardır: Çankırı Mutasarrıf vekilliğini yürüten Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey.⁹ "Duyarlı ve nazik bir Çerkes" olarak tanımladıkları mutasarrıf vekili Ermeni sürgünlere yakınlık gösterir. O günlerde sürgün edilen aydınların İstanbul hariç istedikleri bir yere gidebilmelerine izin çıkmıştır. Ancak neresinin güvenli olduğunu bilmedik-

8 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 658.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İzzet Bey'in Balakyan'ın kendisinden söz ettiği Ağustos 1915'te Kastamonu Jandarma Kumandanı olduğunu doğrulasa da Çankırı Mutasarrıf Vekilliği yürüttüğüne dair bir bilgi içermemektedir.

lerinden dostluğuna güvendikleri İzzet Bey'e danışmak isterler. Balakyan'ın düşüncesi Armaş Manastırı'na gitmek ve savaşın sonuna kadar orada kalmaktır. İzzet Bey Krikor Balakyan ve Diran Kelekyan'a Çankırı'dan kıpırdamamalarını tavsiye eder. Ağustos 1915'te İzzet Bey'in müdahale edemeyeceği bir yerde olmaları tehlikelidir. Her türlü yolculuğun saldırı için bir fırsat bekleyen çetelerin ekmeğine yağ sürme riski vardır. Balakyan ve 18 arkadaşı İzzet Bey'i dinlerler, ancak aralarında Dr. Sevag Çilingiryan ve şair Taniel Varujan'ın olduğu 11 kişilik bir grup ne pahasına olursa olsun Çankırı'dan ayrılmaya karar verir. Balakyan tüm çabalarına karşın onları kararlarından vazgeçiremez. Yola çıkışlarından 6 saat sonra Çankırı İttihat ve Terakki Kulübü'nün emriyle Halo'nun çetesi kafileye pusu kurar ve hepsini vahşice öldürür. Kafileye eşlik eden polis ve jandarma eri olanlara göz yumar. Yaşananları Balakyan'a kafilenin arabacısı ağlayarak anlatır. Genç arabacı gördüklerinden çok etkilenmiştir. "Bu işin sonu cehennemlik. Böyle ekmek parası kazanılmaz. Yarın atlarımı satıp bu şehirden gideceğim," der.

Balakyan ve diğerlerini uyararak kurtaran İzzet Bey yaşanan katliamı soruşturmak için olay yerine gider ve çete üyelerini yakalar. Saldırganlar cinayetleri Çankırı İttihat ve Terakki Kulübü'nün emriyle işlediğini itiraf eder.

Atıf'ın Kastamonu Valiliği'ne gelişiyile İzzet Bey'in vilayet dahilindeki Ermenileri koruması zorlaşmıştır. Taşköprü'de urgancılıkla uğraşan 150 hane Ermeni'nin Der Zor'a tehciri emredilir. Balakyan'ın anlatımıyla "tehcire açıkça muhalefet eden" İzzet Bey olayı kafileler yola çıktıktan sonra öğrenir, emrindeki jandarma kendisinden habersiz bu işte kullanıldığı için çılgına döner. Bu sırada 850 kişilik, içinde kadın ve çocukların da yer aldığı kafile dört saat kadar ilerlemiştir. İzzet Bey kafileyi yoldan geri döndürür. Der Zor'a sevk edilmek üzere Ankara'ya gönderilen 400 kişilik bir grubun daha evlerine dönmelelerini sağlar.¹⁰ Bu müdahaleleri ile İzzet Bey İttihatçıların şimşek-

10 *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, op.cit. s. 164.

Kâtib-i Mesuller davasının yedinci oturumunda ifade veren Eczacı Krikor Efendi Çankırı'nın yüz hane kadar yerli ahalisinin tamamının tehcir edildiği-

lerini üzerine çeker. Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi kendisine dair bir itibarsızlaştırma kampanyası yürütür, sağda solda “Ermenilerin tehcirine mani olduğu için tarih ve gelecek İzzet Bey’e lanet okuyacaktır,” şeklinde beyanlarda bulunur.¹¹ Vali Atıf ise İzzet Bey’i vilayetten göndermenin yollarını aramaya başlamıştır.¹² Bir süre sonra istediğini elde edecek, İzzet Bey’i Mamuretülaziz Jandarma Mıntıka Müfettişliği’ne tayin ettirecektir.¹³

Mamuretülaziz’e göndererek İzzet Bey’den kurtulduğunu zanneden Atıf, aksine onu ölümsüz kılacak bir hamleye imza attığından habersizdir. Kastamonu gibi tehcirin az sayıda bir nüfusu etkilediği bir vilayette yaşananlara tahammül edemeyen İzzet Bey’in büyük ölçekte katliamların yaşandığı Mamuretülaziz’de gördükleri karşısında susmayacağı açıktır. Sözü nü sakınmadan her yerde “Ermenileri teb’id etmiş olan memurlarla jandarma zâbitânının alçak ve namussuz olduklarını ve bu memurların ileride yaptıklarından amirleri eliyle şiddetle mesul edileceklerini” söyler. İzzet Bey’in çekinmeden, Fransızların deyişiyle “Kediye kedi diyerek” ettiği bu sözlerin vilayette hayli gürültü kopardığı Vali Sabit’in kendisinin emekliye sevk edilmesini istediği telgrafından anlaşılmaktadır. Tehcir ve katliam emirlerine karşı gelen onlarca devlet görevlisinin tavrına dair arşivlerden temizlenen yazışmaların arasında

ni, İstanbul’dan sürülen 180 kişiden de sadece 30’unun hayatta kaldığını ifade eder. Cemal Oğuz’un idare ettiği Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin yaptıkları katliamlardan dolayı İzzet Bey’in çok üzgün olduğunu ve kendisini ziyaret eden Ermenilerin yanında üzüntüsünden ağladığını aktarır. 1920’de görülen Cemal Oğuz ve Nureddin Beyler davasında ise tehcirden sağ kurtulan Mihail Ohannes Ayaş’a sevk edilen beş Ermeni’nin öldürülmesini İzzet Bey’in soruşturduğunu aktarır. *Tehcir ve Taktıl*, op.cit. s. 154.

- 11 Binbaşı Mustafa Şeref Bey’in Kâtib-i Mesuller davası kararında atıfta bulunan ifadesi. *Tehcir ve Taktıl*, op.cit. s. 659. 8 Ocak 1920’de açıklanan karardaki atıflardan İzzet Bey’in bu tarihte önceden vefat etmiş olduğunu öğreniyoruz. Mustafa Şeref Bey’e göre tehcirin iyi netice vermeyeceğini düşündüğü için İzzet Bey’le Vali Atıf’ın arası açılmıştır.
- 12 BOA. DH.ŞFR 506/ 47, 09/Ks/1331.
- 13 BOA. DHEUM.6.Şb, 6/1, 02/R/1334. Balakyan anılarında hatalı olarak Atıf’ın İzzet Bey’i Diyarbekir’e tayin ettirdiğini yazar. *Ermenilerin Golgothası*, op.cit. s. 165.

gözden kaçmış olduğu anlaşılan bu telgraf oldukça kıymetlidir: ilk defa tehciire açık bir karşı duruşu ve bu duruşun bedeli olarak görevden alınma/emekliye sevk edilmeyi resmi olarak belirlemektedir.¹⁴

DH.ŞFR. 535/58

TELGRAF

Mahreci: Elaziz

Tarihi: 5/8/332

Dâhiliye Nezâretine

Şifre

Ne yaptığı ve ne de söylediğinde bir hiss-i vazife ve vataniye olmayan Jandarma Mıntika Müfettişi İzzet Bey'in kendisi Kastamonu Alay Kumandanlığında iken Ermenilerin sevkine muhalefet ettiğinden Vali Reşit Paşa ile birlikte kaldırıldığı ve buralarda da Ermenilerin ne için teb'îd edildiği ve Ermenileri teb'îd etmiş olan memurlarla jandarma zâbitânının alçak ve namussuz olduklarını ve bu memurların mahâret-ül-emr şiddetle mesul edileceklerini Ermenilerin müdâfaa vekili gibi söylemektedir. Vatanın selameti için hükümetçe bi'l-mecburiye yapılmış olan bir icraata karşı infisâlât-ı şahsiyesi için olarak icraat-ı siyaset-i hükümeti tenkit ve hükümetin ruh-ı icraatı olan jandarmalara karşı da bu yolda beyanatta bulunan bir zâtın jandarma müfettişliğinde istihdâmı bittabi muvâfık olamayacağı gibi esasen her istediğine de nail olamadığından dolayı hükümete dargın bulunan bu gibi zevâtın da vaktiyle tekâüde sevk edilmesi münasip olacağını arz ederim. 5 Teşrin-i evvel 332.

Vali Sâbit¹⁵

Vali'nin istediği gibi İzzet Bey bir süre sonra, 3 Eylül 1917'de emekliye sevk edilir.¹⁶ Bu tarihten sonra İzzet Bey'in izini kay-

14 Celal Bey başta olmak üzere Dahiliye Nezareti'ne tehciire karşı çıkış telgraflarını gönderdiklerini ifade eden hiçbir görevlinin yazışmalarının izine arşivlerde rastlamak mümkün değildir.

15 BOA. DH.ŞFR 535/58, 05/TŞ/1332. Transkripsiyon: Ömer Türkoğlu.

16 BOA. I..DUI. 166/7, 16/Za/1335.

bediyoruz. Ömrünün, umut ettiği gibi, tehcirden mesul olanların yargılandıklarını görmeye yetmediğini Binbaşı Mustafa Şeref Bey'in Kâtib-i Mesuller davasında verdiği ifadeden anlıyoruz. 1854 Halep doğumlu İzzet Bey'in ailesi o dönemlerde bölgeye yerleştirilmeye başlanan ve daha sonra gençlerinin Jandarma Alayı'nda istihdam edileceği Suriye Çerkeslerinden olmalıdır. Mehmed Cemil Efendi isminde bir oğlu olduğu bilgisinden başka ailesine dair bir ize ulaşamadık.¹⁷ Ancak Hasan Fehmi'nin iddiasının tam aksinin gerçekleştiğini, "tarih ve geleceğin İzzet Bey'i iyilikle andığını" ifade edebiliriz.

Kastamonu Müslümanları:

"Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz"

İttihat ve Terakki Yöneticileri ana davası iddianamesi Kastamonu Müslüman ileri gelenlerinin de tehcire ve katliamlara karşı çıktığını vurgular. "Memleketin müftüsüyle şeyhler ve eşrafından bir insan kalabalığı" Vali Reşid Paşa'ya şu sözleri ifade eder: "Civar vilayetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk ve çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkarak katl ediyorlarmış. Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Allah'ın gazabından korkarız. Küfr ile hükümet payidar olur, zulm ile payidar olmaz. Aman rica ederiz bizim vilayette böyle bir muamele yapılmasın." "Vali tarafından kendilerine böyle bir hale katienen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine" heyetin sevinçten gözlerinin yaşardığı aktarılır.¹⁸

İddianameye göre bu olay yazılı beyanlarla teyit edilmiştir. Bu konuşmayı aktaranlardan birinin mahkemeye verdiği ifadesi yoluyla Reşid Paşa olması muhtemeldir. İddianame "beyanlardan" bahsettiği için birden fazla kişinin –belki de sözü edilen müftü, şeyhler ve eşraftan kişilerin– bu hususta ifade verdiğini düşünebiliriz. Ancak bu konuda kesin bilgilere ulaşma konusunda yine İstanbul yargılamaları soruşturma dosyalarının erişime açık olmaması engeliyle karşılaşıyoruz. Yine bu se-

17 BOA. DH.SAİDd, 116/203, 29/Z /1291.

18 *Tehcir ve Taktik*, op.cit. s. 237-238.

bepile iddianamenin söz ettiği şeyhler ve eşraftan kişilerin kim oldukları konusunda fikir yürütebilir, ancak kesin bir yargıya varamayız.

Kimliğini tereddütsüz tespit edebileceğimiz tek kişi o dönem *Kastamonu müftüsü* olan *Hafız Osman Nuri*'dir. Babası da müftülük yapmış olan Hafız Osman Nuri'ye dair bir iz bulabilmek için Kastamonu'da görüşmeler yaptık, ancak tehcire karşı aldığı tutumun şehrin toplumsal belleğinden silindiğini gözlemledik. Hafız Osman Nuri'ye dair tek hatırlanan anılar Şapka Kanunu sırasında Mustafa Kemal'le yaptığı bir konuşmaydı.¹⁹ Kastamonu müftülüğünde kendisinin bir fotoğrafına ulaşabildik, ancak aile izini bulmak mümkün olmadı.

İttihatçılar aleyhine davalarda ifade veren Kastamonulu Hacı Tevfik, Cevdet ve Salim Efendiler, Meclis-i İdare eski Başkâtibi Besim, Müderris Hoca Mehmed Efendi, Tüccar Ahmed ve dava vekili İzzet 1915'te "Memleketimizde böyle şey istemeyiz," diyenler arasında mıdır? Hacı Tevfik ile Müftü Hafız Osman Nuri'nin babası Hafız Mehmed Emin ve müderris Hoca Mehmed Efendi'nin İttihat ve Terakki'den hiç hazzetmediklerini, Kastamonu ulemasının bir kısmının İttihatçıların yanında yer almasına karşı çıkarak Cemiyet-i İlmiye adında ayrı bir dernek kurduklarını biliyoruz.²⁰ Ancak 1915'teki tavırlarına dair daha net bir bilgi elimizde yok. İstanbul yargılamaları soruşturma dosyalarındaki ifadeleri erişime açılana kadar tehcir ve katliamlara karşı çıkan Kastamonuluları, Hafız Osman Nuri dışında, anonim saymak durumundayız.

19 Hafız Osman Nuri'nin görev yaptığı Atabey Camii ve Kastamonu müftülüğünde yapılan görüşmeler, Nisan 2011.

20 *Belleten*, 70. cilt, 258. sayı, s. 638, Türk Tarih Kurumu, 2006, Ankara.

SİVAS VİLAYETİ

"Demişler ya karıncaya "Senin suyun mu söndürecek Nemrut ateşini?" Demiş ya: "Söndüremese de kimden yana olduğunu belli eder."

– ALI DURAN TOPUZ, *Meşkler: Karınca*, 2016

1915'te tehcir ve katliamlara en radikal karşı çıkışların görüldüğü bölgelerden biri Sivas Vilayeti'ydi. Dersim sancağında olduğu gibi, Sivas Vilayeti'nde de vicdanlı tavır sergileyenler Ermenilere sadece sığınacak bir yer ya da yiyecek sağlamakla kalmayacak, hayatlarını bazen devlet güçleriyle çatışmayı göze alarak korumaya çalışacaklardı.

**Emir Paşa: "Ne sen insan incit,
ne kimse seni incitsin"**

Sivas'a komşu Akdağmağdeni kazası köylüleri Haziran 1915'te Yozgat Terzili civarındaki Ermeni yerleşimlerinin yakıldığını haber alır. Akdağmağdeni Ermeni gençlerinden bir grup aynı akıbete uğramamak için Akdağ'ın tepelerine sığınır. Günler geçtikçe sayıları artar: bölgedeki köylerden tehcir ve katliamlardan kaçanlar, koşulları toplama kamplarını aratmayan amelle taburlarından kurtulanlar ya da fedai gruplarıyla direniş ör-

gütmeye karar verenler, hepsi Akdağ'a sığınmıştır. Kadınlar ve çocukların da aralarında olduğu kalabalık bir grup oluşturlar. Devlet güçleri peşlerindedir, sadece saklanmak yetmez, sığındıkları bölgeyi koruyabilmek için silahlanırlar. Bu mücadelelerinde en önemli destekçileri Sivaslı Çerkes Emir Paşa olmaktadır.

Emir Paşa Abhazya doğumludur. Çerkes sürgünü sırasında 3-4 yaşlarındadır. Annesini ve babasını sürgünde kaybetmiş, doğduğu yerlerden uzakta Ali Ağa'nın Sivas'taki evine sığınmıştır. Sivas'ın en zengin kişilerinden olan Ali Ağa Emir Paşa'yı oğlu gibi büyütür, eğitimiyle ilgilenir, İstanbul'da hukuk fakültesine yollar.¹ Sivas'a dönen Emir Paşa bir süre vilayetin nüfus nazırlığı görevini yürütür. Sivas Vilayeti İdare Meclisi Azalığı'na seçilir. Bu görevleri sırasında önce "rütbe-i salise" daha sonra da "Paşa" unvanının kendisine verildiğini görüyoruz.²

1915'te Emir Paşa elli yaşlarındadır. Tehcir yollarına sürülen Ermeniler ona ailesini kaybettiği Çerkes sürgününü hatırlatır. Rusların Çerkeslere yaptığıнын aynısını Osmanlı'nın Er-

1 Emir Paşa'nın hayat hikâyesi konusunda Ermeni kaynaklarının aktardıkları, TBMM albümü, ailesinden edinilen bilgiler ve Osmanlı arşivleri kayıtları farklılık gösteriyor. Emir Paşa'nın direnişlerine destek oluşunu aktaran Nazar Kapikian ve Gulbenk Kaloustian çocuk yaşta Kafkaslar'dan sürüldüğünü, ailesini ve her şeyini kaybetmiş olarak Sivas'a geldiğini, Ali Ağa'nın ona sahip çıktığını anlatıyor. Ak-Daghi Karamya Koyamardı, Nazar Kapikian, Gulbenk Kaloustian, Marseille, 1932.

TBMM albümü halasıyla evlenen İskân Müdürü Mehmet Ali Bey'in onu evlat edindiğini aktarıyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarına göre ise Emir Paşa Ali Mahir Bey'in oğlu. Doğum kaydı arşivde bulunmadığı için Ali Mahir Bey'in kendisini evlat edinmiş olması mümkün. 20 Mayıs 1861'de "Sivas'ta iskân olunan Çerkes muhacirleri reislerinden olup Kolağalık rütbesi Mecidiye nişanı verilen İbrahim Bey'in vefatı cihetiyle anılan rütbe ve nişan" oğlu Ali Mahir Bey'e takdim ediliyor. 1895'te ise Emir Paşa'nın bir dönem "şekavet"le suçlanıp Harput'a sürüldüğünü görüyoruz. BOA. A.)MKT.MHM. 219/86, 10/ Za/1277, BOA. BEO. 499/37380, 20/R/1312.

2 Selçuk Duman'a göre "Sadettin Paşa ile yakınlık kuran Emir Paşa'nın paşalık payesi alması alaylı sistem içerisinde kolay olmuştur". 1. *Dönem Sivas Milletvekilleri ve siyasi hayattaki yerleri*, Cumhuriyet Dönemi Sivas Semp. 2008. Kapikian ve Kaloustian savaş zamanı orduya yardım ettiği için bu unvanın kendisine verildiğini aktarır. Ak-Daghi, op.cit. s. 68. Osmanlı Arşivlerinde kendisinden Paşa unvanıyla 1909'dan itibaren bahsedildiğini görürüz. BOA. BEO. 3545/265818, 19/R/1327.

menilere reva gördüğünü düşünür.³ Bu adaletsizliğe isyan eder, harekete geçmeye karar verir. Kızılırmak vadisinde sığınacak bir yer arayan Ermenileri çalışanları gibi göstererek kurtarır. Gemerek'teki büyük çiftliğinde ise 150 genci saklar. Ama başka yerlerdeki katliamlara engel olamadığı için huzursuzdur. Akdağ'ın tepelerinde direnen Ermenilerin varlığını duyduğu zaman aklına onları desteklemek gelir. "Madem elimden bu faciayı durdurmak gelmiyor, hiç olmazsa direnişçilere yardım edeyim,"

diye düşünür. Akdağ fedailerine haber gönderir, çiftliğinde sakladığı ve askeri eğitim verdiği gençleri silahlandırıp onların yanına gönderebileceğini iletir.

Bir akşam fedailerden bir grup Emir Paşa'yı evinde ziyaret eder. Emir Paşa hepsine yeni silahlar teslim eder. Duygusal ve yüreklendirici olduğu kadar 1915'in şartlarında beklenmedik bir konuşma yapar. "Şimdi bana söz verin çocuklar. Bahtsız kardeşlerinizi kurtarmak için çalışacaksınız. Cesurca mücadele edeceksiniz. Halkı zor günler yaşarken, ölüm kalım savaşı verirken, silahı eline almayı reddeden ve kendini düşünenler, halkını acılar ve zulüm altında korumasız bırakanlar şerefsizdir. Çocuklar, siz Ermenisiniz, ben Müslümanım. İnsanlarınızı savunmazsanız lanet olsun size!" Hepsinden mücadelelerine sadık kalacaklarının sözünü aldıktan sonra alınlarından öperek uğurlar.⁴

Emir Paşa.

3 Kapikian ve Kaloustian Emir Paşa'nın duygu ve düşüncelerini ayrıntılarla, ondan uzun alıntılarla betimlediler. Emir Paşa'yla iki yıl boyunca yakın bir dostluk kurdukları anlaşılır.

4 Ak-Daghi, op.cit. s. 68-71.

Akdag'ın mağaralarında aileleriyle birlikte saklanan 4.000'e yakın kişi Emir Paşa'nın yardımıyla 1917'ye kadar direnir. 1922'ye kadar bölgede kalırlar, daha sonra Kemalist güçlerin gelişiyle birlikte önce Samsun'a, oradan da İstanbul'a geçerler.

Akdag'da direnen fedailerden ikisi, Nazar Kapikian ve Gulbenk Kaloustian 1930'larda Fransa'ya yerleşir ve Emir Paşa'nın hikâyesine yer verdikleri anılarını yayınlarlar. Emir Paşa'nın büyük riskler alarak Ermenilere yardım etmeye çalıştığını başka tanıklıklar da doğrular. Gemerekli S.M. Markaryan 1919'da Adana'dan yazdığı bir mektupta Gemerek Ermenilerinin nasıl katledildiğini, ailesinin Müslüman olarak iki yıl boyunca hayatta kalabildiğini anlatır. Ancak bir süre sonra Müslümanlaşmış Ermenilere de saldırılar başlar. "Üçüncü yıl beni de öldürmeye götürüyorlardı, Sivaslı Çerkes Emir Paşa'nın sayesinde ölümden kurtuldum," diye anlatır.⁵ Nasıl kurtulduğunun detaylarını vermez, ama tanıklığından 1917 sonrasında da Emir Paşa'nın ulaşabildiği yerlerde Ermenileri koruduğunu görebiliyoruz. Sivas'ın Prapert (günümüzde Günyamaç) köyünden Onnik Melikian'ın tanıklığı ise isim vermeden "Çerkes Vali" diyerek Emir Paşa'yı anlatır.⁶ Melikian türlü badireler atlattıktan sonra tehcir kafilesinden birkaç kişiyle birlikte kaçmayı başarır. Emir Paşa onlara silah, yiyecek ve elbise yardımında bulunur ve çevre köylerin halini, Sivas'tan Prapert'e kadar yolların cesetlerle dolu olduğunu anlatır. Katliamlara katılanlar için "Kudurmuş köpekler" tabirini kullanır. Umutsuzluğa kapılan Melikian ve arkadaşlarını teskin eder. Yaşadığı müddetçe onla-

5 *Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi)*, B. Donabedian, s. 331, Hagop Turabian Basımevi, 1922, Paris.

6 *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, s. 42-62, Xlibris, 2011. Soykırımdan hayatta kalanların tanıklıklarında devlet görevlilerinin mevkiinin sıklıkla karıştırıldığı görülür. Özellikle küçük yerleşim birimlerinde yaşayanların devlet hiyerarşisine aşina olmamaları şaşırtıcı değildir. "Paşa" diye adlandırılan, yüzlerce silahlı adama emreden bir kişi gözlerine en yüksek mülki amir gibi görünebilir. Burada soykırımı şiddetle uygulayan Sivas Valisi Muammer'den bahsedilmediği açıktır. Melikian'ın öyküsündeki bazı ayrıntılar, yardım şekli (silah ve adam temini) ve bölgede Ermeni fedailere bu ölçekte başka silah yardımı yapan kimsenin bulunmayışı söz konusu "Çerkes Vali"nin Emir Paşa olduğunu düşündürmektedir.

ra her şekilde yardım etmeye söz verir. Daha sonra Melikian ve arkadaşları Hafik Kalesi'nde saklandıkları zaman onlara yardım için silahlı adamlarını gönderir.

Emir Paşa tüm imkânlarını Ermenileri kurtarmak için seferber ederken oğlu Hamid bizzat katliamlarda yer alır.⁷ Kapikıyan ve Kaloustian'ın anlattığı baba-oğul yüzleşmesini okurken sarsılmamak elde değildir:

Emir Paşa tam bir kasap olan bu oğlunu reddetmişti. Bir kere-sinde yanına çağırır, suratına bir tokat attı ve şunları söyledi: “Seni katil serseri! Bir gün gelecek, bu yaptıkların yüzünden asılacaksın. Darağacına çıkacaksın. Ve ipini ben çekeceğim. O gün, senin cesedinin başında oturup rakı içeceğim. Yüreğim ancak o zaman soğur.”

Bu konuşma gerçekten yaşanmış mıdır, yoksa Kapikıyan ve Kaloustian'ın çok sevdikleri anlaşılan Emir Paşa'ya atfetmek istedikleri bir öykü müdür, kesin olarak ifade etmemiz mümkün değil. Ancak İttihatçılardan nefret eden, bir dönem Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi, sözlerini çekinmeden ve çoğu zaman sertçe ifade eden Emir Paşa'nın soykırıma iştirak eden oğlu Hamid'le ciddi bir çatışma yaşayacağını tahmin edebiliriz.

Emir Paşa'ya dair daha fazla bilgi edinmek için ailesine ulaşmak istediğimizde tam da bu yüzden bir tereddüt yaşadık. İzi-ne ulaştığımız Solmaz Marşan Emir Paşa'nın oğlu Hamid'in torunuydu ve tüm bu yaşananlara ilişkin ne kendisinin, ne de diğer aile üyelerinin en ufak bir bilgisi yoktu. Bu dönemler aile içinde hiç konuşulmamış, aktarılmamıştı. Solmaz Hanım'a yüzlerce Ermeni'yi korumuş büyük dedesinden bahsederken, dedesinin ise katliamlara karışmış olduğunu nasıl dile getirecektik? Görüşmemiz sırasında bizi büyük bir olgunlukla, şaşırarak ve duygulanarak dinledi. Soykırımdan hayatta kalanların tanıklıkları büyük dedesinin hiç bilmediği yönlerini anlatıyordu. Oğlu Hamid'le yukarıda bahsettiğimiz türde bir konuş-

7 “Emir Paşa oğlu Hamid” tehcir kafilelerini soyan ve ölüme gönderen Uzun-yayla çetelerinin başıdır. *Le Génocide des Arméniens*, Raynond H. Kévorkian, op.cit. s. 535, 544, 550. *Le livre souvenir de Sebastia*, s. 142.

madan ya da aralarının açık olduğundan haberi yoktu. Yüzlerce kişiyi saklayan o büyük çiftliklerin, evlerin artık var olmadığını belirtti. Emir Paşa'ya ait –aralarında anılarının da bulunması muhtemel– evrakların yıllar önce Cemal Kutay'a verildiğini, ancak onun bu konuda bir çalışma yapmadığı gibi, belgeleri de aileye iade etmediğini aktardı. Aile Cemal Kutay'ın ölümünden sonra da evrakları yakınlarından almak için girişimde bulunmuş, ancak başaramamış.⁸ Bahsedilen belgelerin gün yüzüne çıkarılması Emir Paşa'nın hikâyesindeki pek çok noktaya da açıklık getirecektir.

Emir Paşa'nın savaş sonrasındaki yaşamı kamuoyunun daha fazla bildiği bir döneme tekabül ediyor. Mustafa Kemal 1919'da Sivas Kongresi'ni düzenlemek için girişimlerde bulunurken Emir Paşa kendisine ve yürüttüğü mücadeleye mesafelidir. İttihat ve Terakki mensuplarının Mustafa Kemal'in etrafında olmaları hiç hoşuna gitmez, önce Sivas'ta kongre toplanmasına engel olmak ister. Ancak Mustafa Kemal Emir Paşa'yı ikna edecek en önemli hassasiyetini yakalamıştır: Çerkes kimliği. Yanına aldığı Rauf Orbay ve Bekir Sami gibi Çerkeslerle birlikte Emir Paşa'yı Çerkeslerin haklarının gözetileceğine ikna eder. Bu tarihten sonra Emir Paşa imkânlarını Mustafa Kemal için seferber edecektir. 1. Dönem Meclis'e Sivas milletvekili seçilir. Ancak verilen sözlerin aksine, kimsenin Çerkeslerin hakkını savunmak gibi bir derdi olmamasından ve her yerde sadece “Türk” sözünün hâkim olmasından rahatsızdır. Meclis'te yapacağı “Rica ederim ki yalnız Türklük namını istimal etmeyelim. Çünkü, Türklük namına biz buraya cem olmadık. Rica ederim yalnız Türkler değil, Müslümanlar demek, hatta Osmanlı demek kâfidir efendim” konuşması bunun işaretidir. Bir süre sonra Sivas'ta yazılan şapka kanunu karşısı bir bildiri yüzünden –bildiriyle bir ilgisi olmadığı halde, oğlunun Terakkiperver Fırka üyeliği sebep gösterilerek– kendini sanık sandalyesinde bulur ve 3 yıl Isparta'ya sürgüne mahkûm olur. Ermenileri sakladığı o büyük çiftlikler dahil, tüm mal varlığına el konulur. 1940 yılında Sivas'ta vefat eder. Çevresinde erdemli, bil-

8 Solmaz Marşan'la görüşme, Temmuz 2014, İstanbul.

gili, diplomat ve stratejist olarak bilinen, misafir ağırlamayı ve ava çıkmayı seven Emir Paşa yıllar sonra dahi hayat felsefesi olarak benimsediği ve yanındakilerin kendisinden sık sık dinlediği dizelerle hatırlanacaktır:

*Ne sen nasdan incin, ne de senden insan incinsin
Ne sen bedbaht ol her an, ne de eyle hemcinsin
Ne sen insan incit de, ne nas seni incitsin
Ne nası sen vurasın, ne de seni hemcinsin*⁹

Sivas Vilayeti'nin diğer vicdanlıları

Vilayetin farklı kazalarında tehcir sırasında yaşanan manzarlara tanık olanları isyan ettirir.

Merzifonlu iki Türk kabilelerle gelenlere ya da komşularına yardım etmeye çalışanları vazgeçirmek, onlara gözdağı vermek için kurban seçilir. Evlerinde Ermenileri sakladıkları tespit edilen iki kardeş tutuklanır, elleri bağlı bir şekilde Müslüman mahallesinin bütün sokaklarında dolaştırılır. Bu olayla Ermenileri korumak isteyen Merzifonlular sindirilir.¹⁰ Araştırmamızda isimleri verilmeyen bu iki Merzifonlunun kimler olduğunu tespit edemedik.

Mesudiye ileri gelenleri ise şehre perişan bir halde varan ve Müslüman oldukları halde tehcirleri emredilen Ordulu Ermenileri kurtarmaya çalışırlar. Şeyhülsılamlığa yazıkları telgrafta çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan kafilenin “İslâmiyeti kabul ettiklerine şüphelerinin olmadığını” belirtir, “bu Osmanlıların mağduriyetlerine şeriat-ı garra cevaz vermeyeceği”ni ifade ederek “münasip bir mahalde iskânlarını” talep ederler.¹¹ Telgrafta *Ali Çavuşzade İsmail, Serdarzade Mustafa, Müftü İbrahim, Kasaba imamı Arif ve Şer'iyye Başkâtibi Raif*in imzala-

9 Nas: İnsan. Kapikian ve Kaloustian bu şiire Ermenice harflerle Türkçe olarak yer verirler. Şiir Mevlevi muhibbi olarak bilinen Muvakkitzâde Muhammed Pertev'in bir eseriyle çok benzerlik gösterir.

10 *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, op.cit. II. Cilt, s. 71, not 26.

11 Telgrafı ilk defa araştırmacı Sait Çetinoglu yayınlamıştır. “1915'te Mesudiye'den yükselen vicdanın sesi”, *Taraf* gazetesi, 18.11.2010.

rı vardır. Bu isimlerden sadece Serdarzade Mustafa'ya dair daha fazla bilgiye ulaşabildik. Kendisi Meclis-i Mebusan'da Şark-i Karahisar mebusluğu yapmış, daha sonra Erzurum Kongresine katılacak ve 1. Dönem Meclis'te tekrar milletvekili olacak Mustafa Atay'dır. Bazı kaynaklar kendisinin bağımsız mebus olduğunu ifade etseler de İttihat ve Terakki'ye yakınlığı bilinmektedir.¹² Karahisar-ı Şarki Ermenilerinin 1896'da yaşanan katliamlarda Serdarzade Mustafa'yı sorumlular arasında saydığını belirten gazete haberleri mevcuttur.¹³ 1915'teki tavrına dair net bir bilgi olmadığı için "vicdanlılar" arasında ismini sayamıyoruz. Ancak Müslümanlaştırılmış Ermenilerin tehcirine karşı çıktığı, gönderdiği telgrafa dayanarak, söylenebilir.

Ödek köylü Kadir Çavuş büyük riskler alarak Divriği dağlarında saklanan Harutyun Şigitsyan ve altı arkadaşına 1,5 yıl boyunca yemek götürür, yardım eder.¹⁴ Başka bir Divriğili tanıık, Artin Şigyan, Karahisar ve Ödek köylülerinin kendilerine çok yardım ettiğini, Kadir Çavuş'un 21 kişiye yemek taşıdığını anlatır.¹⁵ Bu yüzden devlet güçlerinden çok baskı görür, saklanan Ermenilerin yerini söylemesi için sürekli taciz edilir. Sonunda kendisi de birkaç ay dağlarda kaçak hayatı yaşamaya mahkûm olur. Uzun süre direnir, ama askerler evini yakmakla tehdit edince boyun eğmek ve yerlerini söylemek zorunda kalır. Dağlarda saklanan Divriğili Ermenilerin bir kısmı yine de Rusların kontrolündeki Erzincan'a ulaşarak hayatta kalmayı başarır. Kendisine ulaştığımız Kadir Çavuş'un torunu Mehmet Rıza Yüksel büyük dedesinin saklanan Ermenilere yemek götürmesinin aile içinde anlatıldığını aktardı. Bu kişilerin Ödek köyü civarından ayrılmadan önce altınlarını Kadir Çavuş'a teslim etmek istediklerini, "Sende dursun, geri dönebilirsek alırız senden," dediklerini, ancak dedesinin kabul etmediğini ekledi.

12 "Milli Mücadelede Kongreler Dönemi ve İttihatçılık Sorunu", Derviş Kılınçkaya, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 103-133, Mart 2011, Ankara.

13 *The Revolution of 1908 in Turkey*, Aykut Kansu, s. 277, not 201, Brill, 1997.

14 *Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi)*, B. Donabedian, op.cit. s. 243.

15 *Ibidem*, s. 276.

Zaralı Ali Efendi'nin hikâyesi 1915'te ender rastlanır hale gelen bir dostluğa sadakat öyküsüdür. Zara'da uzun yıllar belediye başkanlığında bulunmuş Ali Efendi, aynı zamanda girişimcidir, ilçedeki alayın ihtiyacını karşılamak için Zara'nın ilk un fabrikasını kurar.¹⁶ Bölgede büyük arazileri ve çiftlikleri olan Mihran Vartanian'ın yakın arkadaşı ve iş ortağıdır. Mihran Efendi'nin kardeşleri Dr. Bagdasar Vartanian ve eczacı Vahan Vartanian Sarıkamış cephesinde askerdirler. Ocak 1915'te Mihran Efendi'ye kardeşi Bagdasar'ın tifo olduğu haberi ulaşır. Mihran Efendi cepheye kadar gider, kardeşini bulur ve iyileştirmek için eve getirir. Kardeşini kurtarmayı başarır ancak aynı hastalığa kendisi yakalanmıştır, Şubat 1915'te vefat eder. Mart sonunda şehrin diğer ileri gelenleriyle birlikte Bagdasar ve Vahan tutuklanır, bir süre sonra kendilerinden haber alınamaz, öldürüldükleri anlaşılır. Mihran Efendi'nin eşi Rebeka, yedi çocuğuyla birlikte yapayalnız kalmıştır. Ali Efendi vefat etmeden önce Mihran Efendi'ye söz vermiştir, ona bir şey olduğu takdirde ailesine sahip çıkacaktır. Tehcirin başlayacağı haberini aldığı anda Rebeka'nın yanına koşar, vakit kaybetmeden çocukları alıp kendisiyle birlikte gelmelerini söyler. O telaş içinde Rebeka yanına dört şey alır: Mihran Efendi'nin karda giydiği kalın pelerini, biraz tülbent, ağır bir pirinç mumluk ve bir parça şeker.

Ali Efendi onları şehrin dışında bulunan, un fabrikasına yakın çiftlik evine götürür.¹⁷ Gündüzleri hiç ses çıkarmadan evin içinde saklanırlar, ancak gece hava almak için çatıya çıkabilirler. Rebeka'nın neden seçtiğini kendisinin de bilmediği malzemeler çok işine yarayacaktır. Pelerini battaniye olarak kullanır, pirinç mumlukla küçük şeker parçaları kırıp tülbentin işine sarar, ağlayıp yerlerini belli etmesinler diye bebeklere emzik olarak verir. Ali Efendi her gün onlara yiyecek getirir.

Rebeka'nın Sivas'ta yaşayan annesi büyük çocuklardan Muşeg ve Armenuhi'yi daha güvenli olduğu gerekçesiyle Sivas'a götürür. Oysa Sivas güvenli değildir. Ali Efendi Sivas'ta olduk-

16 *Dünden bugüne Zara*, Adnan Mahiroğulları, 1999, Sivas.

17 Ali Efendi'nin torunu Kenan Kurt'la görüşme, İstanbul.

larını duyunca çocukları Zara'ya geri getirmeleri için güvendiği bir arabacısını gönderir. Zara yolunda askerler arabayı durdurur. Arabacının "Ali Efendi bu çocukları Zara'ya kıllarına zarar gelmeden getirmemi emretti. Ben de bunu yerine getireceğim. Onlara bir şey yapmak için önce beni çiğnemeniz gerekir," demesiyle geçmelerine izin verilir. Ali Efendi çocukları Zara'ya getirterek hayatlarını kurtarmıştır. Sivas'taki aile üyelerinin tamamı tehcir edilir, içlerinden sadece biri hayatta kalabilir.

Ermenileri saklayanların da cezalandırılacağı duyulunca Ali Efendi Rebeka'ya kurtulabilmeleri için sadece kâğıt üzerinde Müslüman olmalarını önerir. Rebeka tereddüt edince onu teskin eder. "Müslüman nüfusu arttırmak değil derdim. Yeterince varlar. Bu kötü zamanlar geçene kadar öyle görünürsünüz, kalbinizde ve zihninizde Hristiyan kalırsınız," der. Aile görüntüde Müslüman olur, isimlerini değiştirir. Bu şekilde 1919'a kadar sadece Türkçe konuşarak Zara'da yaşayabilirler.

Çocuklardan Hamazasp bir gün başka bir Müslümanlaşmış Ermeni çocuğa "dönme" denerek saldırıldığını görür. Yardımına yetişir, çocuğu kurtarır. Ama ertesi gün saldırgan çocuklar ellerinde bıçakla bu defa Hamazasp'ı hedef alırlar. Durumdan haberdar edilen Ali Efendi çocukların ailesiyle konuşur, Vartanianların kendi koruması altında olduğunu, her kim onlara dokunursa bedelinin ağır olacağını söyler. Bu olaydan sonra artık kimse "dönme" diyerek onlara sataşamaz.

Zara'da kaldıkları süre boyunca Ali Efendi onları korumaya devam eder. Aile Mart 1919'da İstanbul'a, 1921'de ise Amerika'ya yerleşir. Bize hikâyeyi aktaran Hamazasp'ın oğlu Richard Vartanian Ali Efendi'nin isminin ailede saygıyla ve minnetle anıldığını, küçük yaşta bile onun kim olduğunu bildiğini, aileyi nasıl koruduğunun anlatıldığını belirtti.¹⁸

Richard Vartanian 1986'da Zara'ya giderek Ali Efendi'nin torunlarıyla görüşür, ancak daha sonra izlerini kaybeder. Tıpkı büyük dedesi gibi kendisi de Zara Belediye Başkanlığı yapmış Ali Efendi'nin torunu Aydın Kurt'un izine ulaşabildik. Aydın Bey'in çocukları Kenan ve Yusuf Ziya Kurt'tan aldığımız bilgi-

18 Richard Vartanian'ın Taner Akçam'a mektubu, Ağustos 2014.

lere göre Ali Efendi'nin Vartanian'ları koruyuşu aile içinde kuşaktan kuşağa aktarılmış. Ali Efendi'nin "Zara'yı Zara yapan" birlikte yaşam kültürüne bağlı olduğunu, hem bu sebeple, hem de çok sevdiği Mihran Efendi'ye verdiği sözü tutmak için Vartanian ailesini koruduğunu ifade ettiler.

Emir Paşa'nın koruduğu ve yukarıda bahsettiğimiz Prapert (Günyamaç) köyünden Onnik Melikian ve tanıdıkları ise vilayette pek çok kişinin yardımıyla hayatta kalır. Köydeki erkeklerin götürüleceğini yakın bir köyde oturan asker *Vasfi Bey* onlara haber verir, onun sayesinde vaktinde kaçabilirler. Köyün en zengini Nazaret Ağa önce Müslüman olarak tehcirden kurtulur, ancak Müslüman olan Ermenileri de sürmeye başladıklarında komşusu *Karagilioğlu*'nun evinde saklanır. Melikian'a bir süre Koçhisar Başkâtibi yardım eder, daha sonra Kumandan *Çerkes Rıza Bey* başlarına bir şey gelmeden Kayseri üzerinden Adana'ya gidebilmelerini sağlar.¹⁹ Sözü edilen kişilerin kimler olduğunu ve bugün yaşayan aile üyelerini tespit etmek mümkün olmadı.

19 *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, op.cit. s. 48 ve 58-59.

ANKARA VİLAYETİ

“İnsanlığım lekeleneyeceğine beni öldürün. İnsanların insanlara güveni kalmayacağına, bu dünyada güvenilir bir insanın bile olmayacağına insanların inanması, insanlığın ölümü demektir. Ben buna sebep olacaksam, ölmem daha iyidir. Haydi, bir şey yapın öyleyse.”

– YAŞAR KEMAL, *İnce Memed* 4, 1987

Ankara Valisi Mazhar Bey: “Ben valiyim, eşkıya değilim”

Ermenilerin tehcirine yönelik Ankara Vilayeti'ne ulaşan emirler, mülki amirler ve ileri gelenlerde şaşkınlık yaratır. Çoğunluğu Katolik, günlük hayatta Türkçe konuşan ve siyasetten uzak olmalarıyla bilinen Ankara vilayeti Ermenileri o güne kadar bir tehdit olarak görülmemiştir.¹ Vilayet aynı zamanda savaş bölgesinden uzaktır. Tehcir için hükümetin ileri sürdüğü bütün gerekçelerin geçersiz olduğu yerdir Ankara. Kısa sürede amaçlananın zaten “sevkiyat” olmadığı, şifahi yollarla katliam emredildiği anlaşılabacaktır.

1 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 619-620. A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide, Vahakn N. Dadrian, Journal of Political and Military Sociology, 22, s. 133-172, 1994.

Haziran 1914'ten beri Ankara Valiliği görevinde bulunan Mazhar Bey tehcir emirlerini önce anlamazlıktan gelir. Ama İttihat ve Terakki'nin onu hizaya çekmeye çalışması çok sürmez. Bundan sonra olanları İstanbul'da kendisine neden görevden alındığını soran Ankara Encümen Vilayet azasından Radi Bey'e aktaracaktır. "Biliyorsunuz ki diğer bazı vilayetler tehcir işlemini ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey geldi, Dahiliye Nazırı'nın Ermenilerin tehcirinde katıl ve imha edilmeleri hakkındaki şifahi emirleri tebliğ etti. Ben de 'Hayır Atıf Bey. Ben valiyim, eşkiya değilim. Ben yapamam, bu sandalyeden kalkarım, sen gelir yaparsın!' dedim."²

Bu konuşmadan kısa süre sonra Mazhar Bey'in görevden alınması için düğmeye basılır. 17 Mayıs 1915'te kendisine, daha önce görev yaptığı ve dönmeyi arzu ettiğini bildirdiği Halep Valiliği önerilir. Bu tayin Dahiliye Nezareti için "bir taşla iki kuş" olabilecek niteliktedir. Mazhar Bey'in Halep Valisi Celal Bey'le becayişi kararlaştırılmıştır.³ Böylece Halep'te emirlerle karşı gelen Celal Bey uzaklaştırılmış, her ikisi de yeni görev yerlerine varana kadar tehcir büyük ölçüde tamamlanmış olacaktır. Ancak Mazhar Bey bu görevi kabul etmez. Halep'te kendisini "Ermenilerin nakil ve iskânı hakkında" bir oldubittinin beklediğini anlamıştır. Talat 22 Haziran 1915'te Mazhar Bey'i bu görevi kabul etmesi için ikna etmeye çalışan bir telgraf gönderir. İkna yöntemlerine "Celal Bey'in Halep'ten hareket etmek üzere" olduğunu belirterek emrivaki yapmak da dahildir. Sol tarafı çürümüş ve kararmış, bazı sözcükleri silinmiş halde Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulduğumuz Talat'ın Mazhar'a telgrafı şu şekildedir:

- 2 Nubarian Kütüphanesi'nde bulduğumuz İstanbul yargılamaları soruşturma dosyasından parçalar içeren arşivden Radi Bey'in Latin harflerle Türkçe transkripsiyonu yapılmış ifadesi. Kudüs Ermeni Patrikhanesi arşivlerinden seçme kopyalar, 3 no'lu bobin. İfadenin Osmanlıca orijinali belgeler arasında mevcut değildir. Transkripsiyonun kimin tarafından ve ne zaman yapıldığına dair bilgi yoktur, ancak "Armenian Catholic Community, New York" ibareli kâğıtlara not edilmiştir.
- 3 BOA. MV. 240/56, 03/B /1333, BOA. I..DH.. 1515/1333, 04/Ş /1333, BOA. BEO. 4360/326983, 06/Ş /1333.

Ankara'da Halep Valisi Mazhar Beyefendiye

C. 9 Haziran 331. Ermenilerin nakil ve iskânı hususâtından dolayı şu günde bir kat daha tezâyüd eden Halep vilâyetinin bu bâbdaki meslek ve siyasetini takdir ile ona göre tayin-i hatt-ı hareket ve ittihâz-ı tedbir edecek bir [sözcük silik] tevdii düşünülerek zât-ı âlîlerinin hususât-ı mezkûrede [sözcük silik] “mutabakat” olabilir] ile hemfikir olmanıza ve o havali hakkında zaten malumat ve tecrübe [sözcük silik] bulunmanıza binaen oraya nakliniz tensip edilmiş ve keyfiyetin evvelce istimzâc edilmemesi de böyle mühim bir zamanda nezâretin pek mühim bir meselede bir memuriyeti reddetmeyeceğiniz kanaatine müstenit bulunmuştur. [iki sözcük silik] şu sırada mâni-i kabul ve azimet olacak bir mahiyette görülemediğinden [sözcük silik] buyurulması mütemennadır. 9 Haziran 331.

Nâzır

Talat

Celal Bey hareket etmek üzeredir.⁴

Talat hangi “hususât-ı mezkûrede mutabakat”tan bahsetmektedir? Mazhar Bey tanıdığı herkese tehirci uygulamayı reddettiğini açıkça ilan etmektedir. Bu tavrı ve Atıfla yaşadığı çatışma Ankara Ermenileri arasında bilinir hale gelir. Soykırımdan hayatta kalan Ankaralı din adamları ve sivillerin imzalarını taşıyan bir tanıklık Mazhar Bey'in korumasındaki Ankara'ya başka yerlerden Ermenilerin de sığındığını ortaya koyar:

1915 yazının başlarında Mazhar Bey Ankara Valisi iken ve çevre illerdeki cinayetlerden kaçabilmiş yüzlerce kadın ve çocuk şehrimize sığınmışken, Ankara İttihat ve Terakki Komitesi'nin tertibiyle genel bir katliam emri Vali'ye ulaştı. Ama bu yasalara saygılı, dürüst bir vicdanla hareket eden devlet görevlisi şehrinin Hristiyanlarının inkâr edilemez masumiyeti karşısında görevden alınmayı göze alarak başkentteki üstlerine kesin

4 BOA. DH.ŞFR. 54/94, 09/Ş /1333. Transkripsiyon: Ömer Türkoğlu.

bir red cevabı verdi. Ve derhal görevden alındı. Dahiliye Nezareti bu iyi memurun yerine vali vekili olarak Atıf namındaki 27 yaşındaki katili ve onun kadar Hıristiyan nefreti ve mallarına dair açgözlülük içinde olan 25 yaşındaki çocuk Polis Müdürünü gönderdi.⁵

Mazhar Bey Halep Valisi Celal Bey'le becayişi "Halep'in uzaklığı ve havası"nın ne olduğunu belirtmediği hastalığına "tıbben muvafık" olmadığını ve babasının vefatından sonra "başına kalan birçok acezeye" bu vilayette bakmakta zorlanacağını ileri sürerek reddeder.⁶

Mazhar Bey'in ifade ettiği hastalık ve ailesel sebeplerin bu görev değişikliğinden kaçınmak için birer bahane olma ihtimalleri yüksektir. Bu yazışmadan iki gün sonra Mazhar Bey'in Halep'e tayininden vazgeçilir ve 18 Temmuz 1915'te ani bir kararla emekliye sevk edilir.⁷ Mazhar Bey'in yerine, tehcire karşı çıkışını aynı tarihlerde İstanbul'a gelerek bizzat Talat'a ifade eden Celal Bey'in atanmasından da vazgeçilmiş, planlanan "katl ve imha"yı tereddütsüz gerçekleştirebilecek Atıf getirilmiştir. Göreve gelir gelmez Atıf Ankara'nın Ermeni ileri gelenlerini tutuklatıp öldürterek imha planını yürürlüğe koyacaktır.

Mazhar Bey Ankara'da tanık olduklarını ve görevden alınma sürecini 1918'de İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılanması için kurulan soruşturma komisyonuna verdiği ifadede anlatır. Ana davanın iddianamesinde "tehcir ve imha hakkındaki teklifleri icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azl edildiğine dair" ifadesine atıfta bulunulur.⁸

5 Din adamları G. Kassabian, P. Mergemekian, A. Ajdenian, L. Torbajian ve siviller Jérôme Parseghian, Joseph Kanburian, Paul Ajenian, Hagop Mehterian'ın tanıklığı, 17 Şubat 1919, Halep. *Angora, récit du massacre et de la déportation des Arméniens*, BNu Fonds Andonian, P.J. 1/3 liasse 7, Angora.

6 BOA. DH.ŞFR. 476/117 09/Ha/1331.

7 BOA. DH.ŞFR. 54/131, 11/Ş /1333, BOA. MV. 241/12, 17/Ş /1333, BOA. MV. 241/39, 05/N /1333, BOA.İ..MMS. 198/1333, 06/N /1333, BOA. DH.ŞFR. 54/62, 09/N /1333.

8 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 242.

Bazı kaynaklar Ankara Valisi Mazhar Bey'in 1915 sonbaharında "Ermeni sevkinde kanuna muhalif hareket edenlerin divan-ı harbe sevkı ile görevlendirilen" ve 3. Ordu bölgesinde çalışma yürüten komisyonun reisi Mazhar Bey'le, ve hatta 1918'de İttihat ve Terakki'nin suçlarını soruşturan Mazhar Bey'le aynı kişi olduğunu iddia ederler. Kimi araştırmacılar ise kendisinin ismini "Hasan Mazhar" olarak verir. Bu yanlış bilgilerin sebebi büyük ölçüde o dönem aynı yerlerde ve mevkilerde görev yapan birden fazla Mazhar Bey'in bulunmasıdır. İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılanması öncesinde İstanbul basınında yayınlanan hatalı haberler de bu kanıyı perçinlemiştir. Araştırmamızda bizim için de fazladan bir zorluk teşkil eden bu karmaşayı Osmanlı Arşivleri kayıtlarının dikkatli bir incelemesiyle ve Mazhar Bey'in aile izine ulaşmamızla çözebildik.

Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelen Ankara Valisi'nin tam adı *Ali Mazhar Bey*'dir. 1868 Niş doğumludur, Halep Vilayeti Telgraf ve Posta Müdürü Mahmud Bedri Bey'in oğludur. Mülkiye mezunu değildir (isminin bu sebeple *Mülkiye Şeref Kitabı*'nda bulunmaması karışıklığın bugüne kadar sürmesinde etkili olmuştur). Ancak ilmiye rütbesini mülkiyeye tahvil eder ve Halep Posta ve Telgraf Başmüdüriyeti kitabesinde çalışmaya başlar. Daha sonra Kosova Meclis-i İdare Başkâtipliğine tayin olur ve uzun yıllar sürecek idari kariyerine adım atar. Yavaş yavaş yükselecek, Kosova vilayeti mektupçuluğu, Priştine mutasarrıflığı vekâleti, Siroz ve Beyoğlu mutasarrıflığı, Kosova, Edirne ve Halep valiliği görevlerini yürütecek, Ankara valiliği son görevi olacaktır. Halep vilayetinde iken kendisine önerilen Bitlis valiliğini kabul etmeyecektir.⁹

1915'te 3. Ordu bölgesinde soruşturma yürüten, özellikle Dr. Reşid'in işlediği suçları araştıran ise Ohrili *Hüseyin Mazhar Bey*'dir. Bu komisyonun reisliğini üstlenmeden önce Kosova ve

9 BOA. DH.SAİDd. 72/341, 29/Z /1284, BOA. DH.MKT. 1683/13, 24/R /1307, BOA. DH.MKT. 1701/63, 02/B /1307, BOA. DH.MKT. 288/39, 26/Ra/1312, BOA. BEO 1343/100668, 14/Ra/1317, BOA. BEO 2949/221130, 09/L /1324, BOA. BEO 3381/253550, 27/B /1326, BOA. ZB. 25/83 08/Ke/1324, BOA. DH.MKT. 2911/40, 09/Ş /1327, BOA. DH.MTV. 1/18, 30/Za/1328, BOA. BEO 3925/294325, 12/Ş /1329, BOA. MV. 233/105, 19/Ra/1332.

Bitlis (1913-1914 arasında) valiliklerinde bulunmuştur.¹⁰ Tehciri es geçip sadece zimmete geçirmelerin peşine düşen diğer müfettişlerin aksine Dr. Reşid'in cinayetlerini soruşturur. Bu konuda Dahiliye Nezareti'ne çok sayıda rapor gönderir, ancak hiçbirini dikkate alınmaz.¹¹ Belki de bu sebeple 1920'ye kadar kendisine başka görev verilmez. 1918'de İttihat ve Terakki'nin işlediği suçları araştıran meşhur "Mazhar Komisyonu"nun başındaki de Hüseyin Mazhar Bey midir? Hamid Bey'in 1915'teki "tetkik-i seyyiat" heyetini bu göreve önerdiğini aktardığı anılarına dayanarak bu soruşturmayı onun yürüttüğünü düşünüyoruz.¹² İstanbul basınında o dönem yayınlanan bazı haberler yüzünden Mazhar Komisyonu'nun başındaki kişinin tehcir zamanında İzmit ve Karesi mutasarrıflığında bulunan ve 1918'de Bitlis Valiliği'ne atanan Mazhar (Müfit Kansu) olduğu sanılmıştır. Bu yüzden İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan *Renaissance* gazetesi Mazhar Müfit'in İzmit ve Balıkesir Ermenilerinin tehcirindeki sorumluluğunu hatırlatan çok sert bir yazı yayınlamış, ertesi gün yapılan yanlışlığı fark ederek düzeltmiştir.¹³

Ali Mazhar Bey ise Ankara Valiliği'nden emekliye ayrıldıktan sonra ticaretle uğraşır. Cumhuriyet döneminde "Payzın" soyadını alacaktır. Mazhar Bey'in torunu Münire Asuman Çevik'le kendisinin tercihinin bu yönde olması sebebiyle ancak telefonla görüşebildik. Anne tarafından büyük dedesi olan Mazhar Bey'e ve 1915'teki tavrına dair ailede kimsenin bilgi sahibi olmadığını ilettili. İstanbul'da ulaşabildiğimiz ailelerde sık karşımıza çıkan bu "bilgisizlik" gerekçesinin ne kadarının 1915'e

10 BOA. DH.SAİDD, 180/275, 29/Z /1281, BOA. BEO, 4163/312176, 21/R /1331, BOA. MV. 234/53, 27/R /1332, BOA. DH.ŞFR. 56/179, 17/Za/1333.

11 *The Externnination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit., s. 403-407.

12 Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey, Halit Eken, op.cit. s. 478.

13 *Renaissance*, "Qui est Mazhar Bey?", 11 décembre 1918 ve "Il y a Mazhar et Mazhar", 12 décembre 1918. Düzeltme yazısında soruşturma komisyonu başkanı Mazhar Bey'in "altı sene önce emekliye ayrıldığını" ve tehcir zamanı işlenen suçlara bu sebeple karışmış olamayacağını belirtir. Emekliliğe ayrılma tarihi Hüseyin Mazhar Bey'in kime uymamaktadır. Ancak burada hatalı bir bilgi aktarımı söz konusu olabilir.

dair bir konuda konuşmaktan çekinmeye bağlı olduğunu kestirmek güç. Ancak belirli bir oranda payı olduğu kanısındayız.

Mazhar Bey'in kişiliğine dair küçük bir gözlemi Mehmet Ali Ayni'nin anılarında görüyoruz. Henüz Rüştiye'yi yeni bitirdiği dönemde babası Bedri Bey Mehmet Ali Ayni'den oğlunun "bir muallimliğe tayini" için yardımını ister. Ayni Mazhar'ın memuriyete geçişine yardımcı olur, ancak hakkında kendince olumsuz bir not düşmeyi de ihmal etmez: "Asabi, acul (aceleci) ve mağrur olduğu için işlerinde hiç muvaffak olamadığını" iddia eder.¹⁴ Mehmet Ali Ayni yanılmıştır. Mazhar Bey'in katliam ve imha emirlerini reddederken Atıfa verdiği "asabi ve mağrur" cevap ismini tarihe geçirecektir.

Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey: "Vicdanımdan gayri hareket etmem"

Tehcir başladığında Yozgat mutasarrıflığını yürüten Cemal Bey ve Ahz-ı asker şubesi reisi Salim Bey kabileleri zarar görmeden sevk edildikleri yere ulaştırabileceklerini sanırlar. Ama yanlışlıkları kısa sürede anlaşılacaktır. İttihat ve Terakki Murahhas Kâtib-i Mesulü Necati aracılığıyla şifahi katliam emirleri iletilecek, Cemal Bey ve Salim Bey'den katliamın uygulayıcıları olmaları istenecektir. Cemal Bey bunu kesin bir dille reddeder, bunun üzerine görevden alınır, yerine Boğazlıyan kaymakamı Kemal atanır. Salim Bey ise emekliye sevk edilir.

Cemal Bey 1919'da görülen Yozgat tehciri davasında ifade verir. Dönemin gazetelerine yansıyan Cemal Bey'in ifadesi Salim Bey'le birlikte vicdanlarını esas alışlarını ve insanlık dışı emirlere nasıl direndiklerini ortaya koyuyor:¹⁵

Ahz-ı asker şube reisine de emir verilmiş. Bu şube reisi iffetli bir adamdır. Bu zat diyordu ki bu Ermenileri tehcir ederken rıza-yı bariden ayrılmayalım. Ben de diyorum ki fırka ne derse

14 Profesör Mehmed Ali Ayni, *Hayatı ve eserleri*, Ali Kemali Aksüt, s. 38, 1944, İstanbul.

15 *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, Nejdî Bilgi, s. 236-239, Kitabevi, 2006, İstanbul.

desin, vicdanımdan gayrı hareket etmem. Hükümet harp nokta-i nazarında lüzum görüyorsa tehciirden başka bir çare arar, bulursa yapar, tehciri yapınca da iâşesine bakar, muntazam olur. Bizim aklımız böylesine eriyordu. (...)

(Murahhas Necati'yi kastederek) Bu zat geldi, "size" dedi "Vali'den mektup var". "Bana veriniz" dedim. "Elimde tutarak okuyunuz" dedi. "Necati Bey'in söyleyeceği sözler üzerine hareket olunsun" diyordu. Kâğıdı yine cebine koydu. Azerbaycan'da Ermeni çeteleri ile Kazaklar birleşerek ahaliyi İslâmiyeyi katletmişler. "Biz de onun mukabilinde yapalım" dedi. "Burada mukabele etmek doğru değil. Sen de gayri mesul bir adamsın. Vali bana yazmamış, demek bana itimad etmiyor, ben de ona itimad etmem. Hem orada olan vaka sizin politika memuru olmanızdan münbaistir" dedim.

Ancak Cemal Bey bu çıkışının katliama engel olmaya yetmeyeceğinin ve Jandarma Kumandanı Tevfik'in kendisinin talimatlarını göz ardı ederek Necati'nin emirlerine uyduğunun farkındadır. Tevfik'in Yozgat'tan yola çıkarılan ilk kafilayı yolda katletmeyi planladığını, hatta bu amaçla İnceçayır'da toplu mezarlar kazdığını öğrenince Jandarma Mülazımı Cevat Efendi'yi göndererek Tevfik'in Yozgat'a dönmesini ve kafilenin sağ salım Sivas'a ulaştırılmasını emreder. Ancak bu çabaları sonuçsuz kalacak, tehcir edilen Ermeniler Sivas'a salimen ulaştıkları halde bu defa orada Vali Muammer'in emriyle katledilecektir.¹⁶

Cemal Bey'in bu girişimleri çok geçmeden görevden alınmasına yol açar. Yozgat'tan ikinci tehcir kfilesinin yola çıkarıldığı ve yine Cemal Bey'in çabalarıyla yolda saldırıya uğramaların önlendiği 4 Ağustos 1915'in ertesi günü yerine vekâleten Boğazlıyan Ermenilerini katlettirmesinden ötürü "Kasap kaymakam" olarak tanınan Kemal atanır.

Bana haber geldi. Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in bana vekil geldiği söylendi. Sordum, "İdareten görülen lüzum üzerine işden el çektirildiniz" dendi. Halbuki bunun için asayi-

16 Ibidem, s. 249 ve 255. cf. infra s. 146.

şin muhtel olması lazımdır. Böyle bir şey ise olmamıştır. Bunun için Şura-yı Devlet bunu tedkik edecekti. Bir ay sonra ya iade verecekler yahud aleyhime karar vereceklerdi. Bunu beklemek üzere bir ay Yozgat'ta kaldım. Sonra tehcir başka kalıba girdi. Şiddetlendi. Fakat ne olduğunu bilmiyorum. Ahaliyle temas etmiyordum. (...) Şahsını tanıdığım tanımadığım herkes Ermeniler katl ediliyor diyorlardı. (...) Ahali söylüyordu. Ben de eğer vaki ise kendi evladımızı kesiyoruz diye müteessir oluyordum. Kendi evladım gibi düşünüyordum. Bunun için “Çekildiğimden dolayı memnunum” dedim. Zira mesuliyet-i maneviye hepsinden büyüktür.¹⁷

Aynı davada hayatta kalan Yozgat Ermenilerinden Aznif Hanım Cemal Bey'in vicdanlı tavrına dair ifade verir. Cemal Bey'in azline yol açmak için İttihat ve Terakki Kulübü'nün şehirde isyan çıkarmayı, hatta bu sırada Cemal Bey'i vurdurtmayı planladığını aktarır.¹⁸

Cemal Bey sadece görevden alınmaz, “devâm-ı me'muriyeti gayr-ı caiz” görülerek emekliye sevk edilir.¹⁹ Ancak İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesinden sonra, Mart 1919'da memuriyete dönüşü kabul edilir ve Antalya mutasarrıflığına atanır. Bu görevi sırasında Milli Mücadele'ye yeterince destek vermemekle suçlanacak, Mustafa Kemal tarafından daha sonra *Nutuk*'ta “eski Konya Valisi vatan haini Cemal Bey'in adamı” olarak nitelendirilecektir. Oysa başka kaynaklar Cemal Bey'in Antalya Müdafaa-i Heyeti Milliye Cemiyeti'ne “Ben milletimle beraberim, ne yapmak lâzımsa beraber düşünerek yapalım,” diyerek destek verdiğini aktarır.²⁰ Cemal Bey'in Mustafa Kemal'in örgütlediği mücadeleye bir müddet mesafeli durduğu, ancak Antalya'da kendisini görmeye gelen ekibe desteğini ifade ettiği anlaşıyor. Cemal Bey'in tereddüdünde Mustafa Kemal'in etrafında gördüğü İttihat ve Terakki mensuplarının payının olma-

17 *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, op.cit. s. 236-239.

18 *Ibidem*, s. 166.

19 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit. III. Cilt, s. 365.

20 *Bir zamanlar Antalya: tarih, gözlem ve anılar*, Hüseyin Çimrin, 1. cilt, s. 189, ATSO, 2007, Antalya.

Cemal Bey.

sı ihtimali yüksektir. Temmuz 1920'de İzmit mutasarrıflığına atanır. Bu tarihten sonra başka bir görevde bulunup bulunmadığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

Cumhuriyet döneminde Nazikioğlu soyadını alan Cemal Bey'in ailesinin izini İstanbul'da bulduk. Önce aileyle akraba olan Şanar Yurdatapan'a ulaştık. O da bizi Cemal Bey'in torunu şarkıcı Alpay'a yönlendirdi. Alpay dedesi hakkında Naziki Dergâhı Şeyhi'nin oğlu olmasından başka bilgiye sahip olmadığını ifade etti. 1915'teki tutumu, ya

da Yozgat Mutasarrıflığı aile içinde hiç konuşulmamıştı. Cemal Bey'e dair aile içinde örülen sis perdesinde Mustafa Kemal tarafından hedef gösterilmiş olmasının etkisi olduğunu düşünüyoruz. Bu hafızalardan bilinçli silinmeyi belki de öngördüğünden Cemal Bey, kız-erkek bütün çocuklarına ikinci isim olarak kendi adını vermişti. Unutturulmaya çalışılan ismi ve vicdanlı tavrı Yozgat'ta ya da doğum yeri İstanbul'da anılmayı bekliyor.

Yozgat Mevki Kumandanı Salim Bey: "İnsanlık tarihinin kaydetmediği facialarla tarihimiz lekелendi"

Ne yazık ki alçakça ve gayrimeşru işler ile zengin olmak hevesine mukaddes vatanın şan, şeref ve namusu ile milli vakarını fedadan çekinmeyen bazı şahıslar ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyet-i malume-i muhteremesine mensup olmakla iftihar eden kimseler liva asayişinin ihlali için tertibat-ı fesâdiye-

ye teşebbüs ederek Ermenileri lekeleyebilecek resmî ve gayr-i resmî uydurma haberlerle makamâtı işgâl ediyor ve ellerindeki mükemmel vasıtayla hükûmete Ermenilere karşı maruz kanunu uygulaması için bir sebep sunuyorlardı. Bu vasıta ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kâtib-i Mesulü Necati Bey idi.(...)

Yozgat Ermenilerinin Taşnak ve Hınçak Komiteleriyle hiçbir alakası olmadığı defalarca arz edilmişken söz konusu şahıslar Necati Bey vasıtasıyla kolordu ve fırka kumandanlıklarını nezdindeki teşebbüs delâletleri ile Yozgat'ta mevhum bir Ermeni komitesinin mevcudiyetine makamât-ı maruzayı ikna ederek silah araması ve toplanmasını takiben Ermenilerin sürülmesini elde etmişlerdir.²¹

Binbaşı Salim Bey 5 Ocak 1919 tarihinde Yozgat Müstanklığında verdiği ifadesinde Yozgat'ta tehcirin sahte suçlamalar esas alınarak nasıl hayata geçirildiğini bu sözlerle anlatıyordu. Yozgat Mevki Kumandanlığını ve Ahz-ı Asker Şube Reisliğini yürütmüş olan Salim Bey'in ifadesi 1919'da görülen ve başta Boğazlıyan Kaymakamı Kemal olmak üzere Yozgat tehciri sorumlularının yargılandığı davada kilit bir önem taşır. Yüksek mevkideki bir asker olarak –kendi ifadesiyle– “Ermeni faciası”nın nasıl ve kimler tarafından organize edildiğine yakından tanık olmuş, tehcir ve katliamlara karşı çıktığı için görevden alınmıştır.

Salim Bey kanunlara göre hareket eden, devletin işleyişinin başka türlü olabileceğine ihtimal veremeyen bir askerdir. Bu yüzden kendisine tehcirle ilgili ilk emirler tebliğ edildiğinde hükûmetin iradesinin yazışmalarda belirtildiği gibi yalnızca “muzır ve şüpheli Ermenilerin” “usulen ve muntazaman” sevk edilmesi ve “Ermenilerin mal ve canlarının muhafazasına son derece itina” gösterilmesi olduğuna emindir. Planlananın imha olduğunu ancak İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Necati Yoz-

21 “Yozgat Mevki Kumandanı ve Şube Reis-i esbak Salim Bey'nin ifadesi”, Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Seri 21, Dosya M. Belge no: W574-W 577. Belgeye ulaşabilmemizi bir kopyasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz. Salim Bey'in ifadesinden bu bölümde yer alan alıntılar anlaşılır kılmak amacıyla kısmen günümüz Türkçesine uyarlanmıştır. Ifadenin tam metni için cf. *infra* Ekler, Belge 3.

gat'a gelip şifahi katliam emirlerini iletmeye başladığında anlayacaktır. Bu vakitten sonra Salim Bey'in üstlerini Yozgat Ermenilerinin herhangi bir suç işlemediğine, dolayısıyla tehcir edilmelerine gerek olmadığına ikna etmesi imkânsızlaşır. Bu konuda fırka kumandanlığına yazdığı yazı dikkate alınmaz, kendisine "komiteye mensup vatan hainlerinin mevcudiyetinden şüphe duyulmadığı" ve bunların yok edilmesi gerektiği cevabı verilir.

Salim Bey'in mücadelesindeki en büyük desteği Yozgat Muhtarını Cemal Bey olur. Cemal Bey Salim Bey'le bu konudaki dayanışmalarını Yozgat tehciri davasında şu sözlerle anlatır: "Kendisi ile daima konuşurduk. Ben ona kimsenin burnunu bile kanatmak istemediğimi söyledim. Salim Bey bunu memnuniyetle kabul etti. Onun da fikri böyle idi."²² Ancak Cemal Bey'in gücü de Yozgat Ermenilerinin tehcirine engel olmaya yetmeyecek, Necati'nin, İttihat ve Terakki Kulübü'nün ve şehirde bulunan Yozgat ve Tokat mebuslarının bastırmasıyla ilk tehcir kafilesi yola çıkarılacaktır. Salim Bey ve Cemal Bey bu durumun karşısında imkânsız olduğunu henüz bilmedikleri bir işe kalkışır: Sivas üzerinden Der Zor'a sevk edildiğini sandıkları 472 kişiden oluşan ilk kafilenin can güvenliğini sağlamaya karar verirler. Jandarma Kumandanı Tefvîk'in Sivas yolunda kafileyi katlettireceğinden endişe ederek Tefvîk'i Yozgat'a geri çağırır ve güvendikleri bir jandarma mülazımına kafileye Sivas'a kadar eşlik ettirirler. Ancak kafile Sivas'a varabilse de Der Zor'a asla ulaşamayacak, Sivas Valisi Muammer'in emriyle orada katledilecektir. Salim Bey'in ifadesinden bu katliamdan çok sonradan haberdar olduğunu anlıyoruz. Tehcirin can güvenliği sağlanarak uygulanabileceği yanılgısı içinde 28 Temmuz ve 4 Ağustos 1915 tarihlerinde iki kafileyi daha yola çıkarırlar. Ancak Sivas'a ya da Kayseri'ye kadar sağlayabildikleri bu "güvenlik" dahi hükümetin şimşeklerini üzerlerine çeker. 5 Ağustos'ta Cemal Bey görevden alınır, yerine Boğazlıyan Kaymakamı Kemal vekâleten atanır. Kemal göreve getirildikten sonra Yozgat'ta yaşanan vahşeti Salim Bey şu sözlerle anlatır: "Bu suretle İttihat ve Te-

22 Yozgat Ermeni Tehciri Davası, op.cit. s. 252.

rakki Cemiyeti mensuplarıyla gayrimeşru işlerden istifade etmeye teşne bulunanlar emellerine muvaffak olarak insanlık tarihinin kaydetmediği türlü türlü facia ve rezalet ile engizisyon mezâlimine rahmet okutacak katliamlar ve cinayetlerle tarih-i İslâm ve Osmanî lekelenmiştir.”²³

Cemal Bey’in gidişiyle Salim Bey yalnızlaştırılmış, tehcir öncesinde Yozgat Ermenilerinin sadakatine yeminler edenler dahi İttihat ve Terakki’nin hizmetine girerek söylem değiştirmiştir. O tarihten sonra sancakta yaşayan 58 bin Ermeni için Yozgat cehenneme dönecek, Ermeni nüfusun büyük çoğunluğu katledilecektir.²⁴ Salim Bey’in olağanüstü detaylar içeren ifadesinden Ermenilerin imhasının ve mülklerine el konulmasının Belediye Başkanı Ahmet’in makamında ve Muhasebeci Vehbi’nin evinde yapılan toplantılarda planlandığını görüyoruz. Salim Bey bu süreçte katliamlara bizzat nezaret eden ya da onaylamakla yetinen Yozgat ileri gelenlerinin ve İttihat Kulübü mensuplarının nasıl zenginleştiklerini de ortaya koyar. Bu kişilerin yaptıkları zulmün ve gasbın cezasız kalışını aktarırken Salim Bey aynı zamanda hesap vermezlik anlayışının Türkiye’de nasıl kök saldığına ışık tutmaktadır: “(Suçlular) tekdi-re bile maruz kalmayarak olup bitene sessiz kaldığı cihetledir ki aleni yağmagirliğe meydan açılmış ve bu suretle bir nafa-ka tedarikinden aciz olanlar adeta ilahi bir güçle büyük servetlere sahip olmuşlardır.”

Salim Bey yaşanan katliamları köy köy, tüm detaylarıyla, so-ruamluların isimlerini vererek anlatır. Jandarma erlerine, başıbozuk Çerkeslere, kimi zaman da “balta, bıçak, orak, nacak, tırpan, sopa ve emsali aletlerle ve bir kısım-ı cüz’isi de atlarına binerek ve kılıç, silah vesaire ile birlikte salhaneden kan kokusu almış köpekler gibi kabileleri takip eden kasabalı, köylü bir alay cühelâya” icra ettirilen katliamların vahşeti bazı jandarma-

23 Yozgat Mevki Kumandanı ve Şube Reis-i esbak Salim Bey’in ifadesi, op.cit.”.

24 Yozgat sancağında 1915 öncesi Ermeni nüfusu için *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op. cit. s. 626. Krikor Balakyan’a sürgün yollarının Yozgat bölümünde eşlik eden Jandarma Şükrü Çavuş’a göre –birkaç bin kişi başka vilayetlerden gelenler olmak üzere– Yozgat’ta 42.000 Ermeni katledilmiştir. *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, op.cit. s. 192.

ları isyan ettirir. Kanunsuz iş yapmaktan korkan kimi jandarma erleri yazılı emir talep eder, ancak “Ermenilerin duçar oldukları feci akıbetle tehdit ve cebren vazifelerini yerine getirmeye mecbur” tutulurlar.

Salim Bey’in yaşananları çaresizlik içinde izlemesi uzun sürmeyecek, Necati tarafından safını seçmeye zorlanacaktır. Necati –tıpkı Konya Valisi Celal Bey’i tehdit eden mebus gibi– Ermenilerin katlini bir “milli mefkûre” olarak tanımlar ve milliyetçi söylemler eşliğinde Salim Bey’i korkaklıkla suçlar. Salim Bey’in Necati’ye verdiği tarihi cevap Ermenileri iç düşman olarak yaltalayan anlayışa karşı onların suçsuz Osmanlı vatandaşları olduklarını hatırlatan vicdanın sesidir:

Bir gün mutasarrıflık makamına Necati Bey tarafından davet edildiğimde söz konusu kişinin kanuna aykırı teklifini tekrar etmesi üzerine maddi ve manevi mesuliyet kumandanlara ait olduğu müddetçe benim tarafımdan bu gibi suç fiillerinin işlemeyeceğini ve başkalarının dahi işlemesine meydan veremeyeceğimi söyledim. Bunun üzerine fikir ve emellerimizin muhalefetinden dolayı beraberce çalışmak mümkün olamayacağından hakkımda vilâyete şikâyetle bulunacağını ifade etti. “Siz askerler bize cesaret vermeniz lazım gelirken cesaretimizin kırılmasına sebep oluyorsunuz, böyle millî bir mefkûrenin sahayı icraya vaz’ından doğacak mesuliyetten korkmamak icap eder ve şayet idam edilecek olsam bile tarih beni iyi isimle kaydedecektir” diyerek Suriye’de idam edilen Cezzâr Ahmet Paşa’yı misal olarak gösterdi. Bunun üzerine cevaben Cezzâr Ahmet Paşa’nın Suriye’de Osmanlı tebaasını değil Suriye’yi siyaseten ve iktisaden istila eden Fransızları imha ettirerek vatanın mühim bir parçasını devlete kazandırdığını, bu bâbdaki tarih bilgisinin hatalı olduğunu, cesarette örnek olmamız bahsine gelince burada eli kolu bağlı sevk edilen Ermenileri değil Çanakkale ve Kafkas hudutlarımızı tazyik eden düşmanları kahr ve mahvetmek üzere cesur olanların oraya teşrif buyurmasını ve evvel ve âhir söylediğim veçhile mevcut teklifin tarafımdan kabul göremeyeceğini beyan ederek yanından ayrıldım.

Salim Bey'in bu cevabı Necati ile ipleri koparır. Önce 7 Ağustos 1915'te Ermenilerin sevki konusunda sorumluluğun hükümette bulunduğu ve askeriye'nin ancak talep edilirse yardımında bulunabileceği telgrafla kendisine bildirilir. Ardından 13 Ağustos'ta "memuriyetine son verilerek" emekliye sevk edilir.

Salim Bey ifadesinde sadece tehcir ve katliamların sorumluları ile Ermeni mülklerine el koyanları teşhir etmekle kalmaz, tanıdığı Yozgat Ermenilerinden hayatta kalanların da isimlerini vererek bu konuda ifadelerine başvurulabileceğini belirtir. Yozgat tehciri yargılamaları sırasında Salim Bey'in anlattıklarını teyit eden ve ek bilgiler aktaran çok sayıda kişi ifade verir. Bu tanıklardan biri tehcir sırasında Yozgat'ta şimendifer acente memuru olarak çalışan Bursalı bir Rum olan Christaki Angeliadis'tir. Angeliadis Cemal Bey'in Ermenileri katletmeyi reddettiği için görevden alınışını ve "kasap kaymakam" olarak bilinen Kemal'in yerine atanmasını anlatır. Kemal göreve geldikten sonra kadın ve çocukların tehcirine başlamıştır, şehirde bir panik havası hâkimdir. Bu sırada önceden tanıdığı Doktor Keçiyan'ın eşi Angeliadis'e kendisini kurtarması için yalvarır. Angeliadis bu konuda Salim Bey'in yardımcı olabileceğini düşünerek onu görmeye gider. *Renaissance* gazetesinin aktarımına göre Angeliadis'in davanın yedinci oturumundaki tanıklığı Salim Bey'in sadece Necati ile değil, Kemal ile de karşı karşıya geldiğini yönündedir: "Salim Bey'in canı çok sıkıydı. Kaymakam²⁵ ondan Keller'e gönderilecek Ermenilerin ölüm emrini imzalamasını istemiş. Salim Bey reddetmiş, Kemal bunun üzerine onu astırmakla tehdit etmiş ama kumandan yine de bu katliama buluşmayı reddetmiş. Birkaç gün sonra Necati Çorum'dan döndü ve Salim Bey'i görevden aldırdı."²⁶ Bu bilgilere ek olarak *İkdam* gazetesine göre Angeliadis Salim Bey'in "Ben askerim, silahlı adam kesilmez" dediğini aktarır.²⁷ Angeliadis'in tanıklı-

25 "Kaymakam" diye bahsedilen kişi Cemal Bey'in yerine vekâleten Yozgat Mutasarrıflığı'na atanan Kemal'dir.

26 *Renaissance*, "A la Cour Martiale", 20 Février 1919. *Renaissance* gazetesi Salim Bey'in adını hatalı olarak "Halim Bey" olarak verir.

27 *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, op.cit. s. 187.

ğı Salim Bey'in ifadesiyle çoğunlukla örtüşmekle birlikte Salim Bey'in karşı karşıya geldiği ve kendisini üstü kapalı bir şekilde "astırmakla tehdit eden" kişinin Kemal değil Necati olması yüksek ihtimaldir.

Salim Bey Yozgat tehciri davası duruşmalarına bizzat katılmaz, mahkeme önce kendisinin getirilmesini talep etse de sonra ifadesinin Yozgat'ta zaptına karar verir.²⁸

Yozgat Ermenilerinin tehcirine ve katledilmelerine dair bugüne ulaşabilmiş en detaylı tanıklığı aktaran, insanlık dışı emirlere karşı gelen, milliyetçi hamasete karşı bir devletin kendi vatandaşlarını katledemeyeceğini hatırlatan ve zamanının ilerisinde bir öngörüyle yaşananların "insanlık tarihinin kaydetmediği bir facia" olduğunu not düşen Salim Bey'e dair elimizde ne yazık ki çok az bilgi mevcut. Salim Bey'in izi Osmanlı Arşivlerinden adeta özenle temizlenmiş. Başka örneklerde de karşılaştığımız bu durumun bilinçli bir uygulama olduğu kanaatindeyiz. 1915'te Yozgat Mevki Kumandanlığı ve Ahz-ı Asker Şube Reisliğine dair –Salim Bey'den söz edilsin ya da edilmesin– en ufak bir yazışmanın arşivlerde yer almamasını başka bir sebeple açıklamak güçtür.²⁹

Salim Bey'e dair elimizdeki bilgi kırıntıları yine Yozgat tehciri davasındaki şahitliklere dayanıyor. Mutasarrıf Cemal Bey'in tanıklığından kendisinin Arnavut olduğunu öğreniyoruz, ancak doğum yeri ya da ailesinin geldiği bölgeye dair bir bilgi mevcut değil. İfadesinin alındığı yer itibarıyla emekliye sevk edildikten sonra Yozgat'ta ikamete devam ettiğini anlıyoruz. Şahitlerden Simon'un ifadesinden öğrendiklerimiz ise yürek burkucu cinsten: Salim Bey memuriyetine son verildikten sonra zor günler geçirir ve davanın görüldüğü 1919 senesinde "muhtaç bir haldedir".³⁰ Nisan 1919'da Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne ait bir yazışmada "Sivas'a polis memuru olarak tayinini ta-

28 Ibidem, s. 156.

29 Salim Bey'in 1915 öncesindeki kariyeri, Yozgat'ta ne zaman bu görevlere tayin edildiği ya da emekliye sevk edilişleriyle ilgili bir iz de arşivlerde bulunmamaktadır.

30 Yozgat Ermeni Tehciri Davası, op.cit. s. 189.

leb eden askeriye den emekli” bir Mehmed Salim’den bahsedilir, ancak “yaşlı olmasından dolayı kabul edilemeyeceği” belirtilir.³¹ Burada bahsedilen kişi Binbaşı Salim Bey midir? Bunu ifade edebilecek bilgi elimizde maalesef mevcut değil.

Salim Bey ifadesini “hakkın yerini bulması”nı ümit ederek imzalar. Ancak Yozgat tehciri davası boyunca ve davayı izleyen yıllarda adaletin tam anlamıyla yerini bulduğuna tanık olmak mümkün olmaz. Kemal idam cezasına çarptırılrsa da Salim Bey’in isimlerini saydığı Yozgat Ermenilerini katleden ve mallarına el koyan kişilerin çoğu kovuşturmayaya dahi uğramaz. 15 sene kürek cezasına çarptırılan Jandarma Kumandanı Tevfik’in cezasının ise –tehcir davalarından mahkûm edilen diğer kişiler gibi– 1921’de affı gündeme gelir.³²

Salim Bey’in Keller ve Taşpınar katliamlarından sorumlu olduğunu ifade ettiği, Yozgat tehciri mahkemesinin ise kafiye memuru olduğunu tescillediği³³ Jandarma çavuşu Şükrü de suçlarından dolayı adalet önünde hesap vermeyenler arasındadır. Ancak Şükrü Çavuş bilmeden Salim Bey’in anlattığı katliam detaylarını 1916’da Krikor Balakyan’a teyit edecektir. Balakyan’a sürgün yollarında eşlik ederken –muhababının nasıl olsa öldürüleceğini düşünerek– Ermenilerin katlini nasıl organize ettiklerini tüm çıplaklığıyla anlatır. Verdiği detaylar Salim Bey’in ifadesi ile birebir uyuşmaktadır. Yozgat civarındaki köylerden Müslümanların cihat adına Ermenilerin imhasına iştirak ettirildiğini, köylülerin “balta, nacak, orak, sopa ve kazma-küreklerle” bir vadiye doldurulan binlerce kadın ve çocuğu katlettiğini aktarır.³⁴ Kadınların katledilmeden önce üç gün boyunca kıyafetlerinde ve vücutlarında altın aranması gibi Salim Bey’in

31 BOA. DH.EUM.MEM. 107/59, 29/B/1337.

32 BOA. DH.MB.HPS. 135/13, 17/R/1340.

33 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, op.cit. s. 714.

34 *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, op.cit. s. 196-197. Balakyan Şükrü’nün söz konusu vadide 6.400 kadın ve çocuğun katledildiğini söylediğini belirtir. Ancak bu sayı başka kaynakların verdiği Yozgat’tan yola çıkarılan kadın ve çocuk kafiyelelerinin kişi sayısı ile uyuşmamaktadır. Kévorkian’a göre 22 Ağustos’ta yola çıkarılan ilk kafiye yaklaşık 2.000, 27 Ağustos’taki ikinci kafiye ise 1.700 kişi içerir. *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op. cit. s. 637.

“ahvâl-i gayr-ı layıkâ” olarak tanımladığı hususlar da Şükrü Çavuş’un anlatımında yer alır.

Salim Bey’in ifadesini teyit eden başka bir tanıklık ise beklenmedik bir şekilde yaşananlardan yıllar sonra gün yüzüne çıkar. Memleketi Hodorçur’u 1977 yılında görmek isteyen Raffaele Gianighian’ın yolu Yozgat’tan geçer. Yozgat çarşısında dolaşırken tesadüfen tanıştığı yaşlı bir adamın hikâyesi, tıpkı Salim Bey’in anlattığı gibi, Yozgat çevresindeki köylerden sıradan insanların nasıl bir anda canıye dönüştürüldüklerini ve bu süreçte Kemal ile Şükrü Çavuş’un sorumluluğunu gözler önüne serer. Yaşlı adam 1915’ta 12 yaşındadır, ismi Alosyos Papazyan’dır. “Merkezi İstanbul’da bulunan bir bankanın” Yozgat şube müdürünün oğludur. Alosyos Cemal Bey’in yerine Kemal’in atanmasıyla birlikte o güne kadar evlerine gelip giden, babasının yakın arkadaşı olan memurların bir anda Ermenileri katledenler arasına katılmalarına tanık olur. Bu isimlerin başında aile dostları Şükrü Çavuş vardır.³⁵ Alosyos’un babası tutuklanır, “Kocanızın yanına Halep’e gönderileceksiniz” bahanesiyle anesi ve kendisi ise bir arabaya bindirilir. Bir süre gittikten sonra vardıkları Kara Dere adeta bir mahşer yeridir.³⁶ Binlerce Ermeni kadın ve çocuk vadiye toplanmıştır. Ceplerinde ne varsa boşaltmaları emredilir, iki kadın çekiştirerek Alosyos’un anesinin üzerinde altın arar. Alosyos mutasarrıf vekili Kemal’in ve Şükrü Çavuş’un operasyona bizzat nezaret ettiklerini görür. Üç gün boyunca devam eden üst aramasından sonra dördüncü günün şafağında etrafta bekleyen köylüler Şükrü’nün işaretli-

35 Gianighian Şükrü’den “Emniyet müdürü” olarak söz eder. Ancak “Ermenilerin şehri boşaltmasıyla görevlendirildi” ifadesinden ve bir jandarmanın Şükrü’den “Amirim” diye bahsetmesinden söz konusu kişinin Jandarma çavuşu Şükrü olduğu anlaşılmaktadır. *Hodorçur, Vatani Arayan Bir Gezginin Seyahati*, Raffaele Gianighian, s. 20-25, İletişim, 2016, İstanbul.

36 Gianighian bu yerin adını “Yara Dere” olarak verir. Ancak kafilenin köylüler tarafından katledilmesi için sürüldüğü bu yerin Şefaati yakınlarındaki Kara Dere vadisi olması yüksek ihtimaldir. Yozgatlı Ermenilerin katledildiği başka mekânlar da bu bölgededir. 22 Ağustos’ta yola çıkarılan ilk kadın-çocuk kafilesinin değerli eşyaları Şefaati’ye yakın Armağan’da aranır. 27 Ağustos’taki ikinci katile de Şefaati’ye 30 km uzaklıktaki Keller’de (yer isimlerinin değiştirilmesinden sonraki adıyla Yenipazar’da) katledilir. *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op. cit. s. 637.

le kafiye saldırır. Öldürüleceklerini anlayan Alosyos'un annesi oğlunu kurumuş bir su kanalının içine saklar, üstünü otlarla kapatır, orada olduğu anlaşılmaması diye kanalın üzerine oturur. Kopan kıyametin içinde Alosyos bayılmıştır. Kendine geldiğinde annesi öldürülmüş ve her yer ceset doludur. Çaresizlik içinde Alosyos'u saatler sonra sağ kaldığını ümit ederek onu aramaya gelen yaşıtı iki Türk arkadaşı kurtarır. "Boyacı'nın oğulları" olan çocuklar Alosyos'u evlerine götürürler. Tanıklıkta ismi belirtilmeyen ayakkabı boyacısı Alosyos'u evlat edinir ve ona Murat adını verir. Ancak bu kurtarmanın hesabı aylar sonra Alosyos'un yaşadığını öğrenen Şükrü tarafından sorulacak, Boyacı'nın evi yakılarak tüm ailesiyle birlikte hapse atılacaktır. Alosyos kendi ailesi gibi sevdiği Boyacıları kurtarmak için Şükrü'ye babasının kasasında duran para dolu bir çantayı verir. Şükrü'nün evi, Ermeni evlerinden çalınmış muhteşem halılarla döşelidir. Para dolu çanta işe yarar, Şükrü Boyacı'yı ve ailesini serbest bırakır. Ancak Yozgat'ta ikamet etmeleri yasaklanır. Alosyos yeni ailesiyle birlikte ninesinin de yaşadığı Boğazköy'e yerleşir. İlerleyen yıllarda Boyacı'nın kızıyla evlenir, hayatını Murat ismiyle bir çiftçi olarak sürdürür.

Salim Bey "muhtaç bir halde" yaşamını devam ettirmeye çalışırken karşı çıktığı "zulüm ve alçaklıklar"da büyük payı olan Şükrü Çavuş "Yozgat'ta topraklara, evlere, dükkânlarla ve iki değirmene" sahip olmuş, "Ermeni tehirci ve katliamlarından büyük servet" edinmiştir.³⁷ Salim Bey'in hangi tarihte vefat ettiğine ve ailesine dair hiçbir bilgiye ulaşmak mümkün olmadı. Umut ettiği "hakkın yerini bulması" ise hâlâ yerine getirilmesi gereken bir sorumluluk olarak önümüzde duruyor.

Ankara Vilayeti'nin diğer vicdanlı isimleri

Boğazlıyan Müftüsü Abdullahzade Mehmed

Boğazlıyan'da yaşanan katliama karşı bir ses kazanın müftüsü Abdullahzade Mehmed'den gelir. Yozgat tehirci davasının

37 Ermenilerin Golgothası, Krikor Balakyan, op.cit. s. 196.

da okunan yazılı ifadesinde Müftü'nün isyanını dile getirdiğini, ancak elinden başka bir şey gelmediğini görüyoruz. *Renaissance* gazetesinin aktarımına göre Abdullahzade Mehmed yaşananları “5 Haziran 1915'te Boğazlıyan Ermenilerinin tehciri başladı,” diye anlatmaya başlar. “Erkekler tutuklanıyor ve gönderiliyorlardı, ama nereye gönderiliyorlardı? Kimse bilmiyordu. Sonra onların katledildiğini duyduk. Erkeklerden sonra kadınlar ve çocuklar da sürüldü ve katledildi. Günah olan bu suçlardan dolayı çok müteessirdim. Kemal Bey bunu görünce ‘Müftü Efendi, neden üzgünsünüz? Siz hükümetten daha mı merhametlisiniz?’ dedi. Ben de ‘Üzgün değilim ama Allah’ın gazabından korkarım’ diye cevap verdim.”³⁸ Katliamlar karşısında “ahali-i mahalliye'nin müracaat ederek Ermenileri kurtarmaya çalıştığını, jandarmaların emre itaat etmek mecburiyetinde kaldıklarını” da ekler.³⁹

Müftü'nün bahsettiği “Ermenileri kurtarmaya çalışan” Boğazlıyan ahalisinin kimlerden oluştuğuna ve Müslüman nüfusun ne kadarının bu yönde bir girişimde bulunduğu dair elimizde bir bilgi mevcut değil. Ancak Kemal'in “Ermenileri himaye edecek Müslümanları da sürmekle” tehdit ettiğini Abdullahzade Mehmed'in ifadesinden öğreniyoruz.⁴⁰ Boğazlıyan Müftüsü ayrıca Binbaşı Salim Bey'in ifadesinde aktardığı Yozgat çevresinden köylülerin katliama iştirak ettirilmelerini doğrular. Müftü'nün ifadesinde yer alan bu sözlerle Kemal itiraz eder, “köylerden toplanmış kimse olmadığını” ileri sürer. Mahkeme reisinin Kemal'e cevabı aynı zamanda mahkeme süresince sanık avukatlarının dile getirdiği “Şahitler hep Ermeni, Kemal Bey'e garazları var, anlattıkları uydurmadır” minvalindeki iddialara karşı da bir cevap olur: “70 yaşındaki Müftü Efendi de mi yalan söylüyor?”⁴¹

38 *Renaissance*, “A la Cour Martiale”, 20 Février 1919.

39 *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, op.cit. s. 190.

40 *Ibidem*, s. 200.

41 *Ibidem*, s. 190.

**Ankara Orman Başkâtibi Ali Efendi,
Polis Hüseyin Efendi ve Galebe Türkmen kadınları**

Ankara'da reji memuru olarak çalışan Simon Arakelyan Ağustos 1915'te kendini tehcir kafilesinde bulur. Kırşehir, Kayseri, Pozantı ve Tarsus'a kadar uzanan tehcir yolları, öncesi ve Tarsus'tan Konya'ya kaçışını aktardığı anılarında yaşadığı felaketlerle birlikte bunlara sessiz kalan ve isyan edenlerin de portresini çizer.

Arakelyan, Bala kazasındaki Ermeni erkeklerin tutuklanıp öldürüldüklerini ve sıranın Ankara Ermenilerine geldiğini duyunca "İttihat ve Terakki'ye muhalif fırkadan, şair ve ciddi bir şahıs" olarak tanımladığı Nihad Bey'den yardım istemeye gider. Nihad Bey haline çok üzülse de, çeşitli seçenekleri ve bunların imkânsızlıklarını sıralayarak Simon'u kurtarmak için bir çare göremediğini ifade eder. Nihad Bey'in yanında bulunan ve o ana kadar söze karışmayan Orman Başkâtibi Ali Efendi bunun üzerine asabi bir şekilde ayağa kalkar ve Simon'a seslenir: "Bir karın ile bir çocuğun var imiş, bunları al bize gel. Ben sizi iki ay saklarım. Kimseye de göstermem, on para da istemem." Arakelyan –belki geçici bir çare olduğu için, belki de Ali Efendi'nin gücünün buna yetmeyeceğini düşündüğünden– bu önerinin üzerinde durmaz, af dileyerek yanlarından ayrılır. Oysa aralarında geçen bu konuşmadan iki gün sonra öğreneceği gibi Ali Efendi yaşananlara isyan etmekte ve durdurmak için bir şeyler yapmak istemektedir. Arakelyan, Ermenilerin derdest edilmesine Ali Efendi'nin nasıl karşı çıktığını şu sözlerle anlatır:

Bu olaydan iki gün sonra Kara Oğlan çarşısında Halim Bey'in kahvehanesinde oturduğu sırada Ermeni Katoliklerin de toplanılmış ve küme ile hapishaneye doğru götürülmekte olduklarını görünce galeyan-ı teesür ve rikkat ile birdenbire ayağa kalkıp birçok İttihatçıların hazır bulundukları öyle bir umumi mahalde "Böyle bir karar veren ve imza iden vükelanın ben..." diye küfür etmiş olduğundan dolayı az kalsın salben idam olunacak iken birçok taraflardan Vali Atıf'a vuku bulan rica ve il-

timas üzerine memuriyetten tard idilmek sureti ile yakasını ancak kurtarmaya muvaffak olabilmıştır.⁴²

Nihad Bey gibi kendisinden daha üst mevkilerde bulunan kişiler korkuyla susarken açıkça isyanını dile getiren Orman Başkâtibi Ali Efendi'ye dair daha fazla bilgiye ulaşmamız ne yazık ki mümkün olmadı.

Simon Arakelyan tehcir günleri sırasında kendisine ve aynı kaderi paylaştığı Ermenilere yardım etmeye çalışan başka kişilerle de karşılaşır. *Galebe karyesi Türkmen köyü kadınları* para almadan kafiledaki Ermenilere yiyecek temin eder.⁴³ Arakelyan'ın "Allah o köyün halkından razı olsun," diye andığı Galebe günümüzde Nevşehir'e bağlı Avanos'un Kalaba beldesidir. Tehcir sırasında karşılaştığı Karagedik Polis memuru Hüseyin Efendi ise mecbur tutuldukları işten duyduğu vicdan azabını ifade eder. Açıkça bir karşı çıkışa cesaret edemese de sürgünlerin ellerinin bağını gevşetmek, onlara fesiyle su getirmek gibi yardımlarda bulunur. Katolik Ermenilerin katledilmeyeceklerinin haberini alınca Arakelyan'ın anlatımıyla "Müjde, kurtuldunuz, kesilmeyeceksiniz, korkmayınız!" diyerek "hıçkırığa hıçkırığa" ağlar.⁴⁴

Ancak bu isimlerin dışında ümit bağladıkları çoğu kişi yardım çağrılarına kulak tıkar. Bu kişiler arasında Hacı Bayram Veli ve Ankara Mevlevi şeyhleri ile müftü ve eşraftan kimse-ler vardır:

Hayatımızdan kat'ı ümid etmiş olan bizler İslâm hemşehrilerimize müracaatla onların himayesini davete Hacı Bayram Veli ve Mevlevi şeyhleri ile müfti efendiye ve sair birçok eşraf ve mütehaizanı memlekete istirhamnameler yazıp kadınlara teslim gönderiyor idik. (...) İslâm hemşehrilerimizin bizi himaye edeceklerini ve bu babda icab iden makamata müttefikan müracaat edeceklerini ümit ediyor idik. (...) Heyhat... İstirhamnameler irsal etmiş olduğumuz zevattan ekserisi kendilerine mü-

42 Enkere Vukuatı, op.cit. s. 41-44.

43 Ibidem, s. 128-129.

44 Ibidem, s. 94-96.

racaatta bulunan kadınları nezdlerine bile kabule tenezzül etmemiş oldukları gibi bazıları da “hükümetin icraatına müdahale edemeyecekleri” cevabını vermişler.⁴⁵

Mehmed Radi Bey: Daimi muhalif

Ankara Vilayeti Encümen Azası Mehmed Radi Bey, yukarıda bahsettiğimiz gibi, İttihat ve Terakki'nin yargılanması sırasında ifade verir. Ankara Valisi Mazhar Bey'in tavrına dair detayları Türkçe transkripsiyonuna ulaşabildiğimiz onun ifadesine borçluyuz. Radi Bey ifadesinde Ankara tehciri sırasında kendi tutumunu da aktarır. Vali vekillğine tayin edilen Atıf, Temmuz ortasında Ankara'nın Ermeni ileri gelenlerini tutuklatmaya başlar. Radi Bey Osmanlı Bankası'nın müdürü Şnorhokyan Efendi'nin Hürriyet Otelinde tevkif edildiğini haber alır. Onun bağışlanmasını istemek için vilayet azasından Ahmet Müfit Efendi ile birlikte Atıf'ın yanına giderler. Atıf ricalarına “Amirimden emir aldım, gidecekler, Ermeniler yaşamayacaklar,” diye cevap verir.⁴⁶ Ertesi gün Şnorhokyan Efendi götürülür ve o günlerde tutuklanan 1.200'e yakın Ermeni ile birlikte şehrin dışında öldürülür.⁴⁷

Radi Bey ifadesinde tehcirin işleyişinden, soruşturma komisyonlarının sadece zimmete para geçirmelerle ilgilenmesine kadar pek çok detaya yer verir. Katliamlara karşı çıkışı sadece Şnorhokyan Efendi'yi kurtarma çabasıyla mı sınırlıdır, bilemiyoruz. Ancak hükümetin uzun zamandır muhalif olarak değerlendirildiği bir isim olduğunu hakkındaki Osmanlı Arşivleri kayıtlarından çıkarabiliyoruz. Çorum Mecitözü eşrafından olan Radi Bey'in yazışmalarının –Satvet Lütü ile münasebetleri sebebiyle– özellikle 1917'de izlendiğini, şüpheli addedildiğini ve pek çok kere tutuklandığını öğrenebiliyoruz. Hatta Çorumlu Kör Dede çetesiyle ilişkide olduğu dahi düşünülmüş. Ancak 1918'den sonra Radi Bey'in izini kaybediyoruz. Ali Suavi adın-

45 Ibidem, s. 58-59.

46 Radi Bey'in ifadesi, cf. supra s. 136 dipnot 2.

47 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 621.

da bir oğlu ve “birikmiş maaşlarının verilmesi”ne karar verilen “Darulmuallimat Müdiresi Şahide Hanım” isminde bir yakını olduğundan başka hakkında bir bilgiye ulaşamadık.⁴⁸

Kayserili Ömer Efendi:

“Yaşananlar o kadar korkunç ki...”

Keskinli Tateos Minassian 1915 öncesinde kumaş ticaretiyle uğraşmaktadır. Müşterileri kumaşların parasını ürettikleri buğday ve yünle öderler, o da bu malları tekrar satarak geçimini sağlamaya çalışır. 1895 katliamlarında 13 yaşındayken bütün ailesini Gürün’de kaybetmiş, Keskin’deki teyzesi ona sahip çıkmıştır. Temmuz 1915’te yaklaşan fırtınayı sezip önce Ankara’ya, oradan da İstanbul’a geçmeyi planlar. Ama işler umduğu gibi gitmez. Ankara’ya ayak bastığı gün Ortodoks Ermeniler, üç hafta sonra da Katolik Ermeniler sürülmeye başlanır. Minassian da kendini tehcir kafilesinde bulur. Kayseri’den geçerken aklına orada yaşayan ve hayvan alım-satımıyla uğraşan tanıdığı Ömer Efendi’ye haber uçurmak gelir. Ömer Efendi oğullarının yardımıyla arkadaşına Müslüman kıyafetleri giydirerek kfileden kaçırmayı başarır. Minassian saklanmak zorundadır, bir süre Ömer Efendi’nin evinde kalır. Bu sırada eşi ve çocukları da Keskin’de bir eve sığınmışlardır.

Ömer Efendi inançlı bir adamdır. Sözünü tutan, dürüst biridir. Yaşananlara isyan etmekte, inandığı dinle bağdaştıramamaktadır. “Bir gün Yozgat bölgesinde gördüğü bir manzarayı anlattı bana,” diye aktarır Minassian. “Geçtiği vadi çıplak kadın ve çocuk cesetleriyle doluymuş.” Gördükleriyle çılgına dönen Ömer Efendi yakınlardaki köylülerden hesap sorar: “Siz her türlü histen ve vicdandan yoksunsunuz. Nasıl bir vahşilikle bu kadınları ve küçük çocukları öldürdünüz? Dinimiz buna izin vermez. Sonra da onları gömmeden bıraktınız. Bunlar Allah’ın iradesine karşı şeylerdir. Hepimizi lanetleyeceksiniz.”⁴⁹

48 BOA. DH.ŞFR. 80/132, 24/Z /1335, BOA. DH.UMVM, 66/10, 25/S /1337, BOA. DH.EUM.1.Şb 10/46, 29/C /1336.

49 Houcher - Souvenirs, Tateos Minassian, s. 83, BKF Editions, 2010, Lyon.

1916 yılı geldiğinde Ömer Efendi Minassian'ı Müslüman gibi göstererek hayvan alım-satımı için yaptığı seyahatlerde yanında götürür. Bir gün yolları Sivas Akdağ yakınlarına düşer. Ömer Efendi Akdağ'da gizlenen Ermeni fedailerden çekinerek oradan geçmek istemez. Minassian onu teskin etmeye çalışır, kendisi yanındayken ona zarar vermeyeceklerini anlatır. "Sen ne yapabilirsin ki?" der Ömer Efendi.⁵⁰ Yaşananların korkunçluğunu ve bunun yarattığı öfkeyi dindirmeye Minassian'ın varlığının yetmeyeceğini düşünür gibidir.

Saklanmaktan yorulan Minassian serbest dolaşabilmek için Müslüman olur, Ahmed Hilmi adını alır. Bu defa da askere gitmemek için bedel ödemesi gerekmektedir. Bu meselede de yardımına Ömer Efendi yetişir. Minassian ancak 1918'de İttihatçıların düşüşüyle kimliğini saklamaktan kurtulur. Ailesine kavuşur. 1922'ye kadar işini yeniden kurmaya çalışır. Ama 1922 İzmir yangınından sonra Türkiye'nin Ermeniler için artık güvenli olmadığına kanaat getirir. 1924'te Fransa'ya, Lyon'a yerleşir. Ermenice yazdığı anılarını 1957'de yayınlar.⁵¹

Tateos Minassian kendisine üç sene boyunca yardım eden, evinde saklayan Ömer Efendi ile haberleşmeye devam edebildi mi, uzaktan da olsa dostluklarını koruyabildiler mi, bilemiyoruz. Kayseri'de Ömer Efendi'ye dair bir iz bulabilmek için çabalarımız ne yazık ki sonuç vermedi. Tateos Minassian'ın anılarının Fransızca baskısını yayına hazırlayan torunu Jean-Jacques Karagueuzian kitabın sonsözünde Ömer Efendi'ye seslenir:

Sevgülü⁵² Ömer Efendi,

Arkadaşın Tateos Efendi'ye yaptığın paha biçilmez jest olmasaydı bu kitap var olamazdı. İnsana saygılı gerçek bir dindar ve Müslüman olarak bunu hayatını tehlikeye atarak yaptın. Tanımadığım sana, olduğun yerde, Allah'ın cennetinde, hürmetle-

50 Ibidem, s. 79.

51 Çalışmanın ilk aşamasında anıların Ermenice orijinalinden bazı bölümleri Marsilya'da Christian Varoujan Artin bizim için çevirdi. *Ankara ve Keskin Ermenileri'nin Golgothası*, Tateos Minassian, 1957, Paris.

52 "Sevgülü" hitabı bu şekilde metnin orijinalinde yer aldığı için olduğu gibi bırakmayı seçtik.

rimi sunuyor ve teşekkür ediyorum. Sen olmasaydın Tateos büyük ihtimalle hayatta kalamazdı. Karısı ve çocuklarının hali o zaman ne olurdu?

Sen günümüzdeki Türk toplumunun küçük bir kısmının esinlenmeye başladığı vicdanlı adamların bir örneğisin. Bugün, 95 yıl sonra, gelişmiş büyük ülkelerin yöneticileri Ermenileri ve Türkleri barıştırmak istiyor. Ama gerçek bir uzlaş olabilmesi için samimi eylemler ve merhamet gerekli: kötü olayları kabul etmek, özür dilemek ve mümkün olanları telafi etmek. Türk toplumunun, entelektüel ya da değil, birkaç ileri gelen üyesi bu süreci başlattıysa da devlet kurumları ve toplumun çoğunluğu ile aralarında hâlâ devasa bir uçurum var. Bir gün gerçek bir uzlaşmayı mümkün kılacak bir şekilde bu ülkeyi haysiyetli bir tavıra taşıyacak mucizevi bir Ömer buluncak mı dersin?⁵³

Talas Nahiye Müdürü Faik Bey

1918 yılında İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılanması gündeme gelince İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi tehcir ve katliamlarda sorumluluğu bulunanlara dair listeler ve notlar hazırlar. O notlardan birinde Talas nahiyesi müdürü Faik Bey'in Ermenilerin tehcir ve katliamına karşı çıktığı için Kayseri Vilayeti mektupçusu Sabri tarafından öldürüldüğü bilgisi ni görüyoruz.⁵⁴

Faik Bey'e dair ne Osmanlı Arşivleri'nde, ne başka bir kaynaktan bilgi yer almıyor. Ancak ismini vermeden Talas'ın mülki amirinden bahseden iki tanıklık mevcut. Eduardo Eurnekian'ın dedesi Pakraduni'yi, kendi ifadesiyle "Talas'ın siyasi ya da askeri yöneticisi" kurtarmış.⁵⁵ 1914-1919 arasında Talas'ta bulunan Amerikan misyonerleri Herbert ve Genevieve Irwin ise

53 Houcher - Souvenirs, Tateos Minassian, op.cit. s. 118.

54 APC/PAJ, Bureau d'information du Patriarcat, P 427, notice sur Sabri Bey, chef du bureau de correspondance de Kayseri'den aktaran *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 647.

55 Eduardo Eurnekian'in mektubu, Ağustos 2014.

nahiye müdürünün Müslümanlaştırılmış Ermenileri kastedererek “Hocalar yeni ihtidalarından çok memnun, ama bu yeni Müslümanlar da kısa süre sonra gönderilecek,” dediğini aktarır.⁵⁶

Patrikhane’nin Faik Bey’in ölümünden sorumlu tuttuğu kişi sabık Kayseri Tahrirat Müdürü Ali Sabri ya da Ankara Vilayet Mektupçusu Sabri olmalıdır. Faik Bey’in öldürülmesinin İstanbul yargılamalarında dile getirildiğine ya da soruşturulduğuna dair bir ize rastlamadık. Talas’ta o dönem bulunan misyoneler Herbert ve Genevieve Irwin ya da Clara Richmond’un anılarında nahiye müdürünün öldürüldüğünden söz edilmez. Eduardo Eurnekian’ın dedesini kurtaran Faik Bey’in gerçekten bir cinayete kurban gidip gitmediği konusu 100 yıl sonra dahi açıklığa kavuşmuş değil.

56 *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia*, Richard G. Hovannisian, s. 393, Mazda Publishers, 2004, California.

MAMURETÜL AZİZ VİLAYETİ

*Tankınız ne güçlü generalim
Siler süpürür bir ormanı
Yüz insanı ezer geçer
Ama bir kusurcuğu var
İster bir sürücü*

*Bombardıman uçağınız ne güçlü generalim
Fırtınadan tez gider, filden zorlu
Ama bir kusurcuğu var
İster bir usta*

*İnsan dediğin nice işler görür generalim
Bilir uçurmasını, öldürmesini
Ama bir kusurcuğu var
Bilir düşünmesini*

– BERTOLT BRECHT, *Svenderborger Gedichte*, 1939

Dersim Mutasarrıflığı

***Seyit Ali ve diğer aşiret reisleri:
“Dersim’e kaçan kurtulurdu”***

Bölgeye hâkim olan tüm iktidarlarla kavgalı olmuş, çevresindeki “dört dağın” uzun süre özerkliğini garanti ettiği Dersim, Seyit Rıza’nın deyimiyle aralarındaki farkın “bir soğan zarı kadar” olduğu Aleviler ve Ermenilerin ortak bir kültürü paylaştıkları ve 1915’te Ermenilerin “hür olabildikleri”¹ tek bölgey-

1 Cf. infra s. 200, Hovit köyü’nden Halil’in ifadesi.

di. Hükümetin yanına çekmeyi başardığı bazı aşiret reislerine ve Çarşacak ile Çemişgezek gibi kazalarda yaşanan tehcir ve katliamlara rağmen, Dersim dağları Ermeniler için önemli bir sığınak yeri olacaktı. Bu sebeple, özellikle Mamuretül Aziz vilayetinden hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarında Dersim adı kurtuluş ile eşdeğerdir. Bu tanıklıkların çoğunda isim ve mekân belirtilmeden Dersimli aşiret reislerine atıfta bulunulur. Nubarian Kütüphanesi'nde bulduğumuz Erzurumlu Boghos Vartanian'ın tanıklığı isim ve ayrıntılı bilgi içeren nadir anlatımlardan biridir.² Vartanian'ın söz ettiği isimlerin bir kısmının başka tanıklıklarda da yer aldığını gördük. Ancak izlerini bulabilmek hiç kolay olmadı, bölgede yer isimlerinin değiştirilmiş, hatta bazı yerleşimlerin haritadan silinmiş olması, aynı isimde çok sayıda aşiret reisinin mevcut olması ek zorluklar oluşturdu. Yine de adı geçen çoğu kişiye dair bilgilere ulaşabildik.

Haziran 1915'te Erzurumlu Boghos Vartanian kendini şehrin ikinci tehcir kafilesinde bulur. Kemah Boğazı'na gelindiğinde kafileden erkekler çıkarılır ve önce ahırlara kapatılır. Daha sonra katledilmek üzere Kemah köprüsüne götürülür. Dört kişi yaralı halde bu katliamdan hayatta kalabilecektir: Boghos Vartanian, Bedros Baghdassarian, Yervant Kloyan ve Haroutiun Mnatsaganian vurulan başka kişilerin cansız bedenlerinin altında kalarak öldürülmekten kurtulurlar. Vartanian ve yanındakiler dört günlük bir yürüyüşten sonra Dersim'e ulaşırlar. Karşılaştıkları Dersimli Kürtler onlara yiyecek verir ve daha güvenli gördükleri yüksek yerlere yönlendirir:

Seyit Ali Ağa³ Kürtlerin dini önderiydi, Rayber'di. Atıyla geldi ve bizi bir evde buldu. "Burada kalmayın, çünkü kardeşim Memli Ağa Ermenileri gördüğü her yerde hükümete teslim edeceğine söz verdi. Benim evime gelin. Ne isterseniz orada

2 Boghos Vartanian'ın tanıklığına Raymond H. Kévorkian *Le Génocide des Arméniens*'de yer verir. 1916'da Ermenice kaleme alınmış tanıklığın tamamına Nubarian Kütüphanesi'nde ulaştık. BNU/Fonds Andonian, P.J. 1/3 liasse 59, Erzerum, f68v, Témoignage de Boghos Vartanian, donné à Erzerum, le 5 août 1916. Ermeniceden çeviri: Krikor Tavitian.

3 Orijinal metinde geçen isim "Ali Said Ağa" şeklindedir. "Rayber" tanımlaması göz önüne alındığında bu ismin Ali Said değil Seyit Ali olduğunu düşünüyoruz.

yiyebilirsiniz,” dedi. Teşekkür ettik, Seyit Ali Ağa’nın köyüne, Zarug’a gittik.⁴ Orada ayran ve ekmek yedik ve hiç vakit kaybetmeden Kozan’a⁵ doğru yolumuza devam ettik. (...)

Daha sonra Balakan’dan⁶ Miho Ağa’nın yanına gittik. Bizi iyi karşıladı. Ertesi gün bizi köyüne gönderdi. Orada Erzincanlı iki Ermeni aileyle karşılaştık. Kevork Marian’ın karısı yaralarımı temizledi. Bir gece onlara misafir olduk. Bizim için ekmek aradılar ama ancak arpa bulabildiler. Onunla ekmek yaptılar.

Ertesi gün Budikan’a geçtik. Arkadaşım Bedros’a yeni bir şapka verdiler. Badig⁷ köyüne gittik. Orada Paşa’nın evinde kaldık. İki gün sonra da Bahe Ağa’nın çadırlarına geçtik. Orada bir doktorla karşılaştık, yaralarımıza baktı. Doktor maalesef bizi yanına alacak yeri olmadığını söyledi. Oradan başka bir köyün çadırlarına geçtik ve Erzincanlı iki Ermeni bizi memnuniyetle kabul etti. Onlarla bir gece kaldık. 20 Ağustos’ta başka çadırlara doğru yola çıktık ve Papaz Arsen Arşaguni ile karşılaştık. (...)

Veratz köyünde⁸ Ali Ağa’nın köyünün çadırlarına geçtik. Bize tereyağlı ekmek verdi. “Burada kalamazsınız, ekmeğimiz yok. Aşkirek’e,⁹ Balyan aşiretinin topraklarına gidin,” dedi. (...) Sonunda Seyit Ali Ağa’nın köyüne gittik ve orada on aydan fazla kaldık. Orada Erzincanlı Ermenilerden Parseg ve ailesi ve başka pek çok yerden insanlar vardı. Ruslar Erzincan’a girince vakit kaybetmeden Ruslara teslim olduk. Bize Garin’e (Erzurum) gidebilmemiz için bir geçiş belgesi verdiler. Gittiğimizde arkadaşlarımızın evleri yıkılmıştı.

4 Zarug (Zaruge, günümüzdeki ismi Ovacık ilçesi Yakatarla köyü) Keçel ve Bal aşiretlerinin yerleşim bölgesidir.

5 Bahsedilen “Kozan” Yılan Dağı’nın eteklerindeki Alibogağı ve Çemişgezek’i kapsayan Koçan aşiretinin hâkimiyet bölgesidir.

6 Bal aşireti.

7 Budikan ve Badig (Bodig) bugün Ovacık ilçesindeki Çambulak köyünün mezralarıdır. Keçel ve Bal aşiretleri yerleşimidir.

8 Veratz/Meraş (günümüzdeki ismi Ovacık ilçesi Eğimli köyü), Keçel aşireti yerleşimidir.

9 Aşkirek (günümüzdeki ismi Pülümür ilçesi Kocatepe köyü) Bal aşiretinin yerleşim bölgesidir.

Boghos Vartanian'ın tanıklığında Ovacık ve Pülümür'ün Zarug (Yakatarla), Badig (Çambulak), Veratz (Eğimli), Aşkirek (Kocatepe) köyleri ile Kozan bölgesinde yaşayan Bal, Keçel ve Koçan aşiretlerinin soykırım sırasında Dersim'e ulaşabilen Ermeniler için bir sığınak olduklarını görüyoruz. Binlerce kişinin bölgeye gelişinin yol açtığı, Vartanian'ın tanıklığında izlerini gördüğümüz kıtlık dahi bu aşiretlerin tavrını değiştirmez, ellerindeki az sayıda yiyeceği Ermenilerle paylaşmaya devam ederler. Vartanian'ın karşılaştığı ve yukarıda hikâyesini gördüğümüz Papaz Arsen Arşaguni Dersim'de kalışını "Orada Kürtlerden çok hürmet gördüm," diye anlatacaktır.¹⁰

Vartanian ve arkadaşlarının kardeşi Memli Ağa'nın eline düşüp hükümete teslim edilmelerinden endişe eden ve onları on ay boyunca köyünde saklayan Seyit Ali Ağa "Rayber"dir. Alevi inancında "yol gösteren" anlamını taşıyan bu unvandan Seyit Ali'nin dini önder olduğunu anlıyoruz. Zarug'da ikametinden ise bu köyde yerleşik Bal aşiretinin Seyit Kemaller kolundan geldiği sonucuna varıyoruz.¹¹ Badig köyünde sözü edilen Paşa yine Bal aşiretinden *Paşa Timur*, Bahe Ağa ise Budikan'a hâkim Keçel aşiretinden *Bake Ağa* olmalıdır.

Ermenileri koruyan Bal ve Keçel aşiretleri Kalan aşiret grubuna mensup, aynı soydan geldikleri ifade edilen, akraba aşiretlerdir. Aynı şekilde Koçan aşireti de Kalan grubuyla akraba kabul ediliyor. Boghos Vartanian ve arkadaşlarının belki güvenlik, belki de yiyecek sıkıntısı sebebiyle bir köyden diğerine aylar boyunca süren yer değiştirmelerinin hep Bal-Keçel-Koçan üçgeninde kalması bu yüzden şaşırtıcı değil. Bal-Keçel mensuplarının herhangi bir sıkıntıda ya da anlaşmazlıkta Koçan bölgesine sığınma alışkanlıklarının yakın zamana kadar devam ettiği biliniyor.¹²

10 Cf. infra s. 199.

11 Zarug, Badig, Veratz ve Aşkirek köyleri aşiretlerine dair Sultanbaba Köyleri Derneği'nden İbrahim Karakaya ile görüşme. Kasım 2014, İstanbul. *Dersim Raporu*, s. 112-113, 118, İletişim Yayınları, 2011, İstanbul. *Dersim Raporları*, Faik Bulut, s. 140-142, Evrensel Basım Yayın, 2005, İstanbul. *Aşiretler Raporu*, s. 289, 295, 296, Kolektif, Kaynak Yayınları, 2014, İstanbul.

12 İbrahim Karakaya ile görüşme, op.cit.

1926 yılında Mustafa Kemal'le görüşmek üzere Ankara'ya giden Dersim aşiret reislerinin arasında yer alan Kangozade Mehmet Ali Ağa (ilk sırada, soldan üçüncü).

Vartanian ve arkadaşları gibi çok sayıda Ermeni'nin korunduğu, Sultan Baba gibi önemli inanç merkezlerinin yer aldığı, Şih Hasan ve Seydanlıların seceresinin saklandığı, Alevi inancında ziyaretler diyarı kabul edilen bu bölgenin yerleşim merkezlerinin yerinde bugün yeller esiyor. Zarug, Badig ve Veratz köyleri önce 1937-38 Dersim katliamında yıkılmış ve 10 yıl boyunca “yasak mıntıka” ilan edilmiş. Bu bölgelerin nüfusunun çok büyük bir kısmı 1937-38'i yaşayanların “üzerimize ateş yağıyordu,” diye anlattıkları katliama kurban gitmiş, hayatta kalabilenler sürülmüş. Evlerine dönebilenlerin tekrar hayat verdiği köyler ikinci bir defa 90'lı yıllarda süren savaşta devlet tarafından yakılmış, yerleşim tekrar yasaklanmış.¹³ Bugün taş üstünde taşın kalmadığı, ağaçların dahi kuruduğu hayalet bir bölge “yasak mıntıka”. Yerleşim yasağı son iki yıldır kalkmış gibi görünse de bu köylere yeniden yerleşmek isteyenlerin işi hiç kolay değil.

13 “Paga Khalik: bir Dersim yaşar Dersim içinde”, İbrahim Karakaya, Çıla gazetes, Temmuz 2014.

İdare İbrahim Ağa:

"Devletin çeşmesinden su içmem"

Boghos Vartanian'ın tanıklığında sığındıkları yerler arasında bahsettiği Çemişgezek'in Kozan bölgesinde 1915'te Koçan aşireti reisi **İdare İbrahim Ağa** hâkimdir. Kâzım Karabekir 1918 yılında yazdığı Dersim aşiretlerine dair raporda devletin İdare İbrahim Ağa'ya olumsuz bakışının Ermenileri korumasından ileri geldiğini gözler önüne serer. İdare Ağa'dan raporda "Ermenileri ve her vakit şakileri muhafaza etmiş, bugün Nalbant Nasûhi namındaki casus olduğu sanılan bir Ermeni'yi dahi hi-maye etmiştir. Hükûmete bağlılığı ve sadakati daima sözde kalmıştır. Acımaksızın katli farz olan Batı Dersim'in en şerir ve en şahsiyetsiz bir şakisidir," diye bahsedilir.¹⁴

Karabekir'in bu öfkesinde İdare İbrahim Ağa ve Koçan aşiretinin diğer ileri gelenlerinin Dersim'in 1915'te devlet otoritesine boyun eğmemesinde oynadıkları kritik rolün etkisi vardır. 1870'lerden itibaren Osmanlı'nın Dersim üzerinde kurmaya çalıştığı hâkimiyete en yüksek sesle itiraz edenlerden biri Koçan aşiretidir. Devletin askere alma, vergi toplama, yol ve kışla yapımı gibi girişimlerini bağımsızlıklarına bir müdahale olarak görerek karşı çıkarlar. 1892'den itibaren Koçanlar başta olmak üzere pek çok aşireti hedef alan bir dizi askeri harekât düzenlenir. 1907'de Neşet Paşa'nın kumandanlığındaki kuvvetler Koçan, Semkan, Resikan, Karabal ve Ferhatanları kuşatır ve aşiret mensuplarını Ali Boğazı ve Tağar suyu yakınlarındaki mağaralara sığınmaya mecbur eder.¹⁵

Neşet Paşa'nın hedefinde öncelikle devlete kök söktüren İdare İbrahim Ağa vardır. Semkanlardan Süleyman Ağa'yı İdare İbrahim'i teslim olmaya ikna etmek için gönderir. İdare İbrahim "Ben teslim olmadıkça fakir fukara beni yalnız bırakmaz, benim yüzümden kış aylarında bu dağlarda telef olur," diye-

14 *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 215-216. Kâzım Karabekir İdare Ağa'nın para alarak Ermenileri Erzincan'a kaçırdığını iddia eder. Hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarında para alarak kurtaran çeşitli kişilerden bahsedilse de İdare Ağa'ya dair bu yönde bir ifade bulunmamaktadır.

15 *Ibidem*, s. 164.

rek teslim olmayı kabul eder.¹⁶ Onunla birlikte başka aşiretlerden 32 ağa daha tevkif edilir ve 1908'de Diyarbekir cezaevine konulur. İdare İbrahim direnişini cezaevinde de sürdürür. Kadı'nın otoritesini tanımayı ve ifade vermeyi reddeder. Aradan altı ay geçer, İdare İbrahim ifade vermediği için diğer ağaların da mahkemesi görülemez. Sonunda, diğerlerinin ısrarları sonucunda Kadı'nın adaletine teslim olmayı kabul eder. Mahkemede diğer ağalar salıverilirken, İdare İbrahim ve yeğeni Veli 101 sene hapse mahkûm olur.

1915'te Ermeni ileri gelenlerinin, 1980'lerde ise Kürtlerin işkenceden geçirilip öldürüleceği Diyarbekir zindanının koşulları ağırdır: İdare İbrahim'in ayaklarına 30 kilo ağırlığında zincirler bağlanır. Yeğeni Veli hapishanede hastalanır, orada vefat edecektir. Bu koşullarda yedi sene hapis yattıktan sonra bir gün kaçma fırsatı belirir. Mahkûmlardan biri Diyarbekirli bir yüzbaşısıdır. Dışarıda kendisine kaçış için yardımcı olacak adamları vardır. Nöbetçilerin silahlarını alarak surlardan atlamayı planlarlar, yüzbaşının adamları zarar görmemeleri için atlayacakları zemine kül dökecektir. Üç mahkûmla birlikte Diyarbekir surlarının Hevsel bahçelerine bakan cephesinden, 15 metre yükseklikten atlarlar. Diğer üç mahkûm nöbetçiler tarafından vurulur. İdare İbrahim ve Diyarbekirli yüzbaşı kaçmayı başarır, ancak birbirlerini kaybederler. İdare İbrahim Ağa iki gün boyunca Hevsel bahçelerinde saklanır. Ergani tarafına doğru yola çıkar, açlıktan baygın düşmüşken bir köylünün yardımıyla hayata döner. Palu üzerinden Mazgirt'e, oradan da haber gönderdiği aşiretinden 1.000 silahlı adamın eşliğinde Koçan aşiretinin merkezi Amutka'ya varır.¹⁷

16 *Dağların Kayıp Anahtarı, Dersim 1938 anlatıları*, Cemal Taş, s. 18-19, İletişim Yayınları, 2010, İstanbul.

17 İdare İbrahim Ağa'nın torunlarından H. ve Y. ile görüşme, Ağustos 2015, Dersim. Bazı aile üyelerinin isim vermekteki tereddütlerinden ötürü görüştüğümüz kişilerden sadece Hasan Güngör'ün adını çalışmada zikredebildik. Araştırmacı Cemal Taş'ın da belirttiği gibi tanıklıkları yüzünden çocuklarının zarar görmesinden duydukları endişe "1938 yılında Dersim'de yaşanan katliam ve zulmün boyutlarının vardıgı nokta hakkında ipuçları vermektedir". *Dağların Kayıp Anahtarı*, op.cit. s. 15. Cumhuriyet döneminde yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Amutka "Yenibaş" ismini almıştır.

İdare İbrahim'in Diyarbekir cezaevinden hangi tarihte kaçtığına dair Osmanlı arşivlerinde bir kayıt bulunmuyor. Ancak soykırımdan hayatta kalanların tanıklıkları göz önüne alındığında Amutka'ya gelişi Çemişgezek'te Ermeni ileri gelenlerinin tutuklanmasının ve ardından tehcirin başladığı Mayıs-Haziran 1915 tarihinden önce olmalıdır. Bu tarihlerde Kormuşka köyünde¹⁸ Dersim'in 1915'teki tavrını belirleyecek kritik bir toplantı yapılır. İdari ve askeri yetkililer birkaç başarısız denemeden sonra İdare İbrahim Ağa'nın peşini bırakmıştır. Devlet için zaman aşiretlerle kavga değil, onları kendi yanına çekme zamanıdır. Dersim mutasarrıfı İdare İbrahim'e bir mektup göndererek aşiretlerin hâkimiyet bölgelerindeki Ermenileri teslim etmelerini ister. İdare İbrahim Ağa bunun üzerine *Hadişar'dan Küçük Ağa, Kalecik'ten Seyithan Ağa*,¹⁹ *Kangirozlu Seyit ve Cafer Ağalar*,²⁰ *Ağzunik'ten Mahmut Ağa*,²¹ *Puko ve Milla Dayı'yı* bu konuda nasıl bir yol izleyeceklerini kararlaştırmak üzere *Koçan aşiretinden Beko Ağa'nın* Kormuşka'daki evine çağırır. Bu toplantıya tanıklık eden ve okuma-yazma bildiği için kâtiplik görevini üstlenen Nışan Akkaşyan aşiret reislerinin mutasarrıfa cevabını şu şekilde aktarır:

Saygıdeğer Efendi,

Yüce makamınızın bildirimini okuyarak öğrenmiş olduk ki, bizden içimizde bulunan Ermenilerin bütünüyle teslim edilmesini istiyorsunuz. Yüce makamınızın emri başımızın üstüne. Fakat yüce makamınıza malum olsun ki, bizim içimizde maalesef iki ihtiyar dışında Ermeni yoktur. Biri nalbant, öteki semerci olarak bize çok gerekli olduklarından onları saklamaktayız. Eğer duysak ki dünya üzerinde başka hiç Ermeni

18 Günümüzde Hozat'ın Karaçavuş köyü, Esenevler mezarıdır.

19 Hadişar günümüzde Hozat'ın Kalecik köyünün bir mezarıdır. Hadişarlı Küçük Ağa ve Kalecikli Seyithan Ağa Ferhatan aşireti ileri gelenleridir.

20 Koçan aşireti ileri gelenleridir.

21 Karabal aşireti ileri gelenidir. Ağzunik yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Hozat'ın Akpınar köyü ismini almıştır. Mehmet Ali Kangotan'a göre bu toplantıya Mahmut Ağa değil, Kangozade Mehmet Ali Ağa katılmıştır. Mehmet Ali Kangotan ile görüşme, Temmuz 2015, İstanbul.

kalmamış, onları da biz öldürür ve bitiririz.

Sadık kullarınız. (İmzalar).²²

Ancak mutasarrıf bu cevapla yetinmez, bir hafta sonra İdare İbrahim Ağa'ya bu defa sert ifadeler içeren bir mektup gönderir. Ağalar tekrar Beko Ağa'nın Kormuşka'daki evinde toplanırlar. Tartışmalar yaşanır, kimisi devleti karşılırlarına almamaları gerektiğini savunur. Ancak İdare İbrahim Ağa tavrını sürdürme niyetindedir. Yine de, ihtiyatlı davranarak, belki de aşiretine yönelik yeni bir harekâta bahane sunmamak için, bir-iki ihtiyarı teslim edip "Elimizdeki Ermeniler bunlardan ibaret," demeyi önerir. Toplantıya ev sahipliği yapan Beko Ağa o sırada söz alır ve hem İdare İbrahim'i, hem de diğerlerini derinden etkileyecek bir konuşma yapar: "Benim yanımda erkek ve kadın toplam 24 Ermeni var. Ben onların saçının bir telini dahi teslim etmem. İdare İbrahim Ağa, sen ki Türk hükümeti tarafından hapsedilmiş ve Diyarbekir zindanından kaçmış adamsın. Hükümet seni ele geçirse bedeninden geriye bırakacağı en büyük parça kulağın olur. Ben ise sık sık hükümet kapılarındayım. Ben ki korkmuyorum, sen neden korkarsın?" Bu sözlerin üzerine Beko Ağa'nın kardeşi Mehmet Dersim'de yaygın bir ritüele uygun olarak –tanıklıkta Hızır'ın olduğu belirtilen, kimi bölgelerde ise Pir Sultan Abdal'ın olduğuna inanılan– kutsal bir değneği öpeerek tüm ağaların Ermenileri teslim etmemeye yemin etmelerini ister.²³ Dersim aşiret reisleri böylece Hızır adına yemin ederek

22 *Tchemeshgadzag yev ir Kiugheruh* (Çemişgezek ve Köyleri), Hampartsoum Kasparian, s. 449-451, 1969, Boston'dan aktaran Hovsep Hayreni, *1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*, s. 26-27, Belge Yayınları, 2015, İstanbul. Kasparian ve ondan aktaran Hayreni Ermenilerin teslim edilmesini talep eden mektubu "Hozat mutasarrıfı"nın gönderdiğini belirtir, ancak doğru unvan "Dersim mutasarrıfı" olmalıdır. Karşıklık Hozat'ın sancak merkezi olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

23 Rıza Yıldırım Dersim'de Alevi ritüellerinde kutsal kabul edilen direk ya da değneklerin "manevi arınma ve bir tür inisiyasyon sembolü" olduğunu, "tarik, erkân, evliya gibi birçok isimlerle anılan bu değneğin esasında Ali'nin kılıcı Zülfikâr'ı temsil" ettiğini ve "kişinin manevi arınma için verdiği sözlerden dönecek olursa bu tarihin kendisini Zülfikâr gibi keseceğini" sembolize ettiğini belirtir. "Kiştim Marı, Dersim yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaş Evladına bağlama girişimleri ve sonuçları", Rıza Yıldırım, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, 2012.

Ermenileri korumaya söz verir. Nişan Akkaşyan'a göre "Bu haber çabucak tüm Dersim'e yayılır. Ondan sonra hiç kimse ağaların yeminine karşı bir iş yapmaya cesaret edemez".²⁴

Kormuşka toplantısının ve Dersim'i Ermenilerin sığınağı haline getirecek yeminin hikâyesi İdare İbrahim Ağa'nın günümüzde Dersim'de yaşayan torunları Güngör ailesinde de kuşaktan kuşağa aktarılmış. Dedelerinin bu toplantıdaki tavrını, bölgedeki Ermenilerle, özellikle de Ahtük ve Usbeg Ermenileriyle kurduğu yakın ilişkiyi İdare İbrahim'in kardeşi Rıza ile oğulları Cemşid ve Seyithan'dan dinlemişler. "Gujumoğlu Süleyman adıyla bilinen bir ağa vardı. Devlet yanlısıydı. Ermenilere ait Sındsor köyüne 1890'larda el koymuştu. Bu gibi sebeplerden Gujumoğlu ve İdare İbrahim Ağa anlaşmazlık içindeydi. Diyarbekir cezaevine konulmadan önce Gujumoğlu ile yaşadıkları bir çatışmada İdare İbrahim Ahtüklü Ermenilerden destek görmüştü," diye anlatıyor İdare İbrahim'in torunu Hasan Güngör. 1915'te Ahtüklü Ermeniler Kormuşka toplantısında yemin edenler arasında yer alan *Ferhatan aşiretinden Hadişarlı Küçük Ağa* tarafından korunurlar. Diğer köylerin tehcir edildiğini duyan Ahtüklüler her şeylerini bırakarak Hadişar'a doğru kaçmaya başlarlar. Yolda civar köylerden çok sayıda Ermeni'nin kendileriyle aynı istikamete doğru gittiğini görürler. Yolu yarılادıkları sırada askerler üzerlerine ateş açar. Olanları haber alan Küçük Ağa onları korumak için üç oğlunu göndererek Hadişar'a ulaşmalarını sağlar. Küçük Ağa Ahtüklüleri çevredeki ormanlarda saklar, Çemişgezek'ten gelen ve Ermenileri teslim etmesini isteyen binbaşyı Hadişar'da sadece birkaç ihtiyarın kaldığına inandırır. Ahtüklüler daha sonra Rus ordusunun Erzincan'a girişine kadar Koçan aşireti ağalarının yanında kalırlar.²⁵ Ahtüklülere dair tanıklıkta hangi Koçan ileri geleninin onları Ruslar gelene kadar koruduğına dair bir bilgi yer almıyor. Ancak döneme dair diğer anlatılardan yola çıkarak bu kişi-

24 1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar, op.cit. s. 27. Akkaşyan'ın bu ifadesine karşın Diyap Ağa gibi Kormuşka yeminine riayet etmeyen ve Ermenileri devlete teslim eden aşiret reisleri olacaktır.

25 Yukarı Fırat Ermenileri, 1915 ve Dersim, Hovsep Hayreni, s. 509-510, Belge Yayınları, 2015, İstanbul.

lerin Idare Ibrahim ve oğulları ile Koçan aşiretinden Beko Ağa olması ihtimal dahilindedir.

“1915'te Uspeg Ermenilerinin papazı Idare Ibrahim Ağa'yı görmeye geliyor. Ondandır medet umuyor, 'Kurtarırsan bizi sen kurtarırsın' diyor. Idare Ibrahim 150 silahlı adamıyla gelip onları Amutka'ya getiriyor. Daha sonra Erzincan'a giren Rus ordusunda Dikran Paşa isminde bir komutana ulaşmalarını sağlıyor. Uspegli Ermeniler yardımları için 500 altın vermek istiyorlar. Idare Ibrahim Ağa reddediyor. Israr ediyorlar, 'Torunlarına nasip olsun' diyerek 100 altın veriyorlar. Bu altınlardan bazılarını ailenin gelinlerine hediye ettikleri için görme imkânımız oldu,” diye anlatıyor Hasan Güngör. Aile içinde aktarılmış bu öyküde geçen yerleşim yeri Uspeg/Uşpak ya da Üç Bey olarak adlandırılan Çemişgezek'in bir mahallesidir. Uspeg Ermenileri 1895 katliamları sırasında kirveleri olan Semkan ileri geleni Süleyman Ağa tarafından korunmuşlardı.²⁶ Süleyman Ağa ve Semkan aşireti Koçanlarla akrabaydı.²⁷ 1895'te Uspeg köylülerinin tamamını kurtarabilen Semkanlar ve Koçanların 1915'te ise bunu ancak kısmen başarabildiklerini görüyoruz. 1915 Mayıs'ında Çemişgezek Ermeni ileri gelenlerinin tutuklanmasıyla birlikte Uspegli öğretmen, din adamı ve kanaat önderleri hapse atılır. Aralarından bir kısmı rüşvetle, kimileri de silahlarını teslim ettiği için serbest bırakılır. Ancak diğerleri Harput'a doğru yola çıkarılır ve Fırat kenarında katledilir. Haziran ayında mahallenin erkekleri tutuklanır, Temmuz'da ise kadın ve çocukların tehciri başlar. Idare Ibrahim Ağa'dan yardım isteyenler bu süreçte kaçarak dağlarda saklanabilen az sayıda Uspegli olmalıdır. Hampartsoum Kasparian'a göre Uspeg'den Pilibos Pağikyan, Canık ve Ardaş Sarıkeşişyan ile Hagop Hagopyan Koçanların yardımıyla Rus ordusunun kontrolündeki Erzincan'a ulaşırlar.²⁸

1915 öncesinde Surp Toros kilisesi ve Nersesyan okulunun bulunduğu, çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı dönemin Uspeg

26 Ibidem, s. 209-211.

27 *Dağların Kayıp Anahtarı*, op.cit. s. 17.

28 *Le Genocide des Arméniens*, op. cit. s. 517-518. *Yukarı Fırat Ermenileri, 1915 ve Dersim*, Hovsep Hayreni, op.cit. s. 605.

mahallesinden günümüze kalan sadece Üç Bey olarak Türkçeleştirilen adı olmuş.²⁹

Uspeglilerin ısrarı üzerine 100 altın almayı kabul etmiş olsa da, diğer tanıklıklarda İdare İbrahim Ağa'nın Ermenileri herhangi bir karşılık beklemeden koruduğunu görüyoruz. Hayatta kalan Ermenilerin anlatıları Kormuşka yeminine uymayanları bizzat İdare İbrahim'in en şiddetli şekilde cezalandırdığını aktarmaktadır. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri Karabal aşiretinden Kemo'nun hikâyesidir. Çemişgezek kaymakamının 50 altın vaati üzerine Kemo kendisine sığınan Hmayak Takvoryan'ı öldürür ve başını keserek kaymakama götürür. Bu olayı duyan İdare İbrahim Ağa küplere biner, Kemo'nun peşine düşer. Tarlasını sularken bulduğu Kemo'ya silahını çeker, "Kürdün adını rezil ettin," diyerek onu öldürür.³⁰

İdare İbrahim 1924'teki vefatına kadar devlet güçlerinin dahi çekindiği, yanındaki Ermenilere kimsenin dokunmaya cesaret edemediği bir aşiret reisi olarak yaşamını sürdürür. 1917 yılında yakın dostu Boğos Mengişyan köy baskınlarına katıldığı suçlamasıyla Çemişgezek'te yakalandığı zaman silahlı adamlarıyla hükümet konağını basar ve Boğos serbest bırakılmazsa binayı ateşe vereceğini söyler. Çemişgezek kaymakamı İdare'yi karşısına almayı göze alamaz ve Boğos'u bırakır.³¹

1920 yılında Mustafa Kemal aralarında İdare İbrahim Ağa'nın da bulunduğu bazı Dersim aşiret reislerine olası bir isyanın önüne geçmek ve onları kendi yanına çekmek üzere milletvekilliği teklifinde bulunur. İdare İbrahim'in bu teklifi "Otuz yıl Osmanlı'ya direndim, yedi yıl hapis yattım. Ben Osmanlı'nın çeşmesinden su içmem," diyerek reddettiği anlatılır. İdare İbrahim'in torunları dedelerinin vekillik teklifi gelince Kürtler için hak taleplerinde bulunduğunu, Dersim için özerk eyalet istediğini, bu şartların kabul edilmemesi üzerine vekillliği reddet-

29 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler, Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, s. 390, Aras Yayıncılık, 2012, İstanbul. *Palu-Harput 1878, II. Cilt Raporlar*, Arsen Yarman, s. 461, Belge Yayınları, Nisan 2015, İstanbul. Üç Bey mevkii günümüzde Çemişgezek'in Tepebaşı mahallesinde yer almaktadır.

30 Yukarı Fırat Ermenileri, 1915 ve Dersim, Hovsep Hayremini, op.cit. s. 597-598.

31 Ibidem.

tiğini aktarıyorlar.³² İdare İbrahim'in vekillik teklifi sürecinde Mustafa Kemal'le aracılar vasıtasıyla yaptığı görüşmelerin içeriğine dair bir belge elimizde mevcut değil. Ancak Kürdistan ve Dersim için taleplerde bulunmuş olması, bu yöndeki başka girişimleri düşünüldüğünde, yüksek bir ihtimal olarak görülmektedir. Kâzım Karabekir'e göre İdare İbrahim Ağa Erzincan'ın Rusların kontrolüne geçtiği dönemde "Kürtlerin muhtariyeti hakkında" Rus Çarı'na telgraf çekenler arasında yer almıştır.³³ 25 Aralık 1920'de "Sevr anlaşması mucibince Diyarbakir, Elaziz, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor, aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacağımızı beyan eyleriz" sözlerini içeren ve "Batı Dersim aşiret reisleri" imzalı bir telgraf Meclis'e gönderilir.³⁴ İmzacıların isimleri telgrafta yer almamaktadır. Ancak dönem İdare İbrahim'in Kâzım Karabekir tarafından "Batı Dersim aşiretlerinin reisi" olarak tanımlandığı ve telgraftaki talepleri savunan Alişer'in Koçanlarla yakın ilişkide bulunduğu bir dönemdir.³⁵

İdare İbrahim'in Rusların denetimindeki bölgelere ulaşmalarını sağladığı Ermenilerle iletişimi mektuplar aracılığıyla devam eder. Ermenilerin yerleştikleri ülkelerden kendisine ve ölümünün ardından oğullarına mektuplar gelir, hatta "Ermenilerle mektuplaştıkları için" aile üyelerinin evleri aranır.³⁶

32 İdare İbrahim Ağa'nın torunlarından H. ve Y. ile görüşme, op. cit.

33 *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 216.

34 *Kürdistan tarihinde Dersim*, Nuri Dersimi, s. 129, Ani Matbaası, 1952, Halep. Sevr anlaşmasında özerk Kürdistan'ın sınırları için sadece "Fırat'ın doğusu" ve "Ermenistan'ın güneyi" tanımlaması yapılmıştır. Telgrafta sözü edilen Van ve Bitlis'in ise Wilson hükümleri uyarınca Ermenistan sınırlarına dahil öngörülmektedir.

35 Koçgiri hareketi devlet güçleri tarafından bastırıldıktan sonra Alişer bir dönem Koçanların bir kolu olan Semkanların yanında kalacaktır. *Dersim Raporları*, op.cit. s. 215. *Hatıratım*, Nuri Dersimi, s. 136, Dam Yayınları, 2014, İstanbul. Nuri Dersimi ayrıca 1926'da Seyit Rıza'nın "Dersim'de Kürtçe okullar açma" talebinde bulunduğunu ve "bu isteğe Batı Dersim'in kahraman Koçan aşiretinin de ısrarla iştirak" ettiğini aktarır. *Kürdistan tarihinde Dersim*, op.cit. s. 197. İdare İbrahim Ağa 1924'te vefat ettiğine göre belirtilen tarihte bu talebi Koçanlar adına dile getirenler oğulları Seyithan, Cemşid ve Lilo olmalıdır.

36 *Dağların Kayıp Anahtarı*, op.cit. s. 26.

İdare İbrahim Ağa'nın ölümünden kısa süre sonra, 1926'da, Koçan aşiretine yönelik bir askeri harekât düzenlenir. Nuri Dersimi'ye göre "Koçan aşiretinin imhası"nı amaçlayan bu harekâtın "Seyit Rıza'yı önemli bir kuvvetten mahrum edeceği" öngörülüyordu.³⁷ Ancak üç ay süren kuşatmada askerler Koçanların direnişini aşıp Ali Boğazı'na girmeyi başaramaz ve Aralık 1926'da harekâta son verilir. Ancak 1938'de, Dersim'in geri kalanında olduğu gibi, Koçan direnişi de kırılacak, Ali Boğazı ve çevresi katliamlara sahne olacaktır. Bölgede çok sayıda kadın ve çocuk kıtlıktan kırılır, hayatta kalabilenler sığındıkları mağaraların askerler tarafından ateşe verilmesiyle katledilir. İdare İbrahim'in oğulları Seyithan, Cemşid ve Lılo Ali Boğazı'nda aylarca direndikten sonra Kalan aşiretlerinden destek bulmak ümidiyle Ovacık'a doğru yola çıkarlar. Ancak aylardan Şubat'tır, dondurucu bir soğukta ve karda o mesafeyi kat edemeyerek ve umduklarını bulamayarak Ali Boğazı'na geri dönmek zorunda kalırlar. Üçünün de ayakları donmuştur. Girdikleri bir evde Seyithan'ın uyarılarına aldırmayan Cemşid ve Lılo ateşin yanına oturur. Bu yüzden Cemşid bir bacağını, Lılo ise ayaklarını kaybedecektir. Bu halde daha fazla direnemeyecekleri için mecburen teslim olurlar. Seyithan ve Cemşid aileleriyle birlikte Bolu'nun Göynük ilçesine, Lılo ise Bursa'nın İnegöl kazasına sürgün edilir. Dersim'deki arazilerine devlet tarafından el konulur. Dokuz yıl sonra sürgünden dönmelerine izin verildiğinde Amutka yasak mıntıka ilan edilmiştir.

Kormuşka toplantısında konuşmasıyla tüm aşiret reislerini etkileyen, bu anlamda Ermenileri koruma yemininin babası sayılabilecek, İdare İbrahim'in sağ kolu Beko Ağa ise 1938'den çok önce vefat etmiştir. Ancak 1938 kırımını onun da ailesini vuracaktır. Tüm aile üyeleri katledilir, sadece kardeşi Mazlum o sırada Elazığ'da olduğu için öldürülmekten kurtulur.

Amutka ve Ali Boğazı 1938'den sonra uzun süre yasak bölge olarak kalır. İdare İbrahim'in torunları köylerine tekrar yerleşebilirler, ancak her fırsatta Koçanların tarih boyunca devlet oto-

37 *Kürdistan tarihinde Dersim*, op.cit. s. 197.

ritesine başkaldırmasının hesabı kendilerinden sorulur. 12 Eylül 1980 darbesini izleyen günlerde Cemşid ve oğulları gözaltına alınır. Bir bacağı olmadığı halde 46 gün boyunca Cemşid işkenceye maruz kalır. “1938’de Amutka karakolunu basan sen değil miydin diye soruyorlarmış Cemşid’e,” diye aktarıyor Hasan Güngör. “Doğrudur, ama dokuz sene sürgünde kaldık, bedelini ödedik,” demesi fayda etmez. Daha sonra 1990’lı yıllarda Amutka tekrar boşaltılacak ve yakılacaktır.³⁸

Saz ve keman çaldığı bilinen, lafını sakınmayan, inandığı değerler uğruna devleti karşısına almaktan çekinmeyen İdare İbrahim’in bugüne ulaşabilen bir fotoğrafı yok. Oğulları Seyithan, Cemşid ve Lilo’nun mevcut tek fotoğrafı ise 1938’de teslim oldukları sırada askeri doktor Cemalettin Erkan tarafından çekilen bir resim. Amutka günümüzde halen erişime yasak bölge statüsünde bulunuyor. İdare İbrahim Ağa’yı mezarının başında anmak bu sebeple, ölümünden 91 yıl sonra dahi, mümkün değil.

Kangozade Mehmed ve Mehmed Ali Ağa: “İnsanlarımızı nasıl ölüme götürürler?”

Dersimli aşiretler sadece kendilerine ulaşabilenlere kalacak bir yer sağlamakla kalmazlar. Başta Mamuretül Aziz Vilayeti olmak üzere pek çok bölgeden Ermenilerin Dersim’e kaçışlarını organize ederler. Karabal aşireti reisi *Kangozade Mehmed Ali Ağa* bu “kaçış operasyonları”nda en çok bilinen isim haline gelir. Çeşitli tanıklıklarda Dersim’e ulaşımı üstlenenlere bu iş için bir miktar para verildiği ifade edilir. Para karşılığı kurtarma “vicdanlı davranış” tanımı içinde değerlendirilemez. Ancak Kangozade Mehmed Ali’in o dönem yürüttüğü faaliyetlerin şaşırtıcı boyutları ve devletin ona reva gördüğü hazin son ismini anmayı gerektiriyor. Soykırımdan hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarına göre Kangozade Mehmet Ali Ağa’nın hüküm sürdüğü Hozat’ın Ağzunik³⁹ köyünde 1915 ve sonrasında binlerce

38 İdare İbrahim Ağa’nın torunlarından H. ve Y. ile görüşme, op. cit.

39 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Akpınar adını almıştır.

insan barınacaktır. Harputlu Misak Babacanyan, Mehmed Ali Ağa'nın 500 erkek ile 800 kadın ve çocuk sakladığını aktarır.⁴⁰ Başka bir tanıklığa göre Ağzunik'te o kadar çok Ermeni vardır ki Kürtler köyün adını kendi aralarında "Ermenilerin Paris'i" koymuşlardır.⁴¹ Kangozade Mehmed Ali'ye 1915'ten çok sonra dahi Ermenilerin sığınmaya devam ettiğini Arapkirli Galust Galustyan'ın tanıklığından anlıyoruz. Galustyan Ocak 1917'de Ağzunik köyünde "kendisi gibi kaçmış" 2.000 kadar Ermeni'nin kaldığını görür. 10 gün boyunca orada kalır. Sonra 54 kişiyle birlikte Erzincan'a doğru yola çıkar.⁴²

Tüm bu tanıklıklarda kaçış için belirli bir miktar para ödendiğini ancak Ağzunik'te kalmaları için herhangi bir talepte bulunulmadığını görüyoruz.⁴³ Bazı bölgelerden kaçışların –özellikle posta arabasında saklanma yolu seçildiyse– arabacılar ya da kimi memurlara rüşvet vererek mümkün olabildiğini tanıklıklardan öğrenebiliyoruz. Bu sebepler "kaçış organizasyonu" için istenen parayı bir dereceye kadar açıklayabilir. Tarihçi Raymond Kévorkian yaşanan kıtlığı da dikkate almak gerektiğinin altını çiziyor: "O zamanki Dersim, Osmanlı'nın tam olarak kontrol edemediği bir yer. Yaklaşık 15 bin kişiyi kurtarıyorlar. Rus ordusuna sığınmalarına yardım ediyorlar. Bir dönem o kadar çok insan geliyor ki sorunlar başlıyor, çünkü herkese yetecek yiyecek yok. Bazıları Ermenilere para karşılığı yardım ediyor. Ama bu yüzden bölge insanını karalamamak lazım, fakir bir bölge sonuçta."⁴⁴ Kangozade Mehmed Ali'nin fa-

40 Kedername, op.cit. s. 405.

41 Ibidem, s. 421.

42 Ibidem. s. 454.

43 Galustyan tanıklığında Karabal aşiretinden İsmail isimli birinin kendilerini kişi başı 4 liraya Ağzunik'e kaçırmayı kabul ettiğini aktarır. Ibidem, s. 420. Olayın geçtiği Temmuz 1916'da bir Osmanlı lirasının değeri yaklaşık 4 dolardır. İstenen paranın –o dönemin parasıyla 16 doların– herkesin kolayca ödeyemeyeceği bir miktar olduğunu Harputlu Aram Jamgoçyan'ın tanıklığında görebiliyoruz. Jamgoçyan hangi aşiretten olduklarını belirtmediği Kürtlere Dersim'e kaçış için 3 lira ödediğini anlatır ve ekler: "Paramız olsa ailece kaçıp kurtulabilirdik, fakat olmadığından yalnız ben kurtulabildim." *Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi)*, B. Donabedian, op.cit. s. 206.

44 "Celal Bey ve diğerleri", Raymond Kévorkian ile röportaj, Burçin Gerçek, *Radikal* gazetesi, 26.02.2006.

aliyetlerini karşılık beklemeden yapılan kurtarmalarla aynı ke-
feye koyamasak dahi kendisine bir hakkı teslim etmek gereki-
yor: soykırım sırasında görülen onlarca örneğin aksine, Meh-
med Ali Ağa Ermenilerle en azından dürüst bir alışveriş ger-
çekleştirir. Kurtarma vaadiyle ellerindeki son kuruşa el koyup
yine de tüm aileyi katledenlere karşın, Kangozade Mehmed Ali
sözünü tutarak binlerce Ermeni'nin Dersim'e ulaşmasını ve ha-
yatta kalmasını sağlar.

Bu kurtarma operasyonlarının para karşılığı yapılmış olma-
sına Mehmed Ali Ağa'nın torunu Mehmed Ali Kangotan ihtil-
mal veremiyor. "Mehmed Ali Ağa Şavak nahiyesi müdürüydü,
babası Mehmed Ağa ise ayan meclisi üyesiydi. Kurtarmalar-
dan para alarak zenginleşmeye ihtiyaçları yoktu," diye belirtti-
yor. Mehmed Ali Ağa'nın ve adamlarının zenginleşme amacıyla
hareket edip etmediklerine dair elimizde bir bilgi bulunmuyor.
Ancak sayıları binleri bulan "Ermeni kaçaklardan" Müslüman
kıyafeti, gıda ve araba temini için bir para talebinde bulunduk-
larını ifade etmek mümkün.⁴⁵

Bu durum Aram Andonian'ın anılarında bahsettiği ve meş-
hur belgelerini temin ettiği Naim Bey'in hikâyesiyle, çok fark-
lı bağlam ve ilişki ağlarına dair olsalar da, benzerlikler içeriyor.
Geçici süreyle Meskene toplama kampının müdürlüğü görevi-
ne getirilen Naim Bey kampta tutulan bazı Ermeni ailelere para
karşılığında "Halep'e kaçmalarını kolaylaştırmayı" teklif eder.
Ancak aileler Naim Bey'e güvenemez ve önerdiği şekilde Ha-
lep'e gitmenin mümkün olup olmadığını denemesi için Aram
Andonian'dan ricada bulunurlar. Andonian sorunsuz bir şekil-
de Halep'e varır, ardından Naim Bey'in tuttuğu arabacı aynı şe-
kilde 16 aileyi şehre ulaştırır. Hatta "Naim Bey'le anlaşıldığı gi-
bi her türlü gelirden yoksun Ermeni entelektüellerinden bir ve-
ya ikisini de ailelerin her biriyle birlikte ücretsiz olarak araba-
ya alır". Ailelerden bazıları Halep'te yakalanınca Naim Bey on-
ların Meskene kampında hiç bulunmadıklarını söyleyerek kur-

45 Müslüman kıyafeti kaçış sırasında Ermenilerin tanınmamaları için gerekiyordu. Bazı tanıklıklar bunun için gereken parayı Harput Amerikan Misyonu'nun karşıladığını belirtir. *Kedername*, op.cit. s. 421 ve 454.

tulmalarını sağlar. Aram Andonian, Naim Bey'in bu olaydan istifade ederek ailelere şantaj yapabileceği halde onları hiç hursuz etmediğini aktarır. Daha sonra Andonian, Naim Bey'i Muhacirin Dairesi'nde bulunan tehcir ve katliamlara dair belgeleri kendisine satmaya ikna edecektir. Andonian'ın ve Meskene kampında tutulan Ermeni ailelerin Naim Bey'den gördükleri yardımlar para karşılığında gerçekleşmiş olsa da, kendisine karşı hep dürüst davrandığı için Andonian onu kötü anmayı reddeder: "Öyle kusurları vardı ki uğrunda pek çok şeyi satabilirdi, ama her şeyi değil. Bu dikkate değer bir farktır. Onunla sürdürdüğümüz uzun münasebetimiz boyunca hiç yalan söylemediğini unutmuyorum. (...) Kendisi hep aklımdadır ve her zaman senelerin azaltamadığı bir sempati ile onu hatırlarım. Çünkü onunla münasebetlerimizde hep hayatımı tehlikeye attım ve bana hiç ihanet etmedi."⁴⁶

Naim Bey gibi, Kangozade Mehmed Ali Ağa'nın da iyi anılmasında kilit nokta "güvene ihanet etmemek" olur. "Dersimlilerde yaygın olduğu üzere birlikte yaşadıkları kimseyi inancından ötürü düşman görmeme ilkesiyle hareket etmişler, kendilerini ortak hukukun insanları olarak görmüşler," diye anlatıyor Mehmed Ali Kangotan.

Ağzunik'e ulaşabilen Ermenilerin anlatımlarında kendilerine yardım eden kişinin adı "Ağzunikli Mehmed Ağa" olarak geçer. Ancak bahsedilen kişi aslında Mehmed Ali Ağa'dır. Karabal aşiretinin reisi Kangozade Mehmed Ağa'nın yaşı 1915'te oldukça ileridir, aşiretin reisliğini fiilen oğlu Mehmed Ali Ağa devralmış durumdadır. Gözleri görmeyecek kadar yaşlanmış olan Mehmed Ağa Hozat'a yakın köylerden Ermenilerin Kayışoğlu yarmasına götürülerek katledilmelerine şahit olur, ancak engel olamaz. "Ermeni kıyımı sırasında Mehmed Ağa Tavuk köyünün yaylasında kalıyor. Kayışoğlu yarmasından uğultular geldiğini duyunca yanındakilere neler olduğunu soruyor. 'Ermenileri toplamışlar, öldürmeye götürüyorlar' cevabını alınca 'Bi-

46 Lettre d'Aram Andonian à Madame Docteur Mary Terzian, *Justicier du Génocide Arménien, Le procès de Tehlirian*, Marcus Fisch, Ara Krikorian, s. 230-237, Editions Diasporas, 1981, Paris.

zim insanlarımızı gözümün önünde nasıl ölüme götürürler, hiç mi utanmaları yok?" diye feryat etmiş ama engel olamamış," diye aktarıyor Mehmet Ali Kangotan.⁴⁷

Hozat'a yakın köylerde yaşayan Ermenileri kurtarmaya gücü yetmese de Kangozade Mehmed Ali ve Karabal aşireti Harput ve Arapkir başta olmak üzere pek çok bölgeden binlerce kişiyi önce Ağzunik'e, ardından da Rus ordusunun kontrolündeki şehirlere ulaştıracaktır. Şebinkarahisar gibi uzak bir bölgeden tehcir edilip yolu Harput'tan geçen üç Ermeni genci de Ağzunik'e ulaşabilenler arasında yer alır. Hozat'tan Çemişgezek'e giderken bu gençlerin bulunduğu yerin yakınından geçen jandarmalar onların Ermeni olduklarını anlar ve tutuklayarak Çemişgezek'e götürür. Mehmed Ali Ağa durumu öğrenince Çemişgezek kaymakamına onların kendi zanaatkârları olduklarını söyleyerek serbest bırakılmalarını sağlar.⁴⁸ Başka bir tanıklıkta ise Mehmet Ali Ağa'nın Ağzunik'e ulaşabilen Ermenilerin kayıp aile üyelerinin de izini sürdürdüğünü görüyoruz. Mezre'den Hacı Garabed Der Krikoryan kardeşleri Setrak ve Yester ve iki çocuğu ile birlikte türlü badireler atlatarak Ağzunik'e ulaşmayı başarır. Ancak eşi ve iki diğer çocuğu halen kayıptır. Onları bulabilmek için Mehmet Ali Ağa'dan yardım ister. Mehmet Ali adamlarını Mezre'ye gönderir ve Hacı Garabed'in çocukları Vartuhi ve Horen'in bir evde hizmetçi olarak tutulduklarını öğrenir. Anneleri ise onları koruma sözü vererek kandıran biri tarafından öldürülmüştür. Mehmet Ali Ağa'nın adamları bir süre sonra Horen'i tutulduğu evden kurtarıp Ağzunik'e, babasının yanına getirmeyi başarırlar. Ancak Vartuhi'ye ulaşamazlar. Hacı Garabed pes etmez ve Ağzunikli Kürtlerden bir kişiyi yanına alarak kızı Vartuhi'yi bizzat kendisi kurtarır.⁴⁹

Asvan köyünden Zaven Gugasyan'ın tanıklığında ise Dersim'e ulaşmaya çalışan ailelerden genellikle önce bir erkeğin yola çıktığını, daha sonra bu kişinin ailesini getirmek için Der-

47 Mehmet Ali Kangotan ile görüşme, op. cit.

48 *Yukarı Fırat Ermenileri, 1915 ve Dersim*, Hovsep Hayreni, op.cit. s. 601.

49 *Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi)*, B. Donabedian, op.cit. s. 62.

simlilerden yardım istediğini görüyoruz. Gugasyan'ın amcası da bu şekilde Asvan'ın karşı kıyısına ulaşır ve ailesini getirmeleri için –hangi aşiretten olduklarını tanıklıkta belirtmediği– Kürtlerden yardım ister. Aşiretin adamları etrafı askerler tarafından sarıldığı için köye giremezler. Sonunda aile tanıdık bir Kürt aracılığıyla Fırat'ın kıyısına ulaşabilir. Zorlukla suyu geçerler, ancak Gugasyan'ın annesi yola devam edemez, daha sonra onlara yetişeceğini söyleyerek nehrin kenarında kalır. Amcası nehrin karşı yakasında aileyi karşılamaya gelmiştir. Yengesinin geride kaldığını öğrenince yanına kendisine yardım eden Kürtleri alıp Asvan'a döner ama bütün köyün tehcir edildiğini görür. Kafilenin ardından Havgaklı Ali Bey'i gönderir, ama o da onlara yetişemez.⁵⁰

Gugasyan'ın köyü Asvan (Aşvan/Muratçık) Murat nehri ile Karasu çayının birleşip Fırat'a karıştığı yerdedir.⁵¹ Tanıklıkta Asvan'ın karşı yakası olarak tarif edilen yer Kangozade Mehmet Ali Ağa'nın Ağzunik köyüdür. Gugasyan kaçışlarını "Kürtlerin içine, Mahmut Ağa'nın yanına gitmek üzere yola çıktık," diye tanımlar. Bahsettiği kişinin Kangozade Mehmet'in akrabası Mahmut Ağa olma ihtimali yüksektir. Kafileye yetişmeye çalışan ancak başaramayan Havgaklı Ali Bey'in ise kim olabileceğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

Birinci dönem milletvekili ve aşiret mensubu Hasan Hayri Bey'in Şeyh Said ayaklanmasına destek verdiği suçlamasıyla 1925'te idam edilmesinin ardından Karabal aşireti için zor günler başlar. 1926'da Mehmed Ali Ağa'nın da aralarında bulunduğu aşiret ileri gelenleri için Lüleburgaz'a sürgün kararı çıkar. Elazığ Valisi Cemal Bardakçı "aşiret reislerini devletle barıştırmak için" bir heyet oluşturur. Kangozade Mehmed Ali Ağa'yla birlikte pek çok Dersim ileri geleni bu heyete katılarak Mustafa Kemal'le görüşmek üzere Ankara'ya gider. Ancak *Nutuk*'u yazmakla meşgul olduğu gerekçesiyle Mustafa Kemal onlarla görüşmez. Bu girişimden bir sonuç alınamasa da sürgün kararı fiili olarak uygulanmaz. Ancak devletin nezdinde Dersim "hal-

50 Tsayn Darabelots, op.cit. s. 93.

51 Köy bugün baraj gölünün altında kalmıştır.

ledilmesi gereken” bir sorun olarak kalır. 1936’da, tıpkı Ermeni soykırımının öncesinde olduğu gibi, Dersimlilerden silahları toplanır. Mehmed Ali Ağa da devlete yüklü miktarda silah teslim eder. Ama içi rahat değildir, Ferhatan aşiretinden bacasına Cemşi Ağa’ya “Bunlar bizi yok edecekler. Silah toplamaları bu yüzdendir. Gelin birlikte Koçanların yanına gidelim, orada daha güvende oluruz,” der. Ama aşiretler arası rekabet ve devletle arasını hoş tuttuğu yanılıgısı Cemşi Ağa’yı kibre sürükler. “Biz asi sayılmıyoruz, devlet bize bir şey yapmaz,” diyerek Mehmed Ali Ağa’nın önerisini geri çevirir. 1938 geldiğinde artık başka aşiretlerden destek aramak için çok geçtir. Mehmed Ali Ağa ve ailesinden 25 kişinin etrafı Ağzunik’te askerler tarafından sarılır. Tavuk köyüne yakın Çırçırık deresine götürülürler. Mehmed Ali Ağa orada devletin kendisine dokunmayacağından emin olan Cemşi Ağa’nın cansız bedenini görür. Ardından aile üyeleriyle birlikte Çırçırık deresinde katledilir. Cenazeleri gömülmeden orada bırakılır.

Mehmed Ali Ağa ile birlikte öldürülenler arasında aşiret mektebinden mezun olup kaymakamlık yapan, ancak daha sonra görevden alınan Yusuf Cemil Bey de vardır.⁵² Ölümüne götürüldüklerine inanamaz, devlet görevinde bulunmuş biri olarak ailesine zarar gelmesine engel olabileceğini sanır, ama yanılmıştır. Ağzunikli kadınlar ve çocuklar samanlıkta yakılarak öldürülür, ancak harekâta katılan bir yüzbaşının engel olmasıyla bir kısmı kurtulabilir. Mehmed Ali Ağa’nın eşi Cemile Hatun askerlere rüşvet vererek torunları ve kız çocuklarıyla birlikte Ali Boğazı’na kaçmayı başarır. Ancak en küçük kızı Sekine orada can verir. Devlet güçleri Ali Boğazı’ndan çekildikten sonra Koçan aşireti mensupları yardımlarına gelir ve onları kurtarırlar. Mehmet Ali Kangotan’ın annesi Rukiye ile babası Ali Aziz Kangotan da kurtulanlar arasındadır. Rukiye Hanım Manavgat’a, Ali Aziz Kangotan ise Denizli’ye sürgün edilir.

52 Mülkiye Şeref Defteri’nden Yusuf Cemil Bey’in son görevinin Kahta kaymakamlığı olduğunu ve 1911’de “tenkisata tabi tutularak” emekliye sevk edildiğini öğreniyoruz. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, op.cit. s. 756.

Kormuşka toplantısında Ermenileri korumak için Hızır adında yemin edenler arasında yer alan, binlerce Ermeni'yi önce Ağzunik'e, ardından Rusların kontrolündeki bölgelere ulaştıran Mehmed Ali Ağa 1915'in kurbanları gibi bir mezardan daha hi yoksun bırakılır. "Dedelerimizin naaşı gömülemeden toprağımıza karıştı. Hâlâ aile olarak katledildikleri yere adım atmıyoruz. Devletin özür dilemesi gerekiyor," diyor Mehmet Ali Kangotan. 25 Temmuz 1915'te Kalem-i Mahsus'tan gönderilen ve "Dersim ve civarında Ermenilerden sonra Kürtlerin de imha edileceği yolunda şayialar çıktığından" bahseden bir telgraf Dersimlilerin Ermenilerle aynı kaderi paylaşacaklarını o zamandan hissettiklerini ortaya koyuyor.⁵³

Dersim'de diğer kurtarma öyküleri

Harputlu Misak Babacanyan tehcirin başladığı sırada 15 kişi ile birlikte Dersim'e kaçmayı başarır. Dersim'in dört bir yanına dair detaylı bilgiler içeren tanıklığından farklı aşiretlerin bölgelerini dolaştığını, ya da bu bölgelerden geçen kişilerle yolunun kesiştiğini ve onlardan bilgi edindiğini anlayabiliyoruz. Babacanyan Dersim'in *Bedırk* olarak adlandırdığı bir bölgesinden Ermenilerin tehcir ve katliamdan kurtulmak için Müslümanlaşmayı kabul etmiş gibi görüldüğünü ve bu sırada *Kureşanlı Ali Çavuş*'tan yardım istediklerini aktarır. Ali Çavuş bunun üzerine Bedırk Ermenilerini tehdit eden "Türk Beyleri"ne saldırır ve Bedırklıların bir kısmını kurtararak kendi köyüne götürür. Ancak geride kalan Bedırklı Ermeniler Fırat'ın kıyısında katledilirler.⁵⁴

Fırat'ın kıyısında yer alan konumu ve Kureşanlı Ali Çavuş'un 1916'da Pertek ve çevresine baskınlar düzenlediği göz önüne alındığında Babacanyan'ın bahsettiği Bedırk'ın günümüzde baraj altında kalmış olan, Pertek Kalesi'nin eteklerinde kurulu Berdak/Eski Pertek olma ihtimali yüksektir. Ali Çavuş Dersimli pir ve rehberlerin önemli bir kısmının mensubu olduğu, "Der-

53 BOA. DH. ŞFR. 54/128, 13/N/1333.

54 *Kedername*, op.cit. s. 405.

sim aşairi nezdinde itibar”⁵⁵ ve “keramet”⁵⁶ sahibi kabul edilen, esasında bir seyit ailesi iken aşirete dönüşen Kureşanların reisidir.⁵⁷ Osmanlı arşivlerinden 1895’te Kızılkilise kazası İdare Meclisi azalığı, 1901’de ise nahiye müdürlüğü yaptığını öğrendiğimiz⁵⁸ Ali Çavuş 1916’da Dersim’de filizlenecek özerklik hareketinin önde gelen isimlerinden biri olacaktır. Kureşanların ileri gelenlerinden Aliye Gax ve Zeynel Çavuş ile birlikte Mazgirt, Pertek ve Çarşancak’a baskınlar düzenler, Nazımiye’de yönetimi ele geçirir. Aynı sırada Ovacık’ta özerk bir Dersim hükümeti hayata geçer. Ancak bu özyönetim denemesi kısa sürede bastırılacaktır.⁵⁹

Misak Babacanyan’ın tanıklığının dışında Ali Çavuş’un Eski Pertekli Ermenileri nasıl kurtardığına ve kaç kişiyi ne kadar süreyle sakladığına dair başka bir bilgiye ulaşamadık. Ancak tanıklıkta bahsedilen, Ali Çavuş’un Ermenileri kurtarmak için götürdüğü kendi köyünün Nazımiye’nin Hoşum yerleşiminin⁶⁰ Pulo Gewr mezrası olduğunu tespit edebildik. Pulo Gewr’de 1970’li yıllarda yaşanan bir heyelan nedeniyle günümüzde kimse yaşamıyor. Ali Çavuş’un günümüzde yaşayan akrabaları Kureş türbesinin yer aldığı Bostanlı köyünün Dewa Khuresu mezrasına yerleşmiş. 1916’da Eski Pertek’i basarak Ermenileri koruyan Ali Çavuş ise 1938’de kendi ailesini kurtarmayacak, hepsinin katledildiğine şahit olacaktır.⁶¹

55 *Dersim Raporu*, yay. haz. İzzeddin Çalışlar, s. 135, İletişim Yayınları, 2010, İstanbul.

56 “Pirlik ve rehberlik postunda oturan Kureşanlara, onlardan daha üst mürşitlik postunda oturan ocak seyitleri ve talipleri de saygı gösterirler ve bunu siz ‘keramet sahibisiniz’ diyerek itiraf ederler”, *Kureşan (Khuresu) Ocağı’nın Cem Ritüeli ve Ritüel Musikisi*, Daimi Cengiz, Dersimnews.com

57 Mirlerin statülerine son verilmesi ile değişen dengeler ve yaşadıkları ekonomik zorluklar sonucunda Kureşanlar gibi seyit ailelerinin aşiretleşmesi süreci için Dinsel, *Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*, Erdal Gezik, s. 68-70, 204-206, İletişim Yayınları, 2012, İstanbul.

58 BOA. A.}MKT.MHM. 657/32, 02/C /1313. BOA. DH.TMIK.M. 110/19, 05/C /1319.

59 *Kürdistan tarihinde Dersim*, op.cit. s. 113. *Dersim Raporu*, op.cit. s. 192-198.

60 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Güzelpınar adı verilmiştir.

61 “Kürt Aşiret Reislerine Bir Hatırlatma”, Munzur Çem, *Medya Güneşi*, s. 6, 16-31 Aralık 1993.

Hozat'ın *Derviş Cemal* köyünden *Lillo* yakınlarındaki Karamuk köyü⁶² Ermenilerinin Kayışoğlu Yarması'ndan atılarak katledildiklerini çaresizlik içinde izler. Katliamı yürütenlerin uzaklaşmasının ardından sağ kalanlara yardım edebileceğini umarak kayalıklardan aşağı iner. Aralarında 8 yaşında bir çocuğun da bulunduğu birkaç kişiyi kurtararak köyüne götürür. *Lillo Derviş Cemal Ocağı'nın* rayberi Seyid Mehmed'in oğludur. Yaralı Ermenileri iyileştirir, bir süre evinde saklar. Karamuk'tan hayatta kalan az sayıda kişi *Lillo'nun* kurtardıkları olur.

"Bu kurtarmanın hesabını devlet yıllar sonra babam Seyid Ahmed'den sordu," diye anlatıyor *Lillo'nun* torunu Ahmet Yeşil. 1950'li yıllarda Seyid Ahmed ve cem yaptığı kişiler gözaltına alınır. Haklarındaki resmi suçlama tekke ve zaviyeler kanununa aykırı hareket etmektir. Ancak sorguları sırasında karşılırları 1915'te kurtardıkları Ermeniler çıkar. "Siz zaten geçmişte Ermenilere yardım ve yataklık yapmışsınız, demişler babama," diye aktarıyor Ahmet Yeşil. Seyid Ahmed bir sene cezaevinde kalır.⁶³

Seyit Rıza'nın yaşamı boyunca Dersimli Ermenilerle yakınlığı, onlarla ittifak arayışları üzerine farklı kaynaklarda bilgiler mevcut. 1915'teki tavrına dair bir tanıklığı Muş'ta yaptığımız bir görüşmede bulduk. Soykırımdan hayatta kalıp Ermenistan'a geçebilmiş Muş, Bingöl ve Sasonluların "Seyit Rıza olmasaydı kurtulamazdık. Erzincan ve Erzurum üzerinden Ermenileri Rusya'ya geçiriyordu," diye anlattıklarını Armen Galust'tan öğreniyoruz. Muşlu Galust'un büyük amcası ve onların amcaları Dersim üzerinden Ermenistan'a geçerler. Seyit Rıza onları karşılamaları için adamlarını Bingöl Solhan'a gönderir.⁶⁴ Bu tavrına karşın hükümetin Seyit Rıza'yı 1918'de yanına çekmeyi başardığını ve Rus ordusu çekilirken kendi kuvvetleriyle Erzincan ve Erzurum'da kalan Ermeni savaşçıların üzerine yürüdüğünü görüyoruz.⁶⁵ Bu aşamada Erzincan tarafında Kürtlerin

62 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Yalınkaya köyü Kır mezrası.

63 Ahmet Yeşil ile görüşme, Ağustos 2015, Ankara.

64 Armen Galust ile görüşme, Ocak 2014, Muş.

65 *Hatıratım*, Nuri Dersimi, s. 57-58, Dam Yayınları, 2014, İstanbul. Kâzım Karabekir 1918'deki raporunda Seyit Rıza için "Bu adam Rusların büyüklüğüne kanaat getirmiş ve Osmanlı Hükümeti karşıtı bir hınzırdır," dedikten sonra ek-

can güvenliğini tehlikede olduğuna dair söylentilerle Deli Halit tarafından kandırıldığı ileri sürülür.⁶⁶

Soykırımdan hayatta kalan Ermenilere ait çok sayıda tanıklıkta isim belirtilmeden “Dersimli Kürtlerin” yardımıyla kurtulmadan bahsedilir.⁶⁷ Merho köyünden Agop Krikoryan’ın belirttiği gibi o dönem “Dersim’e kaçan kurtulur”.⁶⁸ İsimsiz Dersimlilerin 1915’teki vicdanlı tavrının devlet nezdinde uyandırdığı öfke Kâzım Karabekir’in şu satırlarında görülür:

Hiçbir Türk saldırıya uğramaksınızın aşiretler arasında gezip dolaşmadığı halde en sıradan bir Hristiyan aylarca aşiretler arasında dolaşır, ticaret ve icrayı sanat eder de adı geçen ırk seçtiği din dolayısıyla hiçbir saldırıya uğramaz. Tersine bunlardan himaye ve muhafaza görür. Hatta tehcir sırasında Harput, Arapkir, Eğin vesairenden birçok Ermeni Dersim’e firar etmiş, aşiretler tarafından uzun süre korunduktan sonra Rusya’ya aşırılmış ve harbin devamı müddetince bu aşiretler Türkler aleyhine Ermeni komitelerine yataklık, kılavuzluk etmişlerdir.⁶⁹

Bu öfke, 1937-38’de devletin Dersimlilere yönelteceği şiddetin boyutlarında belirleyici rol oynayacaktır.⁷⁰

Mamuretül Aziz Vilayeti’nin diğer vicdanlıları

“Bize bir baba gibi baktı”: Kesrikli Mehmet Ağa

Akabi, Harput merkezine yakın olduğunu tanıklığındaki ayrıntılardan çıkarabildiğimiz, ancak ismi belirtilmeyen bir Er-

ler: “Ermeniler ile muhaberesi (...) olmakla beraber, Hozat’ı müdafaa ve Hükümet lehine hareket etmek gibi hizmetleri de vardır.” *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 218.

66 *Kürdistan tarihinde Dersim*, op. cit. s. 118.

67 Ermenileri koruyan isimsiz Dersimlilerden birinin, Kalê Şêx’in hikâyesi için cf. infra s. 197.

68 *Dersim 1937-38 Sözlü Tarih Proje Raporu*, Agop Krikoryan’ın tanıklığı, Avrupa Dersim Dernekleri Federasyonu, 2015.

69 *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 222.

70 Dersim katliamına katılan askerlerin “Ermeni saklamış bunlar,” diyerek galeyana getirilmeye çalışılmalarına dair: “Dersim araştırmacısı Cemal Taş: Dersim’deki toplu mezarları savcılara göstermeye hazırım”, T24, 28.11.2011.

meni köyünde yaşamaktadır. Haziran 1915'te köylüler bölgedeki erkeklerin derdest edildiğinin haberini alırlar. Akabi'nin ailesi "Kürtlere kaçalım"⁷¹ diye ısrar eder, ancak diğer köylüler suçlu duruma düşeceklerini ileri sürerek kaçmayı reddeder. Bir akşam, askerler 12 yaşından büyük erkekleri köy meydanında toplar ve meçhule doğru götürür. Akabi, annesi ve amcasının karısı Sırma ile birlikte Çiftlik köyüne kaçar. Dört gün sonra kadın ve çocukların da tehcir edileceği duyulur. Üç kadın, tanıklıkta yer aldığı şekliyle "Gezereg'e", Mehmet Ağa'nın yanına giderler.⁷² Akabi'nin "Bizi şükranla karşıladı ve hiç para istemeden yaklaşık bir yıl Türklerden sakladı, Erzincan alınana kadar bize baba gibi baktı. Ömrümüz boyunca bu adama karşı borçluyuz, yaptığı iyilik unutulamaz, yoksa sağ kalamazdık," diye bahsettiği Mehmet Ağa'nın kaldığı "Gezereg" Harput'un artık var olmayan Kesrik köyüdür. 1915 öncesinde Müslüman nüfusla Ermenilerin birlikte yaşadığı Kesrik günümüzde Elazığ'ın Kızılay mahallesi haline gelmiştir.

Akabi'nin Mart 1917'de Erzincan'dan kardeşine yazdığı bir mektup *Tsayn Darabelots* (Acı Çekenlerin Sesi) başlığıyla soykırımdan hayatta kalanların yakınlarına yazdıklarını derleyen kitapta yer alır. "Dünyanın kuruluşundan beri duyulmamış, kitaplarda yazılmamış korkunç darbeyi" anlatmaya çalıştığı mektubunda, Akabi kardeşi Dikran'dan Mehmet Ağa'yı "bulmasını ve ödüllendirmesini" ister. Kardeşinin bu isteğini yerine getirip getiremediğini bilemiyoruz. Ancak Mehmet Ağa'ya dair elimizdeki çok az bilgiyle onun izini bulmamızın imkânsız olduğunu düşünürken, Harput ve çevresinin tarihiyle ilgili araştırmaları bulunan Mustafa Balaban sayesinde torunu Metin Yüksel'ye ulaşabildik.

Elazığ'ın "Kızılay" mahallesi haline getirilen, ancak herkesin Kesrik ismiyle bilmeye devam ettiği bu köyde görünürde yüz yıl öncesine kıyasla çok az şey değişmiş gibi. Büyük bahçeli evinde bizi karşılayan Metin Bey ailesinin "Küplühocagil-

71 Tanıklıkta belirtilmemiş olmakla birlikte Harput ve çevresinde 1915'te "Kürtlere kaçmak" ile kastedilen büyük çoğunlukla Dersimli Kürtlere sığınmaktı.

72 *Tsayn Darabelots*, op.cit. s. 135.

ler” diye adlandırıldığını aktarıyor. Ailenin kurucusu “Küplü Hoca” Yemen’den gelip Kesrik’e yerleşmiş. Mehmet Ağa ise akrabası Küplü Hoca’nın ardından Yemen’den 12-13 yaşlarında ayrılmış. Önce Aksaray’a, ardından Kesrik’e varmış. Kısa süre içinde köyün sayılan kişilerinden biri haline gelmiş. Haksızlığa tahammül edemeyen, dediği dedik bir adamdır Mehmet Ağa. Metin Bey’in deyiimiyle “haylazlık” yapan, ancak hikâyeden köylüyü haraca bağladığı anlaşılan bir ağanın oğlunu önce uyarır. “Para sıkıntın varsa bana söyle,” der, ancak ağanın oğlu köylülere rahatsız etmeye devam eder. Bunun üzerine Mehmet Ağa onu yakalar ve aileye ait değirmende bulunan bir çengele asar. “Kimse onu oradan indirmeyecek,” diye talimat verir. Köylüye zulmeden ağanın oğlu çengelden kurtulur kurtulmaz tüm ailesiyle birlikte köyü terk eder. “Mehmet Ağa’ya yanlış yapmak mümkün değildi,” diye anlatıyor Metin Bey. Bu olaydan sonra ismi “Çengel Mehmet Ağa” olarak kalır ve köylünün saygınlığını kazanır. “Herkesin sesinden tanıdığı, meşhur bir eşiği vardı. Köylüler Mehmet Ağa’nın eşiği köy kahvesinin yakınlarında anırmaya başlayınca kendilerine çekidüzen verirlerdi,” diye anlatıyor Metin Bey.

Akabi, annesi ve amcasının karısı Sırma nasıl olmuştu da Kesrik’te, Mehmet Ağa’nın yanına sığınmışlardı? Önceden tanışıp tanışmadıkları ve nasıl Mehmet Ağa ile karşılaştıkları aile içinde ne yazık ki aktarılmamış. Ancak Metin Bey büyüklüklerinden, tam da tanıklıktaki gibi, üç Ermeni kadının bir sene boyunca Mehmet Ağa’nın evinde kaldığını dinlemiştir. “Bu üç hanım dedeme ‘Emmi’ derlermiş,” diye aktarıyor Metin Bey. “Çok fakirlermiş. Bir gün dedem çekinerek bir soru sormuş onlara. ‘Yanlış anlamayın, belki de ben sizden önce ölürüm. Ama olur da emr-i hak vuku bulursa sizi Hıristiyan mezarlığına mı, Müslüman mezarlığına mı gömeyim?’ ‘Emmi, sen bilirsin’ diye cevap vermişler.”⁷³ Mehmet Ağa belki de çekinerek sorduğu bu soruyla Akabi ve ailesinin saklanmaktan kurtulmak için Müslüman olma fikrine nasıl bakacaklarını anlamaya çalışıyordu. “Sen bilirsin” cevabından sonra bu konuyu bir daha açmaz. Er-

zincan'ın Rus ordusunun kontrolüne geçmesinden sonra üç kadının bu bölgeye gitmeye karar vermesine kadar, Akabi'nin deyişiyle, onlara bir "baba gibi" bakar.

"Mehmet Ağa dindar bir adamdı, ama kimseyi dininden ötürü ayırt etmezdi," diye anlatıyor Metin Yüksel. Dedesinin Kesrik ve Harput Ermenileriyle yaşamı boyunca iyi ilişkileri olduğunu aktarıyor. Mehmet Ağa'nın, vilayetin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Kesrik'te de önce Ermeni erkekler ölümüne götürülür ve ardından kadınlar ile çocuklar tehcir edilirken bu duruma engel olmaya çalışıp çalışmadığına dair elimizde bir bilgi bulunmuyor. Akabi ve ailesi kapısını çaldığı zaman belki de elinden gelenin en iyisinin onlara evini açmak olacağını düşünmüştü.

Mornik köyünde üzüm bağları ve bostanları olan Mehmet Ağa hali vakti yerinde bir adamdır. Öyle ki Yemen'den uzak bir akraba onunla bir miras konusunda görüşmeye gelince "Benim durumum iyi, hepsi senin olsun," diyerek kendi payını ona bağışlar. Eşi Faika Hanım'ı çok sevdiği aile içinde bugüne kadar aktarılmış. "Babaannem Mehmet Ağa ile evlenmeden önce 18 yaşında iki çocukla dul kalmış," diye anlatıyor Metin Bey. Mehmet Ağa onunla evlenir ve el üstünde tutar. "Faika Hanım gezmeyi çok sevmiş. Çevreden laf eden olduğu zaman Mehmet Ağa 'Karışmayın' diye herkesi susturmuş." Mehmet Ağa'nın Faika Hanım'la dört çocuğu olur. 1954 yılında vefat ettiğinde aile mezarlığının bulunduğu Mornik köyüne defnedilir. "Ailemize ait 20'ye yakın mezar vardı orada. Belediye orayı dümdüz etmiş, bugün mezarlıktan eser kalmamış durumda," diye belirtiyor Metin Bey.

Akabi kardeşi Dikran'a Ağustos 1916'da Erzincan'a ulaştıklarını ve mektubu kaleme aldığı Mart 1917'ye kadar "büyük zorluklarla" yaşadıklarını belirtir. Mektubu "Sizlerden de bugüne kadar bir haber alamadık. Özlem dolu selam ve öpücüklerle mektubumu bitiriyorum" sözleriyle son bulur. Akabi ve ailesinin Rusların Erzincan'dan çekilmesinden sonra neler yaşadıklarını ne yazık ki bilemiyoruz.

Mamuretül Aziz Vilayeti'nde soykırımdan hayatta kalanların tanıklıklarında sözünü ettiği ve haklarında başka bilgi bulmak

için yeterli verinin olmadığı *Harputlu Sadık, Mustafa ve Musa Efendiler, Goşan (Uzun Hüseyin) köyünden isimsiz bir ihtiyar, Kesrikli Babacan Paşa ve Mezreli Berber Şakir* komşuları olan ya da hiç tanımadıkları Ermenileri tehcir ve katliamlardan kurtarırlar.⁷⁴

***Malatya Belediye Reisi Azizzade Mustafa Ağa:
"Böyle şeyler tarihimizde hiç olmuş mu?"***

Soykırım sırasında Ermenileri kurtarmaya çalışanlar arasında, Konya Valisi Celal Bey ile birlikte, hikâyesi en çok bilinen isimlerden biri Malatya Belediye Başkanı Azizzade Mustafa Ağa'dır. Mustafa Ağa Ermenilerin başlarına geleni Alman din adamı ve Körler Okulu yöneticisi Hans Bauernfeind'e anlatmak için çırpınır. Ancak Bauernfeind uzun süre ona inanmaz. Hapsedilen Ermeni ileri gelenlerinin öldürüldüğünü, her gece gizlice cesetlerin gömüldüğünü ya da suya atıldığını anlattığı zaman Bauernfeind "Tamamen Ermeni çevresinin etkisi altında," diye düşünerek Mustafa Ağa'nın sözlerinin doğruluğunu sorgular. Alman din adamı öğrendiği her dehşet hikâyesini meşrulaştıracak bir "sebe" bulur: "cesetlerin ailelere teslim edilmemesi kötüdür ama yetkililer buna mecburdurlar, yoksa bu ölümleri kullanarak Ermeniler isyan çıkarabilir. Tutuklananlar çalışmaya gönderiliyorlar. Anlatılanlar abartı, ölümler varsa da bunda hükümetin bir suçu yok" gibi bahanelere kendini inandırır.

Mustafa Ağa bu sırada elinden geldiği ölçüde katliamlara engel olmaya çalışmaktadır. Mezre'den tehcir edilen bir kafilenin Malatya'ya yaklaşırken saldırılardan korunması için gönüllü olur, ancak Malatya mutasarrıfı buna izin vermez. Kadınlardan oluşan 200 kişilik bir grubu evinde saklar. Bauernfeind'e göre "Hıristiyanlara olan sempatisi nedeniyle" "gâvur" adı takılan Mustafa Ağa Malatya'da sürekli tehlikededir ve kendisinden nefret edilmektedir. Bauernfeind ancak yaşananların Mamure-

74 Tsayn Darabelots, op.cit. s. 244-254, 270-273, *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, op.cit. s. 89-89, 95-105, 168-169.

t l ziz vilayeti ile sınırlı olmadığını, tüm vilayetlerde Ermenilerin katledildiğini ve bunun merkezi hükümetin kararı olduğunu  ğrendiğı zaman ne kadar yanıldığını anlar. Ancak hükümetin “ eytani bir kötülükle ve kandırmacayla” kendisini “rezilce” aldattığını ve “ihanel” ettiğini ileri sürerek bu “aldatmacaya” d nden razı oluşunu itiraf etmekten kaçınır. Hatta bu çalışma için ironi teşkil edecek şekilde mevcut mutasarrıfı  u sözlerle savunmaya devam eder: “ imdiki mutasarrıf göreve ba ladığı zaman her şey halefi tarafından öyle hazırlanmıştı ki, onun akıntıya karşı yüzmesi mümkün değıldi.”

Bauernfeind’in sandığının aksine “akıntıya karşı yüzenler” vardı. Mustafa Ağa onlardan biriydi. Ama mücadelesinde yalnızdı. Avrupa  lkelerinin yaşananlara neden izin verdiklerini anlayamıyordu. “Neden Avrupa bu duruma müdahale etmiyor? Böyle şeyler bizim ya da sizin tarihinizde hiç olmuş mu? İnsan kendisine soru sorduğı zaman bütün cevaplar buradadır,” diyerek kalbini gösteriyordu. Ve ekliyordu: “Ben, korkmuyorum.”⁷⁵

Mustafa Ağa 1920’li yıllarda oğlu Ekrem tarafından  ld r l r.⁷⁶ Kimi kaynaklara göre İttihatçı  izgideki Ekrem babasını “g vurları koruduğı için” öldürmüştür.⁷⁷ Ancak Malatya’da bu konuda ulaştığımız kişilerden bu hususu teyit edecek bir bilgi almamız mümkün olmadı.

Kara anlı Mustafa Ağa ve Khulevank ağıları

Kiğı  anak ı köyünden Mıgırdiç Boğosyan tehcir sırasında ailesinin izini kaybeder. Kendisi ve “Boğos’un torunu Sogomon” altı ay boyunca *Karaçan köyünden Mustafa Ağa’nın* evin-

75 *Le Journal de Hans Bauernfeind*, Revue d’Histoire Arm nienne Contemporaine, Cilt II, s. 245-325, 1998, Paris. Mustafa Ağa’nın Ermenileri koruma çabasına 1918’de kaleme aldığı bir raporda Pastör Count von L ttichau da yer verir. *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, op.cit. s. 741.

76 *Malatya, 1830-1919*, Adnan Işık, s. 471, 1998, İstanbul.

77 “Celal Bey ve diğ rleri”, Raymond K vorkian ile röportaj, Bur ın Gerçek, Radikal gazetesi, op.cit.

de saklanarak kurtulurlar. Daha sonra *Kahraman Afdara*'nın yanına geçerler, 18 ay boyunca orada kaldıktan sonra Rusların kontrolündeki Erzurum'a ulaşırlar.⁷⁸ Günümüzde Elazığ, Karakoçan ilçesine bağlı olan Karaçan köyünden Mustafa Ağa hakkında bilgi alabilmek için Karaçan'da yaşayanlara ulaştık. Yaptığımız görüşmelerden Mustafa Ağa'nın 1915 sonrasında Amerika'ya gittiğini öğrendik. Ancak Boğosyan'ı ve arkadaşını saklamasına dair bir bilgi edinmek mümkün olmadı. Boğosyan'ın "İkisinin de büyük iyiliği oldu," diye bahsettiği kurtarıcılardan Kahraman Afdara hakkında ise köyü ya da bölgesi belirtilmediği için, ancak tahminde bulunabiliyoruz. Erzurum'a ulaşmalarına yardım etmesinden yola çıkarak Dersimli olduğunu ileri sürebileceğimiz Kahraman Afdara'nın Keçel aşiretinden Kahraman Ağazade Mehmet olması ihtimal dahilindedir.

Bayburt'tan Haziran'ın ilk yarısında tehcir edilen kabile Erzincan-Kemah köprüsü-Arapkir yolunu izlerken çok sayıda çetenin saldırısına uğrar. Kafileden ancak 80 kadar kadın ve çocuk Huleköy'e sığınabilir. Tanıklıkta *Huleköy* olarak geçen *Khulevank*⁷⁹ ağaları onları Dersim'e ulaştırırlar.⁸⁰ İlerleyen yıllarda Balkan ve Arnavut göçmenlerinin yerleştirildiği Khulevank'ta bu döneme dair bilgi sahibi birine ulaşma imkânımız olmadı.

78 Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, op.cit. s. 109.

79 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Elazığ'ın Şahinkaya köyü.

80 Mgrditch Mouradian'ın tanıklığı, Fonds Andonian, P.J. 1/3, liasse 11, Bayburt, fl, Bibliotheque Nubarian.

ERZURUM VİLAYETİ

"Yahudilerin korkunç toplu katliamıyla birlikte bu savaşı kaybettik. Kendimizi ebediyen lanetledik ve sonsuza kadar utançla kaplandık. Şefkat ya da merhamete hakkımız yok, bu suçta hepimizin payı var. Şehirde dolaşmaya dahi utanıyorum."

– WILHELM HOSENFELD, Polonya'da çok sayıda Yahudi'yi kurtaran Alman subay. Varşova Gettosu direnişinin bastırılmasından sonra günlüğüne yazdığı satırlar, 1943.

1915'te şiddetli katliamlara sahne olacak Erzurum Vilayeti, sınırlı bir etkiye sahip olsalar da, çok sayıda direnişe ev sahipliği yapacaktır.

Anonim bir hikâye: Bagh Efendi

Yaklaşan katliamı haber vererek Bayezid (Doğu Beyazıt) Ermenilerini kurtaran Bagh Efendi hakkında elimizdeki nadir bilgileri iki farklı tanıklıktan öğrenebiliyoruz. Ailesi Bayezid'den kurtulan Gevorg Burnazyan'ın aktardığına göre Erzincan'da bölge yöneticilerinin ve İttihat ve Terakki mensuplarının katıldığı bir toplantı düzenlenir. Tehcir ve katliamların her şehirde bir Kâtib-i Mesulün gözetiminde yapılması kararlaştırılır. Baye-

zid mutasarrıfı Bagh Efendi kendisinin gereken tedbirleri alacağını söyleyerek partinin birini göndermesini reddeder. Bayezid'e döner dönmez şehrin Ermeni ileri gelenlerini toplayarak onlara yaklaşan tehlikeyi haber verir ve Rus sınırına kaçmalarını öğütler. Burnazyan'a göre Bagh Efendi o akşam onlara haber vermeseydi ertesi gün Bayezid Ermenilerinin tamamı katledilecekti.¹

Benzer bir tanıklığı Paris'te görüştüğümüz Michel Marian bize aktardı. Bayezid'li olan babasının ailesini, tüm Bayezid Ermenileri ile birlikte, katliamı önceden haber vererek kaçmalarını sağlayan Bagh Efendi kurtarır.² Her iki tanıklıkta da Bagh Efendi'nin görevi "mutasarrıf" olarak belirtilir. Ancak o tarihte Bagh Efendi adında bir mutasarrıf yoktur, hatalı telaffuz edildiğini düşünerek isminin Bağ, Bah, Bahi, Bahr, hatta Bahri olabileceğini varsaysak dahi bu isimde bir idari yöneticiye bölgede rastlamıyoruz.

Başka bir sıkıntılı husus, Bayezid'in 1914-1918 yılları arasında Rusların kontrolünde olmasıdır. Bahsedilen koruma bu sebeple ancak 1914 öncesi ya da 1918 sonrasında gerçekleşmiş olabilir. 1918'de kısa bir süreliğine Bayezid mutasarrıflığına –daha önce soykırıma karşı çıkışını gördüğümüz eski Mardin mutasarrıfı– Hilmi Bey atanır.³ Bahsedilen mutasarrıf Hilmi Bey ise iki farklı tanığın ismini neden Bagh Efendi olarak hatırladıklarını anlamak güçtür. Hilmi Bey'in Bahri adında bir oğlu olduğunu, özellikle Kürtlerde bazı kişileri kızlarının ya da oğullarının ismiyle anmanın yaygın olduğunu –örneğin "Bavê Mıstefe" (Mustafa'nın babası) şeklinde– biliyoruz. Ancak Bayezid Ermenilerinin de aynı yaklaşımla Hilmi Bey'i oğlu Bahri'nin ismiyle andıklarını gösteren bir bilgiye ulaşamadık.

Başka bir ihtimal Bagh Efendi'nin hatalı bir şekilde mutasarrıf olarak anılmasıdır. Eşraftan ya da dini liderlerden biri olması

1 *Les pratiques de sauvetage durant le génocide des Arméniens*, Hasmik Tevosyan, *La résistance aux génocides*, s. 195, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 2008, Paris.

2 Michel Marian ile görüşme, Aralık 2014, Paris.

3 BOA. I..DÜİT, 42/82, 15/B /1336.

mümkündür. Bölgede o dönem etkin Abdülbari (başka bir söyleyişle Bari) Efendi isminde bir Nakşibendi Şeyhini görüyoruz. Katliamları Bayezid Ermenilerine haber veren Bari Efendi miydi? Bunu ifade etmek için yeterli bilgi elimizde mevcut değil. Bu sebeple Bayezid Ermenilerini, büyük ihtimalle 1920’de Kemalist güçlerin bölgeye gelmek üzere oldukları sırada koruyan Bağh Efendi’nin kimliği şimdilik anonim kalacak gibi görünüyor.

Gumek köylüleri ve İsmail Ağa’nın hanımı

Kiği’nin Herdif köyü Ermenilerinin bir kısmı köye baskın yapılmıca yakınlarındaki Alevi köyü Gumek’e doğru kaçarlar. Gumeklilerin bir kısmının, özellikle de İsmail Ağa’nın ne yazık ki ismi belirtilmeyen hanımının onları koruduğuna dair çok sayıda tanıklık mevcuttur. Herdifli Manug Medzigyan köylülerin saldırılara 3-4 saat direndiklerini, sonra bir kısmının Gumek, diğerlerinin ise Maskan tarafına kaçtıklarını anlatır. Maskan tarafına kaçanlar öldürölür. Gumeklilerin bir kısmı ise –tanıklıktan bazı Gumeklilerin katliama karıştığı anlaşılır– Herdiflilere sahip çıkar. *İsmail Ağa’nın hanımı* Manug Medzigyan’la birlikte dört kişiyi yedi gün boyunca evinde saklar. Daha sonra tanıklıkta ismi “Kalişekh” olarak geçen, Kürtçe “şeyhin dedesi” anlamına gelen “Kalê Şêx” olması muhtemel bir kişi gelir ve saklanan Ermenileri evine götürür. Medzigyan’ın gelinini ve iki oğlunu da bulup yanlarına getirir. 18 ay boyunca onları evinde saklar. Medzigyanlar daha sonra Rusların kontrolündeki bölgeye ulaşılır.⁴ Medzigyan’ın “Dersim’e gitmeseydim bir gün sağ bırakmazlardı. Gümekliler ya da Maskanlılar muhakkak vura-caklardı” ifadesinden İsmail Ağa’nın evinde uzun süre kalmalarının mümkün olmadığını ve bahsettikleri “yaşlı şeyhin” Dersimli olduğunu anlıyoruz.

Başka bir tanıklık Herdif’in 150 haneden oluşan nüfusunun çoğunun katledildiğini, az sayıda Ermeni’nin 1 saat uzaklıktaki Gumek’e sığındığını aktarır. Kurtarılanların bir kısmı tanıklığın yazıldığı Nisan 1917’de Rus kontrolündeki Erzurum’a

4 Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, op.cit. s. 19.

ulaşmıştır. Diğerleri ise hâlâ İsmail Ağa'nın evinde saklanmaktadır.⁵

Gumek'ten (bugünkü ismiyle Bingöl'ün Çatalkaya köyünden) ulaştığımız Ali Haydar Selbuz o dönem Ermenileri koruyanlara dair hafızanın çok canlı olduğunu aktardı. Ali Haydar Bey'e göre milisler Herdife baskın yapar. Gumek'e doğru kaçan Herdifli Ermenileri köylüler 7-8 gün boyunca ormanlık alanda saklarlar. Aralarında *Yusuf Ağa*, kızı *Adile* ve *Bal ailesinden Hasan Dede*'nin bulunduğu bazı Gumekliler saklanan Ermenilere yemek taşır. Ali Haydar Bey'e göre koruyanlar Gumekli köylülerdir, İsmail Ağa sadece sessiz kalmıştır.⁶ Herdifli Sarkis Arsiguian ise İsmail Ağa'nın koruma vaat ederek kendilerini köyüne çağırdığını, ama çetelere teslim ettiğini aktarır.⁷ Oysa diğer Ermeni tanıklıklar İsmail Ağa'dan kurtarıcı olarak bahseder, hatta kendilerine sahip çıkmasını muhtemel bir Ermeni kökene bağlarlar. İsmail Ağa'ya dair çeşitli anlatımların arasındaki farkın sebebi belki de ilk tanıklıkta vurgulanan bir hususta gizlidir: Manug Medzigyan'a göre onları yedi gün boyunca evinde saklayan İsmail Ağa değil, onun hanımıdır. En yakını soykırıma katılırken kendisi Ermenileri korumayı seçen başka örneklerle araştırmamızda karşılaştık. Gumek'te İsmail Ağa'nın ismi belirtilmeyen hanımı da bağımsız bir vicdanlı tavır sergilemiş gibi görünüyor. Herdif köyü (Çalıkağıl) arazileri soykırımdan sonra katliamlara katılan Maskanlılar ve Gumekli bazı aileler arasında paylaştırılır. Bu örnek 1915'te büyük oranda katliamlara karşı çıkan Alevi köylerinin bazılarının hangi vaatlerle soykırım sürecine dahil edilebildiğinin bir göstergesidir.

Erzurum'da diğer vicdanlılar

Erzincan'ın Ergan köyü sakinleri komşularını tehcirden korumak için çabalarlar. 22 Mayıs 1915'te diğer köylere baskınların

5 *Kedername*, s. 358, 372, Belge Yayınları, 2014, İstanbul. Herdif'ten 193 kişinin kurtulduğu belirtilir, s. 375.

6 Ali Haydar Selbuz ile görüşme, 2014, İstanbul.

7 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 389.

başladığını haber aldıklarında kadınlar ve çocuklar tanıdıklarının evlerinde saklanır, erkekler ise bağlara doğru kaçarlar. Ancak köyü kuşatan gruplar bağa da girer, herkes dört bir yana dağılır. Papaz Arsen Arşaguni çocuğuyla birlikte köydeki evlerine döner, erzak depoladıkları ve girişi gizli olan bir odada 32 gün boyunca saklanır. Köylülerden **Şehriban** onları bulur, ağlayarak köydeki bütün Ermenilerin tehcir edildiğini, dağlara sığınanların öldürüldüğünü anlatır. Tanıklıkta kocası olarak geçen **Yusuf** geceleri saklanan Ermenilere yemek götürmektedir. Papaz Arşaguni Şehriban'dan Yusuf'a haber vermesini ve çocuğuyla birlikte kendisini oradan çıkarmasını ister. Gece Yusuf gelip onları evine götürür, iki gün sakladıktan sonra Dersim'e geçmelerini sağlar.⁸ Arşaguni'nin "orada Kürtlerden çok hürmet gördüm," diye bitirdiği tanıklığının Dersim kısmını başka bir anlatımda, Boghos Vartanian'ın öyküsünde görebiliyoruz. Dersim'e ulaşmayı başaran Vartanian 20 Ağustos 1915'te Papaz Arşaguni'yle karşılaşacaktır.⁹ Arşaguni'ye yardım ederek Dersim'e ulaşmasını sağlayan Yusuf ve Şehriban'ın izine Ergani'da (bugünkü ismiyle Oğulcuk köyünde) ulaşmaya çalıştık. Erzin-can'da yaşayan torunları Veysel Aydemir'den Yusuf ve Şehriban'ın kardeş olduklarını öğrendik. Ancak 1915'te korudukları Ermenilere dair hafıza köyden göçlerle birlikte silinmişti.¹⁰

Bayburt'tan Haziran ayında gönderilen katilede kendini bulan Mgirditch Mouradian, şehrin Müslümanlarının tehcire karşı çıktığını aktarır. Mouradian'a göre kaymakam Ermenileri kurtarmaya niyetlenen herkese gözdağı vermek için evinde Ermeni saklayan Bayburtlu üç Türk'ü astırır.¹¹ Araştırmamızda Mouradian'ın bahsettiği Bayburtluların kimler olduğuna dair bir bilgi elde etmemiz mümkün olmadı. Bayburt tehciri davasında sözü edilmeyen bu olayın gerçekten vuku bulup bulmadığını ifade etmek zordur.

8 *Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi)*, B. Donabedian, op.cit. s. 59.

9 Boghos Vartanian'ın tanıklığı, Fonds Andonian, P.J. 1/3, liasse 59, Erzerum, Bibliotheque Nubarian.

10 Veysel Aydemir'le görüşme, Ocak 2015.

11 Mgirditch Mouradian'ın tanıklığı, Fonds Andonian, P.J. 1/3, liasse 11, Bayburt, f1, Bibliotheque Nubarian.

Tehciri durdurmak isteyen Erzurumluların Vali Tahsin'e başvurduklarını Mgr Naslian anılarında aktarır. Tahsin kendisini görmeye gelen Erzurum ileri gelenlerine iletilen emirlere "istemeyerek" uymak zorunda olduğunu söyler.¹² Naslian anılarında Tahsin'den tehciri durdurmasını isteyen Erzurumluların kimler olduğunu ne yazık ki belirtmemektedir.

Kemah, Hovit köyünden Halil Erzurum'dan kaçan bir gruba yardım eder, yemek getirir ve Dersim'e nasıl ulaşacaklarını gösterir. Munzur Dağları'nın doruklarındaki köye ulaşan Ermeniler Halil'in ifadesine göre "artık hürdür".¹³

Aşkaleli Arşak Terteryan karısı ve iki çocuğuyla birlikte önce Yenikent köyünde, daha sonra da Atuncuğ köyünden Molla adında bir tanıdığının evinde saklanır. Dört ay orada kalır, kunduracılık mesleğini sürdürür. Molla kurtulması için görünürde Müslüman olmasını önerir. Terteryan kabul etse de bir süre sonra Müslümanlaşmış Ermenilerin de tehciri emredilir. Molla önce onu çevredeki yaylalarda, Atuncuğ'a (günümüzdeki ismiyle Hatuncuk) döndüklerinde ise bir süre samanlıkta saklar. Ama zaptiyeler bir gün evi basar ve Terteryan'ı tutuklarlar. Molla ne yapar eder, arkadaşını serbest bıraktırır. Aşkale'de ona dükkân açar ve orada kalmasını sağlar. Terteryan daha sonra *Sarıbabalı Ahmet Ağa*'nın yardımıyla ailesini de yanına alarak Rusların kontrolündeki bölgeye geçer.¹⁴

Tercan Cali (Sucuali) *köylüleri*, *Kilise Komu köyünde* Tomo'nun oğlu *Hasan Çavuş*, *Cer köyünden Serko'nun İsmail*, *Ezincan Kıştım köyünden Davut oğlu Mehmet Ali*, *Eğin'de asker Lutfi Efendi* Ermenileri tehcir ve katliamlardan korumaya çalışan ve Erzurum Vilayeti'ne dair tanıklıklarda isimleri geçen diğer vicdanlılar arasındadır.¹⁵

12 *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, op.cit, I. Cilt s. 152.

13 *Kedername*, op.cit. s. 313.

14 *Ibidem*, s. 318-319.

15 *Ibidem*, s. 328, 333-334, 363-364, 395-396. *Humanity in the Midst of Inhumanity*, op.cit. s. 115-116.

KÜTAHYA MUTASARRİFLİĞİ

- Bu kadar büyük ölçekte bir saldırıyı apolitik birinin planlayıp hayata geçirmesi ihtimal dahilinde değil.
- Özgür bir insandım ben sadece.
- Yani?
- Doğru olanı yapmalısınız. İnsanoğlu özgür olmazsa her şey ölür.

– LEONIE-CLAIRE ve FRED BREINERSDORFER,
Elser, Er hätte die Welt verändert, 2015

Şaşırtıcı bir istisna:

Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey

Mayıs 1915'te bağımsız livaya haline getirilen¹ Kütahya'da en bilinen vicdanlı tavır mutasarrıf Faik Ali Bey'inkidir. 1915'te bir ilki başararak görevden alınmadan ya da hayatına kastedilmeden Kütahya Ermenilerinin tehcir edilmemelerini ve başka yerlerden Kütahya'ya ulaşmış olanların şehirde kalabilmelerini sağlayacaktır. İdari görevlerinden daha çok şair olarak bilinmeyi tercih eden Faik Ali'nin² bu "muaf tutulmayı" nasıl başardığına

1 BOA, DH.İ.UM.EK. 6/76, 16/R/1333.

2 Cumhuriyet döneminde Ozansoy soyadını alacak Faik Ali'nin mezartaşında yalnızca "Şair" yazılıdır.

dair Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde az sayıda bilgi mevcut. Ancak hükümetin Ağustos 1915'te başka yerlerden sevk edilen Ermenilerin tehcir yollarına gönderilmek yerine Kütahya'da tutulmalarından endişe etmeye başladığını görüyoruz. Dahiliye Nezareti önce "Kütahya'ya gelen Ermenilerin Haleb'e sevkî"nin gerektiğini³ hatırlatır, ardından Faik Ali'den "İzmit vesair yerlerden gelerek Kütahya'ya yerleştirilen Ermenilerin tayin olunan mıntikalara sevk edilmemesinin sebebini" açıklamasını ister.⁴ 28 Ağustos 1915'te Faik Ali'ye cevaben gönderilen bir telgrafta bu süre zarfında mutasarrıfın bazı sebepler ileri sürerek zaman kazanmaya çalıştığı, ancak hükümetin Ermenilerin Kütahya'ya yerleşmesini kesin bir dille reddettiği görülür: "Gelen Ermeniler orada kalmayacaktır. Liva o tarikle gelecekleri vesait-i lazimeyi bilihzar hududundan çıkararak, mücavir liva veya vilayete sevk edecektir. Sevkiyatın hüsn-i suretle cereyanı için evvelce muhabere edilmelidir."⁵

Tehcir ve katliamlara karşı çıkan diğer devlet memurları gibi Faik Ali'nin de bu konuda hükümete gönderdiği telgrafların izine Osmanlı Arşivleri'nde rastlamak mümkün değildir. Ancak kendisine cevaben İstanbul'dan gönderilen bazı telgraflardan nasıl bir yol izlemiş olduğu konusunda varsayımlarda bulunabiliyoruz.

9 Eylül 1915'e kadar Dahiliye Nezareti'nden benzer hatırlatmalar ve hizaya çekmeler içeren yazışmalar gelmeye devam eder. Ancak o tarihten sonra, arşivlerde yalnızca sonuçlarını görebildiğimiz bir şey olur: "Kütahya'da sakin Ermenilerden hiç kimse dışarıya gönderilmediğinden defter tanzimine gerek kalmadığı"nı hükümet kabul eder.⁶ Kasım 1915'te "Sevki kararlaştırılan Ermenilerin sevkedilmeyip mahallerince iskân olunanların adetlerinin bildirilmesini" talep eder.⁷ 4 Şubat 1916'da ise "Bazı mahallerde muvakkaten bulunan Ermenilerin

3 BOA. DH.ŞFR. 55/106, 08/L /1333.

4 BOA. DH.ŞFR. 55/204, 14/L /1333.

5 BOA. DH.ŞFR. 55/278, 17/L /1333.

6 BOA. DH.EUM.2.Şb. 11/31, 11/Za/1333.

7 BOA. DH.ŞFR. 58/53, 09/M /1334.

şimdilik sevk olunmayarak bulundukları mahallerde iskân olunmaları"na izin verir.⁸ Bu tarihten sonra, en azından Kasım 1916'ya kadar, hükümet Kütahyalı ve Kütahya'ya sığınmış olan Ermenilerin peşine düşmekten vazgeçecektir.⁹

Merzifon gibi kilometrelerce uzak şehirlerden Ermenilerin dahi Kütahya'ya sığınmalarını¹⁰ mümkün kılan neydi? Eylül 1915'te Bâbüâlî'yi Kütahya Ermenilerinin sevinde ısrar etmekten vazgeçiren ne olmuştu? Bu soruları savaş-

Faik Ali Bey.

tan sonra İstanbul'da karşılaştığı Faik Ali'ye *Jamanag* gazetesi editörü Sebuğ Aguni de sorar. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan aydınların arasında bulunan, soykırımdan hayatta kalarak 1920'de *Bir milyon Ermeni'nin katliamının belgeli tarihi* isimli kitabını yayınlayan Aguni'ye göre "Faik Ali dahi bunu nasıl başardığına şaşkındır".¹¹ Aguni'nin sorularına cevap olarak Faik Ali kendini öne çıkarmak istemez, "Kütahya Ermenilerinin kurtuluşlarını kimseye değil, sadece şanslarına, kaderlerine ve belki de hükümetin bir anlık iyi niyetine borçlu olduklarını" söyler. Faik Ali'ye göre bu durumda "Ermenilerin tehcirine

8 BOA. DH.ŞFR. 60/196, 26/Ra/1334.

9 Kasım 1916'da "Ermenilerin liva dahilinde iskânları caiz olmadığından Zor'a teb'id edilmelerine" dair emir gönderilir. BOA. DH.ŞFR. 70/92, 29/M /1335.

10 "Merzifon ahalisinden olup Ermenilerin dahile sevki sırasında Kütahya'ya firar ederek halen orada bulunan ve Ermenilerin Kütahya'ya avdetlerine yardımcı olan Fenerciyan Ohannes"ten bahsedilir. BOA. DH.EUM.2.Şb 74/21, 13/L /1334.

11 *Milion me hayeru charti badmut yune*, Sebuğ Aguni, s. 251-253, 1920, İstanbul. Nubarian Kütüphanesi'nden Megerditch Basma ilgili bölümleri Ermeniceden çevirdi.

şiddetle karşı olan Kütahyalı Türkler” belirleyici bir rol oynamıştır. Germiyanzadeler, Hocaade Rasih Efendi ve şehrin ismi belirtilmeyen başka ileri gelenleri özellikle bu yönde bir tavır almıştır. Aguni hükümetin yine de mutasarrıfı görevden almak ve Ermenileri koruyan Türkleri cezalandırmakla tehdit ettiğini, ancak Faik Ali’nin “çok kurnazca bir politikayla hükümetin katı tavrını zayıflattığını” aktarır. Faik Ali’nin “kurnazca politikası”nın içeriğine dair bilgiye sahip değiliz, ancak Germiyanzadeler ve Hocaade Rasih Efendi’nin İttihat ve Terakki hükümetine etki edebilecek güçte oldukları ve bu güçlerini Ermenileri korumaktan yana kullandıkları anlaşılmaktadır.

Germiyanzade Ali Bey ve Hocaade Rasih Efendi’nin izinde

1915’te “Adapazarı, Bandırma, Tekirdağ, Bursa ve pek çok şehirden” Ermenilerin sığınağı olmuş¹² Kütahya’da vicdanlı tavır sergileyenlere dair bir iz bulmaya çalıştık. Ancak Ermenilerin yaşamına tanıklık eden her şeyin silindiği bu şehirde onları koruyanlara ait bir izin kalmamasına da özen gösterilmiş gibiydi. Valilik binasında Faik Ali’den çok önce mutasarrıflık yapmış kişilerin heykellerini gördük, ama onun ismine rastlayamadık.¹³ Şehrin meşhur çini sanatını Ermeni ustalara –özellikle de Hacı Minas’a– borçlu olduğu dahi hafızalardan silinmişti.¹⁴ 1890’lara kadar tüm ustaları Ermeni olan çini Cumhuriyet döneminde “Türk İslâm sanatı” olarak gösterilirken Kütahya’daki Ermeni kiliselerinin, biri hariç, tamamı yıkılır, yerlerine cami ve postane yapılır.¹⁵ Şehrin Ermeni mezarlığı yok edilir, oradan çıkarılan birkaç mezar taşı ilerleyen yıllarda Arkeoloji Müzesi’nin bahçesine atılacaktır.

12 Ibidem, s. 253.

13 Faik Ali’nin adını taşıyan bir sokak ve ilkokul memleketi Diyarbakır’da bulunmaktadır.

14 Kütahyalı gazeteci ve yerel tarihçi Ali Kehrîbar’la görüşme, Ekim 2013, Kütahya.

15 Ekim 2013’te yaptığımız ziyarette Kütahya’da yapısı ayakta kalan tek Ermeni kilisesinin düğün salonu olarak kullanılmasına kısa süre önce son verilmişti. “Sahipleri” binayı yıkıp yerine apartman dikmeyi planlıyordu.

Kütahya'da 1915'te Ermenilerin ve Müslüman eşrafın yaşadığı Şehreküstü, Meydan ve Pirler mahalleleri başka şehirlerde örneğini görmediğimiz kadar çok terk edilmiş tarihi ahşap evlerle dolu. Pencereleri çoktan kırılmış, çatıları çökmüş ve “hayalet şehir” görüntüsü veren bu evler Kütahya'da Ermenilerden –ve onları koruyanlardan– kalan tek iz. *Hocazade Rasih Efendi*'nin Meydan mahallesindeki 3 katlı konağı ise harabe haline rağmen koruduğu heybetiyle ailenin o dönem sahip olduğu güce dair çok şey anlatıyor. Osmanlı Arşivleri'ndeki kayıtlardan Hocazade Rasih Efendi'nin mültezim (vergi toplamakla görevli) olduğunu öğreniyoruz.¹⁶ “Eski ve yeni mutasarrıfları livadan sürdürebilecek” kadar nüfuzlu¹⁷ olan Hocazade Rasih 1908 seçimlerinde “monarşist” gruptan mebus seçilir.¹⁸ 1920'de ikinci defa, bu sefer Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan mebus seçilecektir.¹⁹ Hocazade Rasih'in İttihat ve Terakki'ye mesafeli duruşunun 1915'teki tavrında büyük ölçüde belirleyici olduğunu varsaymak mümkün.

Meydan Mahallesi'nde Hocazade Rasih'in ailesini tanıyabilecek kişileri ararken 80 yaşındaki Mehmet Emin Ilgat'la tanışıyoruz. Şimdi Şeker Fabrikası'nın bulunduğu yerde kendi ailesinin ve Hocazadelerin büyük arazilerinin olduğunu, o dönemler ailenin çok varlıklı olduğunu anlatıyor. Mehmet Bey sayesinde ailenin damadının adını öğreniyoruz. O da bizi Azmi Özütemiz'e yönlendiriyor. Ancak defalarca telefonlaşmamıza karşın Azmi Bey aile tarihinden söz etmeye çekiniyor ve bizimle görüşmek istemiyor. Azmi Bey'in çekincesinin sebebi, kendisi dile getirmese de, büyük ihtimalle Hocazade Rasih Efendi'nin oğlu Rasihzade İbrahim'in Cumhuriyet döneminde yediği “hain” damgası ve 150'likler listesinde yer almasıdır. 1921-1922 yılları arasında Yunan ordusunun kontrolündeki Kütahya'da mutasarrıflık yapması –ve Mustafa Kemal'in örgütlediği mücadeleye

16 BOA. BEO. 4285/321358 17/C /1332.

17 BOA. DH.MKT. 2701/76 14/Z /1326.

18 1908 *Devrimi*, Aykut Kansu, s. 380, İletişim, 1995, İstanbul.

19 *İlk Meclis'in vekilleri: Milli Mücadele döneminde seçimler*, Ahmet Demirel, s. 206, İletişim, 2010, İstanbul.

destek vermemesi– Rasihzade İbrahim’in ihanetle suçlanması- na yol açar. Bu süreçte Hocazade Rasih Efendi’nin bir zamanlar İttihat ve Terakki’ye dahi söz geçiren nüfuzu fayda etmez. Oğ- lu İbrahim sınırdışı edildikten sonra zor koşullarda Midilli’de yaşamını sürdürür.²⁰

Hocazade Rasih ve oğlunu “hain” olarak addedilmeye götü- ren sürecin arka planında, başka örneklerde gördüğümüz gi- bi, Mustafa Kemal’in etrafında İttihatçıların toplanmasına gös- terdikleri tepki mi vardı? Faik Ali’nin bahsettiği üzere Hocaza- de Rasih Kütahya Ermenilerinin tehcir edilmemesini nasıl sağ- lamıştı? Araştırmamızda ve Kütahya’da yaptığımız görüşmeler- de bu soruların cevaplarına erişemiyoruz.

Faik Ali’nin “Ermenilerin tehcirine şiddetle karşı olan”lar arasında saydığı Germiyanzadeler Osmanlı döneminde de nü- fuzlarını koruyan Germiyanogulları beyliğinin kurucularının torunlarıdır. “Hanedan-ı belde” sıfatıyla anılan ailenin 1915’te önde gelen kişiliği, 1916-1919 ve 1922-1929 yılları arasında Kütahya belediye başkanlığını yürütecek olan *Germiyanzade Ali Bey*’dir. Germiyanzadeler aynı zamanda Osmanlı haneda- nıyla akrabaydılar. Aileye mensup Abdurrahman Paşa’nın oğ- lu Arif Hikmet Paşa Abdülhamid’in kızı Naile Sultan ile evlidir.

Günümüzde Kütahya’da restore edilen evlerin yer aldığı, tu- ristik bir merkez olarak planlanan “Germiyan sokağı” ailenin ismini taşıy gibi görünse de Ali Bey’in anısına herhangi bir iba- re mevcut değil. Ali Bey’in Pirlar mahallesinde yer alan konağı bakımsız olmasına karşın halen ayakta, ancak uzun zaman ön- ce el değiştirmiş. Germiyanzade Ali Bey’in 1915’te hangi yollar- la hükümeti Kütahya Ermenilerinin tehcirinden vazgeçirdiğini bilemiyoruz. Ailenin bugün yaşayan mensuplarından bu konu- da bilgi almamız mümkün olmadı. Ancak Faik Ali’nin Sebuha Aguni’ye aktardıklarından ailenin nüfuzunu vicdanlı bir tavır yönünde kullandığını ifade edebiliriz.

20 150’likler meselesi: bir ihanetin anatomisi, Sedat Bingöl, s. 278, Bengi Yayınları, 2010, İstanbul.

VAN VİLAYETİ

"Yaşamak insanların en doğal hakkıdır. Üzerine basılan solu-
can bile kıvrılır. Ermeniler kendilerini savunacaklardır."

– CELAL BEY, Şansölye Bethmann Hollweg'e aktaran
Halep Alman Konsolosu Walter Rössler, 1915

Bir eski zaman Mir'i: Tahir Han

Bargiri (Muradiye) Ermenilerinden iki tanıklık bölgede hü-
küm süren Haydaranlı Tahar Bey'in vicdanlı tavrına dair bilgi-
ler içeriyor. Bargiri köylerindeki Ermeni erkeklerin çoğu Ağus-
tos 1914'te yol yapımında çalıştırılmak üzere Abağa ovasında-
ki amele taburlarına alınır. Nisan 1915'te ise 15 yaşındaki er-
kek çocukları da bu taburlara dahil edilir. 19 Nisan'da katliam-
lar başlar, amele taburlarındaki Ermeniler jandarmalar ve İso
Telun'un başını çektiği çeteler tarafından Şeytan Köprüsü'nde
katledilir.¹

Köylere saldırılar başladığı zaman Bargiri Ermenilerinin bir
kısmı Tahar Bey'e sığınır. İdari makamlar Tahar Bey'den Er-
menileri ya kendisinin öldürmesini ya da teslim etmesini is-

1 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 396. Kévorkian
katliam yerinin adını Golod Köprüsü olarak verir. Metindeki coğrafi detaylar-
dan bahsedilen yerin bugünkü ismiyle Şeytan Köprüsü olduğu anlaşılmaktadır.

terler. Ancak Tahar Bey, Van bölgesindeki Haydaran aşiretinin genel tavrının ve amcasının oğlu K r Hüseyin Paşa'nın aksine, 1915'te devlet g   lerinden yana değildir. Kendisine sığınanları teslim etmeyi onursuzluk olarak görür. Tahar Bey'in bu tavrının bedeline dair iki ayrı tanık aynı trajik sonu, farklı detaylarla aktarır. Mu eg Mgırdı yan'a göre Tahar Bey amele taburlarındaki Ermenilerin katledilmesine karşı çıkar. Bu yüzden kaymakam ve jandarma kumandanı ile yediği bir yemekte zehirlenerek  ld r l r.² Davit Farmanian ise nahiye müdürü ile Haydaranlı Mehmet ve Bedir Beylerin Ha an (Altıyol) köyüne saldırı ba lattığını ve köylülerin büyük kısmının "Haydaranlı Tahar Bey"e sığındığını anlatır. Tahar Bey Ha anlı Ermenileri teslim etmeyi reddedince yetkililer tarafından zehirlenir.³

Bu tanıklıklarda bahsedilen Tahar Bey Haydaran aşiretinin Mala  ero kolundan kabul edilen ve İran Kürdistan'ının Osmanlı sınırına çok yakın bir bölgesinde, Qeleni'de yaşayan Tahir Han ya da diğer adıyla Mir Tahir'dir.⁴ Ancak sorun şudur ki arşiv belgelerine göre Tahir Han 1915'ten çok önce, 1900 senesinde Haydaranlı Hasan Bey ile girdiği bir çatışmada öldürülmüştür.⁵ Mgırdı yan ve Farmanian'ın bahsettikleri Tahar Bey'in başka biri olma ihtimali düşüktür. İki tanıklık da söz konusu kişinin Haydaran ileri geleni olduğunu belirtirler ve o tarihte aşiret içinde etkin başka bir Tahar/Tahir ya da benzer isimli bir Bey mevcut değildir. Mgırdı yan ayrıca 1915'te Barğiri'den kurtulanların İran topraklarındaki Maku'ya doğru kaç

2 *Les grands  v nements de Vasbouragan*, A-To, s. 179 ve 184'ten aktaran Ibidem, s. 396.

3 *Armenian Genocide by Ottoman Turkey*, s. 68, Zangak, 2013, Yerevan.

4 Kemal S phandağ Tahir Han'ın babası Hüseyin Han'ın Hasanan aşireti reisinin oğlunu öldürdükten sonra Qeleni'ye yerleştiğini aktarır. *Hamidiye Alayları, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı*, Kemal S phandağ, s. 44, Peri Yayınları, 2012, İstanbul. Mehmet Uzun'un Evdale Zeynike'nin hayatını gerçek ile kurguyu bir arada kullanarak anlatığı romanında da Tahir Han'dan ve İran Kürdistan'ına sürgününden bahsedilir. *Abdalın Bir Günü*, Mehmet Uzun, İthaki Yayınları, 2006, İstanbul.

5 BOA. BEO, 1150/113237, 03/Ra/1318. Kemal S phandağ ise Tahar Bey'in Takori aşireti'nden Hüseyin Bey tarafından öldürüldüğünü aktarır. *Hamidiye Alayları, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı*, op.cit. s. 45.

tıklarını belirtir. Tahir Han'ın yaşadığı Qeleni Maku idari bölgesindedir.⁶

İki farklı tanıklığın o tarihte yaşamadığı halde Tahir Han'dan söz etmesinin sebebi ne olabilir? Tahir Han öldüğünde kayınbiraderi ve amcasının oğlu olan, Haydaran aşiretinden Hamidiye Süvari Alayı kaymakamı Mustafa Bey Qeleni'ye geçer ve onun yerine Han ilan edilir. Ancak 1904'te Osmanlı topraklarına geri döner.⁷ Mustafa Bey ya da aileden başka birinin daha sonra tekrar Qeleni'ye yerleşmiş ve Kürtçede yaygın bir kullanımla "Mala Tahir Xan" (Tahir Han'ın ailesi) olarak adlandırılmış olmaları ihtimal dahilindedir. Tanıklıklarda bahsedilen korumaya bu çerçevede Tahir Han'ın kendisi değil, ailesi tarafından sağlanmış olabilir. Ancak bu bilgileri teyit edecek bir arşiv belgesi ya da tanıklık elimizde mevcut değil.⁸ Tahir Han'ın kendisinin olmasa da ailesinin 1915'te Ermenileri korumuş olması bu sebeple bir varsayım olarak kalmaya devam ediyor.

Tahir Han'ın soykırımdan hayatta kalanların tanıklıklarında kurtarıcı figür olarak geçmesinde rol oynamış olabilecek başka bir husus hayat öyküsünün otoriteye başkaldırı ve bu mücadelede diğer Kürt aşiretleri tarafından ihanete uğramayla örülü olmasıdır. 1895-1890 yılları arasında İran Şahı'na karşı ayaklanan Tahir Han diğer Kürt aşiretlerinin Şah'a destek vermesi üzerine yenilir. Evdalê Zeynikê'nin klamıyla efsaneleşen bu mücadelenin soykırımdan hayatta kalanların zihninde isimsiz bir kurtarıcı ile Tahir Han'ı özdeşleştirmiş olması mümkündür:

Ah ben yaralıyım kardeşler, de vay vay...

Be hey çaresizlerim, Qeleni diyarımda Tahir Han kavgadadır

Kardeşler ne durursunuz, kalkın siz de kavgaya durun

(...)

6 Tahir Han'ın hüküm sürdüğü Qeleni bugün Maku'nun güneyinde yer alan ve Çaldıran Savaşı'nın yaşandığı yer olarak bilinen Gal Ashaqi yerleşimidir.

7 BOA. BEO 1545/115806 09/Ca/1318 (Bu belgede Mustafa Bey "Tahir Han'ın damadı" olarak geçer), BOA. Y..PRK.ASK. 164/1 01/C /1318, BOA. BEO. 1575/118111 11/B /1318, BOA. DH.TMIK.M.. 141/24 08/M /1321.

8 Haydaranlı Ali Bey'in 1930'a kadar İran Kürdistan'ında yaşadığı bilinmektedir. Ancak 1915'teki tavrına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Artık ikimiz kaldık bir başımıza
Acem Şahı'nın binlerce askeri gelir üzerimize.
(...)
Üzülmem onların talancılığına, yıkıcılığına
Bilirim Acem Şahı'nın namussuzluğunu
Korkarım ki, ırzımızı namusumuzu lekeler
İkimizin de kafasını vurdurur.⁹

Müküs'te bir birlikte yaşam hayali: Muhtila Bey

1915 Nisan'ında Van Valisi Cevdet mebus Arşag Vramyan'ı tutuklatır ve Ermeni ileri gelenlerinden Işhan'ı öldürtür.¹⁰ Çetelerin ve devlet güçlerinin düzenlediği köy baskınları, buna karşı örgütlenen direniş ve direnişi bastırma girişimleri birbirini izler. Bu yangının ortasında Müküs kazası kısa bir süre de olsa vilayetteki Ermeniler için bir sığınak olmayı başarır. Dönemin tanıklıklarına göre Müküs'ün 45 köyünde yaşayan 4.459 Ermeni Muhtila Bey sayesinde Ağustos 1915'e kadar saldırılardan korunurlar.¹¹

Ailesi uzun yıllar Müküs Mirliğini yürütmüş olan Muhtila Bey beyliklerin kaldırılmasından sonra nahiye müdürlüğünü üstlenir.¹² Müküs'te 1915 koşullarında sıra dışı ve bir o kadar da kırılğan bir düzeni sürdürmeye çalışır. Müküslülerin hakkında "Muhtila Bey'in yüz gözü yüz kulağı vardır. Bir Kürdün bir Ermeni'nin hakkını yediğini duyarsa o kişiyi kimse elinden alamaz," dediği bilinir.¹³ 1895 katliamlarında Pervari'ye bağ-

9 *Efsanevi Kürt Şairi Evdalê Zeynikê*, Ahmet Aras, s. 115-117, Evrensel Basım Yayın, 2004, İstanbul.

10 Önce Bitlis'e, ardından Diyarbakir üzerinden Konya'ya sevk edilmesi kararlaştırılan Vramyan Nisan sonunda Beşiri yakınlarında öldürülecektir. *The Extermination of Armenians in The Diarbekir Region*, Hilmar Kaiser, op. cit. s. 178-180

11 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 407. Ermenice kaynaklar Muhtila Bey'in adını "Murtula Bey" olarak verirken, Osmanlı arşivlerinde ismi "Mutiullah Bey" olarak geçmektedir.

12 BOA. DH. MKT. 648/41, 09/Za/1320.

13 Müküslü Ermenilerin anılarını derleyen Karlene Çaçan'dan aktaran *Muhtila Beğê Moksî*, Rohat Alakom, Birnebûn, Hejmar 45, Bihar 2010, s. 12, Spanga, Sverige.

lı Üzümlü köyü Ermenilerini saldırılardan Muhtila Bey kurtarır.¹⁴ Bu yüzden din adamları aracılığıyla Üzümlülüler defalarca köylerinin Pervari yerine Müküs'e bağlanmasını talep eder, ancak sonuç alamazlar.¹⁵

1915'te de pek çok yerden Ermeni Müküs'e sığınır. Muhtila Bey yetişkinleri çevredeki mağaralarda, çocukları ise güvendiği köylülerin evinde saklar. Garegin Gazaryan bu sırada 10 yaşındadır. Muhtila Bey onu Apê Misto adında bir Kürdün evine yerleştirir.¹⁶ Arpert köyü Ermenilerini ise saldırı ihtimalinden haberdar edip Müküs'e gelmelerini sağlar.¹⁷ Muhtila Bey katliamlar başlamadan çok önce tavrını ortaya koymuştur. Van Valisi Cevdet toplantılar düzenleyerek bölgedeki beylere "Ermenilerin katlinin vacip olduğunu" söylerken Muhtila Bey buna karşı çıkar. "Müküs Mirleri'nin askerleri arasında her zaman Ermeniler vardı. Muhtila Bey'in babası Abdal Bey devletle sorun yaşayıp teslim olduğu zaman yanındaki adamları Ermeniydi," diye aktarıyor Muhtila Bey'in Van'da görüştüğümüz torunu Sinan Hakan.

1915'te vilayetin dört bir yanında katliamlar sürerken Muhtila Bey'in bu "istisnai" durumu sürdürebilmesini hem devlet hem de toplum nezdindeki yüksek saygınlığıyla açıklamak mümkündür. 1915'te 65 yaşındadır. Müküs'te kurduğu medreselerle, haksızlığa en ufak bir müsamaha göstermemesiyle ve zulme karşı çıkışıyla sözüne herkesin itibar ettiği bir kişi olarak tanınmıştır. 1918'de Van valiliğine atanan Haydar Bey bu sebeple İran'da şakiliğiyle meşhur Simko Ağa'ya "nasihatlerde" bulunması için Muhtila Bey'i görevlendirir.¹⁸

Ancak Muhtila Bey'in kurduğu düzen bölgedeki gelişmelerin karşısında yerle bir olacaktır. Mayıs ortasında Rus askerleri Van'a girer. Rus ordusundaki Ermeni gönüllülerin misilleme yapmasından çekinen Müslümanlar vilayeti terk etmeye başlar.

14 Ibidem, s. 11.

15 BOA. DH. MKT. 1383/33, 11/Ra/1304, BOA. ŞD. 1876/3, 14/L/1314.

16 *Muhtila Begê Moksî*, op.cit. s. 12.

17 Muhtila Bey'in torunu Sinan Hakan'la görüşme, Ağustos 2015, Van.

18 Ibidem.

Abdülrezzak Bedirhan'ın "Gitmeyin, Ermenilerle Kürtler birlikte yaşayabilirler" çağrısı da sonuçsuz kalır. Muhtila Bey de tebaasıyla birlikte Müküs'ten Pervari'ye doğru çekilir. "Birlikte yaşamı koruyabileceğini sanmıştı, ama olmadı. Bu yaşadığı en büyük hayal kırıklığıydı," diye aktarıyor Sinan Hakan. Muhtila Bey Müküs'e ancak 1918'de dönebilecektir.

Muhtila Bey ailesinin Şeyh Said İsyanı gerekçe gösterilerek 1925'te sürgün edildiğini görmeden 1922'de vefat eder. Müküs Miri insanlara olduğu kadar hayvanlara da değer veren, zamanının ilerisinde bir çabayla bölgeye özgü hayvan türlerini korumaya çalışan biridir. Yaban keçileri ve koyunlarının dağdan inme zamanlarında avlanmayı yasaklar. "Hayvanlar çarşının ortasında su içerlerdi. Kimse onlara dokunmazdı. Çünkü bilirlerdi ki aksi halde Muhtila Bey onları hapse dahi atabilirdi. Bugün maalesef yaban keçileri hiç kalmadı, hepsinin soyu tükendi," diye anlatıyor Sinan Hakan.

Bugün Ermenistan'da yaşayan pek çok Müküslü Ermeni'nin evinde Muhtila Bey'in fotoğrafının bulunduğu rivayet edilir. Muhtila Bey'in kısa bir müddet sürdürebildiği doğaya ve farklılıklara saygılı yönetimin izlerinin Müküslü Ermenilerin hafızasında yaşamaya devam ettiği anlaşılıyor.

Murat Ağa: "Beni öldürün, size onları vermem"

Erciş'in Gradz Kar köyünü Nisan 1915'in ortalarında komşu aşiretlerden silahlı adamlar kuşatır. Köyün Ermeni erkeklerinden 40 kadar kişi Gradz Kar'ın Kürt ağası *Murat Ağa*'nın onları koruyacağına güvenerek evine sığınır. Ancak Murat Ağa'nın gücü komşu aşiretlere yetmez. Engel olmaya çalışmasına rağmen köye saldıranlar erkekleri zorla evinden çıkarır, Deliçay'ın kıyısında katlederler. Murat Ağa hiç olmazsa katledilenlerin ailelerini kurtarabilmek için 200'e yakın kadın ve çocuğu evine alır, iki hafta boyunca saklar. Soykırımdan hayatta kalan Gradz Karlı Gülizar Bedelyan'ın deyimiyle "Onları yedirir ve çok iyi şekilde bakar". Bu sırada köye saldıranlar gitmiş, ancak "zap-

Muhtıla Bey (ilk sırada, ortada).

tiyeler ve Hamidiyeler” ağayı “eğer erkek saklarsa” evini yakmakla tehdit etmekte, güzel kadınları teslim etmesini istemektedir. Murat Ağa “Beni öldürün, size onları vermem,” cevabını verir. Mayıs sonunda bölgeye Rus ordusunun yaklaşmasıyla evde saklananlar kurtulurlar. Ancak Murat Ağa endişelidir, Rus askerlerinin kendisine ve ailesine zarar vermemesi için Ermeni köylülerden yardım ister. Ruslar geldiğinde köylüler askerlerin yanına gider, ağaya dokunulmamasını rica ederler. Askerler de ağaya kendisinin koruma altında olduğunu belirten bir yazı verir. Rus ordusunun bölgedeki varlığına karşın, Gradz Karlı Ermeniler yine de köyde fazla kalamazlar. Bir süre sonra çevre aşiretlerin saldırıları tekrar başlar. Önce Erciş’e, oradan da Temmuz ayında Kafkasya’ya geçerler.¹⁹

Erciş’e yakın Gradz Kar, yer isimlerinin değiştirilmesinden sonraki adıyla Kadirasker köyü, Van gölüne hâkim manzara-sıyla, yeşillikler içinde, meyve bahçeleri ve bostanlarıyla cennetten bir parça gibi. Köyün 1915’teki ağası Murat Ağa’nın to-

19 *Armenian Genocide by Ottoman Turkey*, op.cit. s. 77 (Türkçe çevirisi: *Kedername, Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Soykırımı*, Belge Yayınları, 2014, İstanbul).

runu Sıddık Yıldız’la Ermenilerin yaşadığı zamandan kalma elma ağaçlarının altında konuşuyoruz. O zamanlar köyde 30 hane olduğunu, 15 hane Müslüman, 15 hane Ermeni’nin yaşadığını anlatıyor. Yüz yıl sonra Gradz Kar hayli büyümüş, 242 kişinin yaşadığı oldukça büyük bir köy haline gelmiş. Köyde 1915, Rus işgali ve sonrasında çok şey değişmiş olsa da, ileri gelenlerin değişmediğini anlıyoruz. Sıddık Yıldız “Ağalık pek kalmadı,” dese de köyün muhtarlığını hep aile üyeleri üstlenmiş. Sıddık Bey annesinin dedesi olan Murat Ağa’nın 1915’te köyün Ermenilerini evinde saklamasının hikâyesini kendi dedesinden dinlemiş. Bedelyan’ın tanıklığına ek olarak Murat Ağa’nın Ermenileri korumasının çevre köylerdeki aşiretlerde nasıl öfke uyandırdığını aktarıyor. “Bu yüzden Murat Ağa’ya hep kin güttüler. Bir gün Murat Ağa’nın oğlu ve yeğenlerinin önünü kesip öldüresiye dövüyorlar onları. Ama Murat Ağa yine de boyun eğmiyor,” diye anlatıyor Sıddık Yıldız. Murat Ağa’nın oğullarından biri bu saldırıda o kadar ağır yaralanır ki, bir sene boyunca ayağa kalkamaz.²⁰

Bedelyan’ın tanıklığında aktardığından farklı olarak Sıddık Yıldız’dan Murat Ağa ve köyün Kürtlerinin Rusların gelişiyle birlikte Osmanlı idaresindeki bölgelere doğru kaçtığını öğreniyoruz. Belki Rusların verdiği “koruma belgesi”ne güvenemediğinden, belki de giden köylülerini yalnız bırakmak istemediğinden, Murat Ağa da göç yollarına düşer. Ancak bu çok zorlu bir sürgün olacak, o dönem 60 yaşlarında olan Murat Ağa Siverek yakınlarında göç koşullarına dayanamayarak vefat edecektir.

Kürtlerden 45 kişinin göç ettiği köye yıllar sonra ancak beş kişi geri gelebilir. Sıddık Yıldız Ermenilerden de dönenler olduğunu ve savaş sonrasında on beş sene kadar köyde birlikte yaşamaya devam ettiklerini anlatıyor.

Atları ve doğayı çok seven, bazen saatlerce bir ağacın yapraklarını, dallarını inceleyen, Kur’an dersleri veren, bilge ve çok mülayim bir kişi olmakla bilinen Murat Ağa hem hükümete, hem de çevre aşiretlere direnerek 1915’te Van bölgesindeki na-

20 Sıddık Yıldız’la görüşme, Ağustos 2015, Kadirasker köyü.

dir vicdanlı insanlarından biri olur. Köyün kıyısından geçen ve yeşillikler içinde olmasını borçlu olduğu Deliçay'ın ismini Murat Ağa'dan aldığı rivayet edilir. "Çok coşkun akan bir çaydır bu. Murat Ağa bir gün atına binmiş, çayın taşkın sularına bakmış. Bir defasında geçerim buradan. 'Ben deli, at deli, çay deli' demiş ve geçmiş," diye aktarıyor Sıddık Yıldız bu rivayeti. Ancak Deliçay'ın 1915'te katliam yeri olduğundan söz etmiyor. O dönem Ermenilerin yaptığı arklar sayesinde evinin önüne kadar gelen bu suyu katliam yerine dedesiyle özdeşleştirmek istediğini anlıyoruz. Deliçay Siverek'te mezarı meçhul bir şekilde yatan Murat Ağa ile Gradz Kar'ın katledilen Ermeni köylülerinin kıyısında anılacağı günü bekliyor.

Van Vilayeti'nin diğer vicdanlıları

Ercek nahiye müdürü köylülere kadınları ve çocukları uzak yerlere göndermelerini öğütler. Onu dinleyen pek çok kişi ailesini kurtarmayı başarır.²¹ Nahiye müdürü başka yerlerden tehcir edilen ve Ercek'ten geçen Ermenilere de yiyecek vererek yardım etmeye çalışır.²² Sosratlı (*Susurat/Tabanlı köylü*) ***Mihe*** köyün Ermenilerini koruma vaadiyle evlerine çağıran ağaların yalan söylediğini anlatmaya çalışır ama köylüleri inandıramaz. Sadece birkaç kişiyi Lim adasına geçmeleri için gölün kıyısına götürerek kurtarmayı başarır.²³

Erciş'te Muhtar Ali Çavuş'un karısı Hamayil komşusu Mgridic Alsanian'ı evlerinde, yatağın altında saklar.²⁴ ***Aghasav (Bayramlı) köyünde Raşit Ağa'nın karısı Fatê*** oğlu Nuri Mehmed'e silah verir ve iki Ermeni'yi Rus ordusuna teslim ederek kurtarmasını söyler. Köyde kalanlar da Fatê sayesinde katliamdan kurtulur.²⁵

21 *Armenian Genocide by Ottoman Turkey*, op.cit. s. 25.

22 Ibidem, s. 31.

23 Ibidem, s. 40.

24 Ibidem, s. 72.

25 Ibidem, s. 73.

BİTLİS VİLAYETİ

– Kampta bir doktor vardı. Dr. Josef Mengele. Hikâyesini biliyor musunuz? Onu yakalamak zorundayız. Mengele Auschwitz'in ta kendisi.

– Yapılanlara iştirak eden, "Hayır" demeyen herkes Auschwitz'in ta kendisi.

– GIULIO RICCIARELLI, ELISABETH BARTEL,
Im Labyrinth des Schweigens, 2014

Reşkotan reisi Hecî Mihemedê Mistê: Vahşet bölgesinde bir vaha

Baba fermandır

Başlarını kestiler, cesetlerini nehrin sularına bıraktılar

Gewri der ki: Madros, baba

Hele bir Beşiri çölüne kaçayım, bu nasıl bir dünyadır?

Beşiri çölüne vardım

Elmedina jandarması atlıdır¹

(...)

Hele bir Reşkotan ovasına varayım, acep orası nasıldır?

Reşkotan ovasına vardım

1 Elmedina Beşiri kazasının eski merkezidir. 1926'da sular altında kalmasının ardından terk edilmiştir.

Hecî Mihemedê Mistê'nin evi şen olsun
Gözlerimin önünde değerli bir şey kalmadı
Gewri der ki: Madros, baba, Garzan'a gideyim
Bu nasıl bir dünyadır?

1915 öncesinde 254 Ermeni'nin yaşadığı, kilisesi ve okulu bulunan Hiznemir köyünden² dengbej Israel Ohanyan soykırımı, Kürtçedeki yaygın deyişle “Ermenilerin Fermanını” bu sözlerle anlatıyordu. Ohanyan, ya da Kürtçe ismiyle “Îsoê Vartê”, Reşkotan aşiretine bağlı Ermeni köylülerdendi. “Ferman e” (“Fermanıdır”) adını taşıyan uzun stranında Silvan'ın Cano köyünden yola çıkar, Siirt ve Van'a kadar geçtiği yerlerde gördüğü katliamları aktarır.³ Bu anlatıda birbirini izleyen vahşet sahnelerinin arasındaki tek vaha Reşkotan aşiretinin bölgesidir. “Evinin şen olmasını” dilediği Reşkotan aşireti reisi Hecî Mihemedê Mistê 1915'te tehcir ve katliamlara karşı çıkacaktır.

Malabadi suyu ile Garzan çayı arasında yer alan yaklaşık 30 köyde hüküm süren Reşkotan aşiretinin Kürt, Ezidi ve Ermeni mensupları mevcuttu. Mihemed Emîn Zekî 1931'de kaleme aldığı “Dîroka Kurd û Kurdistanê”de (“Kürt ve Kürdistan tarihi”) Reşkotanların 500 aileden oluşan göçebe bir aşiret olduklarını ve “Reşdinyan” adını taşıyan benzer isimli bir Ermeni aşiretle ilişkili olabileceklerini belirtir.⁴ Diyarbekir İngiliz Konso-
losu yardımcısı Thomas Mugerditchian da anılarında Reşko-

2 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler, Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, op. cit. s. 508.

3 Rohat Alakom'la söyleşi, “Tu kes naxwaze zilme têxe nav dîroka xwe”, *Peyama Kurd*, s. 8-9, 06.05.2005, Bonn. Strandan alıntı Kürtçeden Türkçeye çevirilmiştir. Israel Ohanyan'ın 1915'te beş yaşında olduğu göz önüne alınırsa bu stranda anlatıktıklarının tamamına tanık olmuş olması ihtimal dahilinde değildir. Yaşamının daha sonraki yıllarında başka bölgelerden Reşkotan'a gelen ve daha sonra Kamışlı ve Erivan'da karşılaştığı Ermenilerden dinlediklerini kendi deneyimleriyle birleştirmiş olması muhtemeldir. Ohanyan ayrıca hikâyelerini Bolind köyünden Yahoê Mistê Qulo isimli bir Kürt dengbejden öğrendiğini de aktarmıştır. Bu kapsamda soykırım sırasında bölgede yaşananları Yahoê Mistê Qulo'dan dinlemiş olması da mümkündür. *And a thombush sprang up between them: Studies on Mem û Zin, a Kurdish romance*, Michael Lewisohn Chyet, yüksek lisans tezi, s. 170, University of California, 1991.

4 *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Mihemed Emîn Zekî Beg, s. 250, Avesta Yayınları, 2012, İstanbul.

tan aşiretini geçmişte Ermeni iken Müslümanlaşmış ve Kürtleşmiş aşiretler arasında sayar. “Beşiri kazasının kuzeyinde, Batman Suyu ile Revdan Suyu arasında ikamet eden” Reşkotanların topraklarının yükseklerde bulunduğunu ve bereketli olduklarını aktarır. Mugerditchian’a göre “Bölge sakinleri genellikle tarımla ve koyun besiciliğiyle geçinir. Kendi liderleri vardır, her bir aşiret mensubu iyi bir süvari ve nişancıdır. Türk hükümetine asla asker vermezler, kavgacı ve vahşi doğalarını korumuşlardır. Türk idarecilerin sadece kâğıt üzerinde kontrolü altındadırlar”.⁵

Reşkotan için hükümetin “sadece kâğıt üzerinde kontrolü altında,” derken Mugerditchian hayli diplomatik bir dil kullanır. Resmi yazışmalarda “eşkiya”, *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* tarafından ise “hükümet için hep bir baş ağrısı” olarak tanımlanan Reşkotan devletle yıldızı hiç barışmayan aşiretlerdendir.⁶ Meşrutiyetin ilanıyla *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*’ne anayasayı “meyvesi adalet, eşitlik ve kardeşlik olan Cennet Ağacı’na” benzeten bir mektup göndererek hükümete yaklaşma girişiminde bulunsalar da bunu “potansiyel bir tehdit oluşturan güç sahibinin gerçek niyetlerini ve ruh halini kavramaya çalışırken bir hürmet ve rıza performansı sergileme” kapsamında yapmış olmaları ihtimal dahilindedir.⁷

Beşiri ile Garzan’da yaşayan Ermeni ve Süryaniler 1915 Mayıs’ı başlarında bölgedeki aşiretlerin ve jandarmalarının saldırısına uğrar. Dengbej Israel Ohanyan’ın “Köylülerin başlarını kesip öküzlerini aldılar, sahipsiz kalmış şimdi hepsi,” sözleriyle anlattığı bu baskından Reşkotan reisi Hecî Mihemedê Mistê’nin köyü Bolindê⁸ de payını alır. Bu saldırıya çocuk yaştayken ta-

5 *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, Thomas K. Mugerditchian, op.cit. s. 65-66.

6 Bu ifadenin geçtiği çok sayıda yazışmadan sadece biri için BOA. BEO. 255/19109, 29/M /1311. *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* için *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Janet Klein, s. 214, İletişim Yayınları, 2014, İstanbul.

7 *Ibidem*, s. 216.

8 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Bilek adı verilmiştir. Günümüzde Beşiri ilçesine bağlıdır.

nık olan Bolindê köyü Ermenilerinden Seyran yaşananları “Sadece annem ya da kayınvalidem değil, herkes kocasını, oğullarını, çocuklarını kaybetti. (...) Önce bize herkes öldürülmeyecek dendi, sadece papazlar gibi ileri gelenler öldürülecekmiş. Ama sözlerini tutmadılar, herkesi öldürdüler. Bütün erkekleri köy meydanına topladılar, köyün dışına çıkardılar ve vurdular. Köyde sadece kadınlar ve çocuklar bırakıldı,” diye aktarır.⁹ Hecî Mihemedê Mistê erkeklerin katline engel olamaz, ancak kadın ve çocukları korumak üzere evine alır. “Bir adam vardı, köyün ağası, Hecî Mihemedê Mistê. Öyle iyi bir adamdı ki... Pek çok Hıristiyanın hayatını kurtardı, önce evinde otuz Hıristiyanı sakladı,” diye belirtir Seyran. “Biz Hecî Mihemed sayesinde hayatta kaldık.”

Bolindê’de görüştüğümüz Hecî Mihemedê Mistê’nin torunları Recep ve Enver Karabulut dedelerinin tavrı duyulunca Sason ve Kozluk’tan çok sayıda Ermeni’nin Reşkotan bölgesine sığındığını aktarıyor.¹⁰ Bu şekilde Bolindê’ye ulaşan bir kadının hikâyesini Seyran’ın tanıklığında da görüyoruz: “Bir kadın vardı, öldürülenlerin cesetlerinin altında kaldığı için onu görmemişlerdi, öyle kurtulmuştu. Bu kadın köyünden kaçmıştı ve yolda o kadar çok ağlamıştı ki gözleri neredeyse kör olmuştu. Köye geldiğini anlamamış dahi. Bir Müslüman kadın ona ekmek ve süt verdi, böylece hayatta kalabildi.” Reşkotan bölgesine ulaşarak kurtulanlar arasında Silvanlı Ermenilerin de bulunduğunu Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi’nde görev yapan ve 2016 Ocak ayında yaşamını yitiren Sarkis Eken aktarır: “Reşkotan Aşireti lideri Mihemedê Mistê civar köylerde yaşayan gayrimüslimlere dokunulmasına izin vermemiş. (...) Silvanlı annemin hayatını da onlar kurtarmış.”¹¹

9 Seda Altuğ’un 2006’da Kamışlı’da yaptığı görüşme, “Sectarianism in the Syrian Jazira: Community, land and violence in the memories of World War I and the French mandate”, Seda Altuğ, yüksek lisans tezi, s. 126, Universiteit Utrecht, 2011.

10 Recep ve Enver Karabulut ile görüşme, Nisan 2015, Bolindê.

11 *Diyarbakır’ın son Ermenisi: 100 yıllık yalnızlık*, Hatice Kamer, BBC Türkçe, 25 Nisan 2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150424_hatice_sarkis

Hecî Mihemedê Mistê'nin bu şekilde kaç kişiyi kurtarabildiğine dair bir bilgi ne yazık ki elimizde mevcut değil. Reşkotan köylerinin o dönem idari olarak bağlı bulunduğu Garzan kazasında 1915 öncesinde yaşayan 8.343 Ermeniden 1924'te geriye 4.000 kişi kalmıştı. Bu rakam Garzan'daki Ermeni nüfusunun yarısının kaybı anlamına gelse de, başka kazalarla karşılaştırıldığında kurtulanların –ve bölgede yaşamaya devam edebilecekleri güvenli bir ortam bulanların– önemli bir sayıda olduğuna işaret etmektedir. Aynı dönemde 1915 öncesi Lice'nin 5.890 olan Ermeni nüfusu 150'ye, Beşiri'ninki ise 5.038'den 300'e düşmüştü.¹²

Reşkotan bölgesinde hayatta kalabilen Ermeniler 1925 Şeyh Said İsyanı sonrasında hükümetin “ası” kabul ettiği Kürt aşiretlerini Suriye'ye sürmesiyle topraklarından ayrılmak zorunda kalırlar. Çoğunlukla Kamışlı'ya geçen Reşkotan aşiretiyle birlikte onlar da “binxêt”e, sınırın öte yanına yerleşirler. Hecî Mihemedê Mistê'nin hikâyesini ölümsüzleştiren dengbej Israeel Ohanyan da 1927'de 17 yaşında iken Reşkotanlarla birlikte kendini Kamışlı'da bulur.¹³

Reşkotan bölgesi köylüleri 1915'te idari olarak Bitlis Vilayeti'nin Garzan kazasına bağlı olsalar da, coğrafi yakınlık ve daha eski dönemlerde Beşiri sınırları içinde yer almaları dolayısıyla, kendilerini daha çok Diyarbakirli ve Beşirili addederler. 1920'li yılların sonlarında Kamışlı'ya yerleşen Reşkotanlı Ermeniler ve Kürtler “Bişeriyye” (Beşiri) mahallesini kurarlar. Sadece Kürtçe konuşan Bişeriyye mahallesi Ermenileri Reşkotanlı Kürtlerle o kadar iç içedirler ki Suriye Ceziresi Fransız yetkilileri onları “Kürt Hristiyanlar” olarak adlandırır.¹⁴

Hecî Mihemedê Mistê bu sürgün dönemine tanık olmadan, 1918'de hayata gözlerini yumar. Köyü Bolindê 1925'ten sonra

12 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler, Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, op. cit. s. 404, 406 ve 506. *Sectarianism in the Syrian Jazira*, Seda Altuğ, op.cit. s. 60.

13 *And a thornbush sprang up between them: Studies on Mem û Zin, a Kurdish romance*, Michael Lewisohn Chyet, op.cit. s. 170. Ohanyan 1966 yılında Erivan'a yerleşecektir.

14 *Sectarianism in the Syrian Jazira*, Seda Altuğ, op.cit. s. 208 ve 129-131.

devlet tarafından üç defa yakılır. Reşkotanlı Kürtler topraklarına ancak 1950’de Demokrat Parti hükümeti af çıkarınca dönebilir.¹⁵ Aşiretin Ermeni üyelerinin önemli bir kısmı Suriye’de kalır, kimileri ise daha sonra Ermenistan’a yerleşecektir.

Hecî Mihemedê Mistê’nin 1915’te Ermenileri kurtarmaya çalışmasına karşın Reşkotan aşiretinin tüm üyeleri için geçmişte aynı çizgide bir tavırdan söz etmek mümkün değildir. 1896’dan itibaren kimi aşiret üyeleri çevredeki Hristiyan köylere baskınlar düzenlerler. 14 Mart 1896 tarihli bir yazışma “Reşkotan Aşireti’ne mensup olup Garzan’ın Barih adlı Hristiyan köyüne saldıran şahısların yakalanması için gerekli tebligatın yapıldığı”ndan bahseder.¹⁶ 19 Ağustos 1903’te ise “Garzan Meclis-i Idaresi azasından Maksî Efrayim Efendi’nin Reşkotanlı Şilo namındaki şahıs tarafından katledildiği”ne dair bir kayda rastlarız.¹⁷ Bu saldırılar, bölgede yaygın bir şekilde görülen ve Reşkotanların sıkça dahil olduğu aşiretler arası çekişme ve kavgaların bir parçası mıydı? Bu konuda detaylı bilgi elimizde mevcut değil. Ancak Hecî Mihemedê Mistê’nin dahi Zilan Şeyhi ile birlikte Ermenilere karşı bir katliama girişeceği söylentisinden ötürü Kasım 1908’de tutuklandığını biliyoruz.¹⁸ Aşiretler arası kavgalar –bölgede Reşkotanların düşman olduğu ve Hristiyan mensupları olan başka Kürt aşiretleri de vardı–¹⁹ bu durumu kısmen açıklasa da 1908 öncesinde Reşkotan aşiretinin tamamı için net bir tablo çizmeyi mümkün kılmıyor. Ancak bu konuda 1908 yılında bir kırılma yaşanmış gibidir: arşivlerde bu tarihten sonra Reşkotan mensupları tarafından Hristiyanlara bir saldırı düzenlendiğine dair bir kayda rastlanmaz.

15 Recep ve Enver Karabulut ile görüşme, op.cit.

16 BOA. A.)MKT.MHM. 637/14, 29/N /1313.

17 BOA. BEO 2170/162739, 25/C /1321.

18 *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Janet Klein, op.cit. s. 219.

19 Hecî Mihemedê Mistê ile Sinikan aşiretinden Hesoyê Birahim’in dengbejlerinin kamlarına konu olan Hethetkê savaşı bu duruma örnektir. Sinikan aşireti mensubu Kürtlerin yanında Hristiyan ve Ezidiler de savaşa katılır ve Hecî Mihemedê Mistê’nin çatıştığı gruplar arasında yer alırlar. Tarihi belirtilmeyen bu savaşa dair *Filitê Quto, Yirni olay yirni kılam*, Salih Kevirbirî, s. 180-190, Evrensel Basım Yayın, 2004, İstanbul.

Hecî Mihemedê Mistê, tarihçi Ara Sarafian'ın ve İnsan Hakları Derneği'nin inisiyatifıyla, 2014'ten beri 24 Nisan haftasında Bolindê'deki mezarının başında anılıyor.

Direnîşin bedeli: Tanzeli Osman Ağa

Siirt'in Tanze köyünden Osman Ağa'nın hikâyesi bölgede Süryani ve Keldanilerin de kurbanı olduğu soykırımın ve bu felakete direnenlerin yıllar sonra dahi devlet tarafından hedef alınmalarının hikâyesidir. 1915 öncesinde 3 Ermeni ve 12 Kürt ailenin yaşadığı Tanze köyünde hüküm süren Osman Ağa'nın Siirt Keldani metropoliti Adday Şer ile yakın bir dostluğu vardır. Siirt, Kürdistan ve Keldani tarihi üzerine araştırmaları bulunan Adday Şer aynı zamanda yoksullara yaptığı yardımlarla tanınan bir isimdir. 1909'da İstanbul, Roma ve Paris'e yaptığı seyahatlerden dönüşünde Osman Ağa ile birlikte Siirt'te her dinden yoksullara ücretsiz ekmek dağıtımı yapan bir fırın kurar.²⁰ Dominiken din adamı Marie-Dominique Berré anılarında Osman Ağa'nın Adday Şer'e "çeşitli koşullarda ettiği sayısız yardımlardan" ve özellikle de "Botan emiri Bedirhan ailesine karşı duyduğu büyük sempatiden" ötürü minnet borcu olduğunu belirtir.²¹

Siirt'ten tehcir kafileleri yola çıkarılmadan önce, Haziran 1915'te Adday Şer'in de aralarında bulunduğu Hristiyan din adamları tutuklanır. Adday Şer, Berré'ye göre Siirt hükümet konağının bodrumunda bir hücrede hapis tutulur. Adday Şer'in tutuklandığını öğrenir öğrenmez Osman Ağa kardeşi Hamedî'yi ve 15 adamını onu kurtarmak üzere Siirt'e gönderir. Osman Ağa'nın adamları Adday Şer'i hapis tutan jandarma Nurullah'ı tehdit ederler: ya metropoliti kendilerine teslim edecek, ya da Osman Ağa'nın gazabına uğramayı ve tüm mallarını kaybetmeyi göze alacaktır. Nurullah boyun eğerek ve Adday Şer'i serbest bırakır. Osman Ağa'nın adamları metropoliti Tanze'ye ulaştırır-

20 *Evliyalar Şehri Siirt*, Abdülhalim Durma, s. 10, Erol Ofset Matbaacılık, 2014, Samsun.

21 *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, op.cit. s. 303.

lar. Başka kaynaklar Adday Şer'in mutasarrıfa verilen yüklü bir rüşvet karşılığında evinde hapis tutulduğunu, Osman Ağa'nın kardeşi ile adamlarının onu bir tünelden, ya da evinin arka kapısından kaçırdığını belirtir.²²

Osman Ağa Adday Şer'i önce Tanze'deki evinde saklar. Ancak askerlerin peşlerine düştüğünü duyunca onu adamlarıyla birlikte Derebasan mağaralarına götürür. Tanze'ye ulaşan askerlerle Osman Ağa'nın adamları arasında çatışma çıkar. Osman Ağa'nın iki kardeşi çatışmada öldürülür, evi askerler tarafından ateşe verilir. Osman Ağa'nın tehcirden kurtarmak amacıyla Tanze'de sakladığı 500 Süryani ile birlikte Adday Şer de yakalanır. Metropolit Siirt'e getirilerek 9 Haziran 1915'te şehrin Ermeni Başpiskoposu Yeğişe ve Süryani din adamı İbrahim ile birlikte katledilir.²³

Osman Ağa ise canını zor kurtararak Musul'a kaçır. Oradan Sincar'a geçerek Ezidi lider Hemoyê Şero'ya sığınır. Savaş sonuna kadar Sincar ve Musul'da kalan Osman Ağa 1926 yılında Tanze'ye dönmeye karar verir. 1915'in ve İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinin üzerinden yıllar geçmiş, yeni bir rejim kurulmuştur. Ama 1915'teki tavrı yetkililerin hafızasındadır. Tanze'ye döndükten kısa süre sonra devlet güçlerinin hedefi haline gelir ve öldürülür.²⁴ Osman Ağa'nın bugün Siirt'te yaşayan aile üyelerine ulaşmaya çalıştığımızda büyük dedelerinin hedef haline getirilmesinin etkilerinin günümüze kadar sürdüğünü gözlemledik. Zarar görebileceklerinden endişe ederek Osman Ağa'ya dair konuşmaktan kaçındılar. Barış Ünlü'nün son derece isabetli tanımıyla "Türklük sözleşmesi"ni ihlal etmenin olası sonuçları soykırımdan 100 yıl sonra dahi kurtaranların torunlarını tedirgin etmeye devam ediyor.²⁵

22 *Shall this nation die?* Joseph Naayem, s. 127, 1920, New York.

23 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit., s. 415.

24 İskender Debbaso ile görüşme, op.cit.

25 *Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925)*, Barış Ünlü, *Mülkiye Dergisi*, Cilt 38, Sayı 3, s. 47-81, 2014, Ankara.

Yüz yıllık yalnızlık: Temerhanê Agayê Sor

Mayıs 1915'te Eruh ve Şırnak köylerindeki Ermeni ve Süryaniler Halil Kut ve Cevdet'in yönetimindeki birliklerin saldırısına uğrar. Bölgenin ileri gelen aşiretleri de kendi hâkimiyet alanlarındaki Hristiyanların katli ile görevlendirilir.²⁶ Şırnak'ta Agayê Sor (Kürtçe "Kızıl Ağa") ailesine mensup Temerhan bu süreçte diğer aşiretlerden ve hatta kimi aile üyelerinden farklı bir tavır alarak Ermeni ve Süryanilerin katline karşı çıkacaktır.

Eruh'tan hayatta kalanlar arasında yer alan Martiros Hovsepoglu Keroyants, Cevdet'in birliklerinin saldırısından çok az sayıda Ermeni'nin kurtularak Kafkasya'ya ulaşabildiğini aktarır. 30 kadar Eruhlı ailenin ise "Şırnaklı Garmir Ağa'nın oğlu" tarafından korunduğunu ve tanıklığın derlendiği Ağustos 1915'te hâlâ onun yanında bulunduklarını belirtir.²⁷ Keroyants'ın "Şırnaklı Garmir Ağa" diye bahsettiği kişi Agayê Sor'dan başkası değildir.²⁸ Tanıklıkta geçtiği üzere 1915'te 30 kadar Eruhlı Ermeni aileyi saklayan ve uzun süre koruması altında tutan Garmir/Kızıl/Sor Ağa'nın oğlu ise Temerhan'dır. Kardeşi Halit Ağa ile birlikte Eruhlı ailelerin yanı sıra Silopi, Şırnak, Herbol, Hesena, Bespi, Basan ve Haşvan'da yaşayan Ermeni ve Süryanilerin bir kısmını tehcir ve katliamlardan kurtarmayı başarır.²⁹

"İlk dedemiz Amer Sor, İran Şahı'nın Kürtlere yönelik baskılarından kaçarak Şırnak'a yerleşmiş," diye anlatıyor Temerhan'ın torunu Cengizhan Uysal ailesinin hikâyesini. Şırnak'a tepeden bakan ve günümüzde de *Guzê Amer Sor* (Kürtçe "Amer Sor'un cevizi") diye bilinen, o dönem ceviz ağaçlarıyla kaplı bir bölgeye yerleşir. Amer Sor İran'dan kaçarken her şeyini kaybetmiştir. Keçi derisinden iplik yapıp satarak geçimini sağlar. Cengizhan Uysal'a göre zamanla Şırnak'ta iktidar müca-

26 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 415.

27 *Kedername*, op.cit. s. 223-224.

28 "Garmir" Ermenice "Kızıl" demektir. Bölgede o dönem Garmir/Sor/Kızıl ismini taşıyan başka ileri gelen aile ya da aşiret bulunmamaktadır.

29 Agayê Sor ailesi ve Halit'in Süryanileri korumasına dair Iskender Debbaso ile görüşme, op. cit.

delesi veren ağaların arasında “dürüstlüğüyle” sivrilir. Ailenin farklı kollarının daha sonra isimleriyle anılacağı dört oğlu olur: Agayê Sor, Tatar Ağa, Hasen Ağa ve Cangir Ağa.³⁰

1915'te bölgesindeki Ermeni ve Süryanileri korumaya çalışan bu oğullardan Agayê Sor'un torunu Temerhan'dır.³¹ Şırnak merkezinden ve çevre köylerden kurtarabildiği kadar Ermeni ve Süryaniyi ailesine ait büyük kasırda saklar.³² Temerhan bir karşılık beklemeden bu yardımı sunar. Ancak Şırnak'taki diğer ileri gelenlerin tamamının yaklaşımı bu temelde değildir. Katliamlara katılanların yanı sıra, Ermenilerden demircilik ve şalşepik üretimiyle uğraşanları çıkar amaçlı kurtaranlar da olur. “Kimileri bazı Ermenileri köle olarak kullanmak, hizmetlerine koşmak için korudu. Bu yetmezmiş gibi ellerinde ne varsa el koydular. Bu durum 1915'ten çok sonra, uzun yıllar boyunca devam etti,” diye aktarıyor Cengizhan Uysal. Çıkar amaçlı yaklaşanlar arasında Agayê Sor ailesinin Tatar Ağa kolundan gelenler de vardır. Temerhan bu sebeple onlarla ters düşer.

Soykırımdan yıllar sonra dahi devam eden başka bir husus hayatta kalan Ermeni ve Süryanilere yönelik saldırılardır. “Benim çocukluğumda bile Müslümanlar onlara çok eziyet ediyorlardı,” diye belirtiyor Cengizhan Uysal. “Dedemin koruduğu Ermeni ve Süryanilerin torunlarıyla birlikte okula gidiyorduk. Diğer çocuklar onları huzursuz etmek için pis şeyler atarlardı. Bizim ailenin korumasında olduklarını bildikleri için kimse daha ileri gidemezdi. Bizden fırsat bulmuş olsalar daha farklı saldırılar da olabilirdi. Bu yüzden 1970'li yıllarda Ermeni ve Süryanilerin büyük çoğunluğu Şırnak'ı terk ettiler.”

Bu saldırılara maruz kalanlardan, Şırnak'ta doğmuş ve 12 yaşına kadar orada yaşamış Şişli Belediye Başkan Yardımcısı Vazken Barın “Çok sıkıntı çektik. Şehadet getirmediğimiz için dayak yiyorduk,” diye anlatıyor yaşadıklarını. Barın, Agayê Sor

30 Cengizhan Uysal ile görüşme, Nisan 2015, Şırnak.

31 İlk Agayê Sor'un kendisiyle aynı ismi taşıyan bir oğlu olur. Temerhan bu ikinci Agayê Sor'un oğludur.

32 Agayê Sor kasrının 100 odası olduğu aktarılmaktadır. *Şırnak'ın İdari Taksimatı ve İdari Alanda Meydana Gelen Değişimler (1845-1918)*, Mehmet Rêzan Ekinci, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu kitabı, s. 487-504, 2010, Ankara.

ailesinin diğerk Şırnak ağalarından farklı tutumunu ve soykırım sırasında Ermenileri kurtarmak için çabalarını büyüklerinden dinleme fırsatı bulmuş. “1915’te Şırnak’ta yaklaşık 40-50 Ermeni aile yaşıyordu. Onları ihbar eden ve devlet için çalışan ağalar olduğu gibi yaklaşan katliamı haber vererek koruyanlar da var. Agayê Sor ailesi onlardan biri. Hem kendi kimliklerine sahip çıkan, hem de Ermenilere yakın duran bir aile,” diye anlatıyor.

Katliam emri gelince Agayê Sor ailesi üyelerinin de aralarında bulunduğu Şırnak ağaları Ermeni ileri gelenleri ile bir araya gelir. Barın’a göre Ermenilere kâğıt üzerinde Müslüman görünmelerini, bu sayede hükümet yetkililerine ‘Burada Ermeni yok. Hepsi Müslüman oldu’ cevabını vererek onları kurtarabileceklerini söylerler. Bunun üzerine çok sayıda Ermeni Müslüman olur. Vazken Barın’ın dokumacılıkla uğraşan dedesi Boğos ve birkaç kişi bu öneriyi reddeder, dağlarda saklanarak direnmeyi seçer. Boğos uzun yıllar mücadele verdikten sonra Irak’a geçer, Şırnak’a ancak savaştan sonra dönebilir. Temerhan’ın kasrında saklanarak kimliklerini koruyabilenler dışında Şırnaklı Ermenilerin çoğu savaş boyunca Müslüman görünmek zorunda kalmıştır. Vazken Barın’a göre bu duruma 1919’da şehre Siirt Tillo’dan gelen bir şeyh son verir. Ermenilere artık “kesim” olmadığını, “dört sene önce korkuyla Müslüman olduklarını” bildiğini, artık isterlerse dinlerine dönebileceklerini söyler.³³ Ermenilerin çoğunluğu bunun üzerine inançlarına döner, ancak güvensizlik ortamının devam ettiğini düşünen bir kısmı Müslüman olarak kalır. Vazken Barın bu dört yıl süren Müslümanlaştırmanın Ermenileri ölümden kurtarmak için bulunan bir çözüm olduğunu, bu öneriyi getirenlerin Ermeniler üzerinde dinin gereklerini yerine getirme baskısı kurmadığını belirtiyor. Ancak bu koruma temelli yaklaşım yıllar içinde hafızalardan si-

33 Canlarını kurtarmak için Müslüman olan Ermenilere 1919’da artık dinlerine dönebileceklerini belirten şeyhin ismi bilinmemektedir. Bu isimsiz şeyh Şırnak Ermenileri için önemli bir baskı unsurunu ortadan kaldırmış olsa da Tillo şeyhlerinin 1915’e dair sicili temiz değildir. Uludere’nin Şêxan köyü ağaları civar köylerdeki Keldanilerini korumaya çalışırken Tillo’dan beş şeyh Hristiyanları katletmelerini ister. *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, op.cit. s. 307. Ayrıca cf. infra s. 230.

linir, Barın'ın çocukluğunun geçtiği 50'li ve 60'lı yıllarda Ermeni çocuklara şehadet getirmeyi dayatan anlayış hâkim olur.³⁴

Soykırım sırasında Ermeni ve Süryanileri koruyan Temerhan ve kardeşi Halit'in devletle yıldızları Cumhuriyet döneminde de barışmaz. Temerhan ile kendisiyle aynı ismi taşıyan oğlu ve kardeşleri Halit, Şeyhmus ve Süleyman Şeyh Said İsyanı'na katılacakları ihbar edilerek yakalanır. Temerhan ve oğlu Bitlis hapishanesinde idam edilir, kardeşleri Halit, Şeyhmus ve Süleyman ise Şırnak meydanında kafaları kesilmiş olarak asılır. Temerhan'ın bir kardeşi, Alihanê Agayê Sor Irak'a kaçarak kurtulmayı başarır. Onları ihbar eden ve yakalanmalarından sonra mallarına el koyan, 1915'te de ters düştükleri ailenin Tatar Ağa kolu mensuplarıdır.

"Tatar Ağa ailesi şimdi korucubaşı. 1915 öncesinde de Hamidiye alaylarına mensuptular," diye aktarıyor Cengizhan Uysal. Ailenin bu kolunun hikâyesi bölgede iktidarla kurulan ilişkinin niteliğinin kimi durumlarda yüz yılı aşan kökenleri olabileceğine işaret ediyor. Tatar Ağa'ların aksine, ailenin Agayê Sor kolu 1895'te İngiltere'nin Van Konsolos yardımcısı Maunsell'in de dikkatini çeken bir şekilde "Hamidiye alayları oluşturmaya asla razı gelmez."³⁵ Bu sebeple 1891'den itibaren iki Hamidiye alayına komuta eden Miran aşireti reisi Mustafa Paşa'nın Agayê Sor ailesine bağlı köylere saldırmasına ve insanları katletmesine hükümet sessiz kalır, hatta kimi çatışmalarda Mustafa Paşa'ya destek birlikleri gönderir.³⁶ Yüz yıl sonra, ailenin devlet nezdinde şüpheli görülmesinden Cengizhan Uysal da nasibini alacaktır. 1992 yılında Şırnak'ta doktorluk yaptığı sırada *Hürriyet* gazetesi onu "Tırlar dolusu ilacı PKK'ye göndermek"le itham eden bir haber yayınlar. Soruşturma için gelen müfettişlere "Buraya bırakın tırları, bir traktör dolusu ilaç gelmiş mi ki?" diye sorsa da dinletemez. Suçlamaların temelsiz olduğu anlaşıl-

34 Vazken Barın ile görüşme, Haziran 2015, İstanbul.

35 *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Janet Klein, op. cit. s. 130.

36 *Ibidem*, s. 135-139. Agayê Sor ailesinin Mustafa Paşa'yla mücadelesinde Bedirhanlarla ittifakı için *Ibidem*, s. 166-172.

dığı halde “Olağanüstü Hal Bölgesi’nde çalışması sakıncalıdır” denilerek Yozgat’a sürgün edilir. Şırnak’a ancak emekli olduk-
tan sonra dönebilir.

Temerhan’ın koruduğu Ermeni ve Süryanilerin artan saldırılar yüzünden Şırnak’tan ayrılan torunları ile aile üyelerinin halen iletişimde olduklarını aktarıyor Cengizhan Uysal. Çoğu Fransa, Hollanda ve Belçika’ya göçen bu ailelerin 1915 sonrasında değil 1970’li yıllarda Şırnak’tan ayrılmak zorunda bırakılmalarına dikkat çekiyor: “Elbette 1915 sonrasında da hem hayatta kalan Ermenilerin ve Süryanilerin, hem de onları korumaya çalışanların üzerinde devlet baskısı oldu. Ama asıl baskı Cumhuriyet’le başladı.”

Bitlis Vilayeti’nde diğer karşı çıkışlar

*Şêxan köyü*³⁷ ileri gelenlerinin kendilerine bağlı üç köyde yaşayan Keldanileri koruma çabası din adamlarının tavrının soykırım sürecinde nasıl belirleyici olabildiğini gösteriyor. Dominiken din adamı Jacques Rhétoré’nin Eşşi, Baznaye ve Altun köyleri³⁸ Keldanilerinden derlediği tanıklıklara göre askeri yöneticilerin talimatı üzerine ismi belirtilmeyen “Şırnak ağaları” Şêxan köyü ağası Osman Keto’ya bir mektup gönderir ve kendisine bağlı köylerdeki Hristiyanları katletmesini isterler.³⁹ Osman Keto Ağa okuma yazma bilmediğinden mektubu köyün şeyhi Muhammed Izrail’e okutur. Ve sorar: “Şırnaklıların dediği gibi Hristiyanların katli ve mallarına el konulması gerçekten Kur’an’a uygun mudur?” Şeyhin cevabı nettir: “Bu bir Müslümana yapılandan çok daha büyük bir günah olur. Osmanlı askerinin dediğini mi, Kur’an’ı mı dinlemeyi tercih edersin?” Bu cevap üzerine Osman Keto köyün ileri gelenlerini toplar ve birlikte “Şırnak ağalarına” hitaben bir red mektubu kaleme alırlar.

37 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Uludere’ye bağlı Hilal köyü adını almıştır.

38 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Eşşi (ya da Işşi) Onbudak, Baznaye ise Doğan köyü isimlerini almıştır. Altun köyünün bugünkü adı bilinmemektedir. Üç köy de günümüzde metruk durumdadır.

39 *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, op.cit. s. 306-307.

Kendi köylerindeki hiç kimseyi teslim etmeyeceklerini ve Hristiyanlara saldırmak için bölgelerinin sınırını teşkil eden Hezıl Çayı'nı aşmaları halinde onları korumak için sonuna kadar savaşıacaklarını belirtirler. Eşşi, Baznaye ve Altun Keldanilerini tedbir olarak bu köylerin yaylalarında toplar ve 60 silahlı adamı onları korumakla görevlendirirler. 1915 Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları boyunca köyün ileri gelenlerinden Misto Şahbas'ın emrindeki adamlar üç köyün Keldanilerini korumaya devam eder. Bu sırada Tillo'dan tanıklıkta ismi belirtilmemiş beş şeyh köylülerin korunduğu yaylaya gelir. Misto Şahbas ve adamlarından “dini vecibelerini yerine getirmelerini” ve “kâfirleri katletmelerini” isterler. Misto Şahbas ve adamları kimsenin “Hristiyanlarına” zarar vermesine müsaade etmeyeceklerini söyleyerek şeyhleri oradan kovar. Ardından Hristiyanlara saldırmak için gelen Şırnak ağalarına silah doğrultur ve onları vurmaktan çekinmeyeceklerini söyleyerek püskürtürler. Şêxan ile gelenleri Eşşi, Baznaye ve Altun köyleri Keldanilerini “tehlikenin geçtiğine emin olana kadar” korumaya devam ederler.

Eşşi, Baznaye ve Altun köyleri günümüzde terk edilmiş, metruk haldeler. Şêxan (yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra “Hilal”) beldesi sakinlerinin hayatları ise 1990'lı yıllardaki savaşla darmadağın olmuş. Önce 1991 yılında Belediye Başkanı Yakup Kara ve beraberindeki beş kişi faili meçhule kurban gitmiş, ardından belde güvenlik güçleri tarafından top atışlarıyla yerle bir edilmiş. Şêxanlıların önemli bir kısmı bu tarihten sonra Mahmur Kampı'na göç etmek zorunda kalmışlar. Eski Şêxan harabe halinde terk edilirken, Şırnak-Uludere yolu üzerinde yeni bir yerleşim yeri kurulmuş.⁴⁰ 1915'te Keldanilerin korunması kararında büyük rol oynayan Şeyh Muhammed İzrail'in ve devlet güçleri ile Şırnak ağalarına karşı gelmeyi göze alan Osman Keto, Misto Şahbas ve diğer ileri gelenlerin izleri yakıp yıkılan Şêxan ile birlikte yok edilmiş.

*Silopi'nin Gergundan köyünde*⁴¹ yaşayan Varto aşiretine mensup Ermeniler tehcir ve katliamlardan köylerinin yakınıla-

40 Bir seçim, iki Hilal, Hüseyin Kalkan, Turnusol, 18 Mart 2014.

41 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Yolağzı ismi verilir.

rındaki dağlarda ve mağaralarda saklanarak kurtulabilirler. Ancak saklandıkları yerlerde yiyecek temin etmek zordur. Arap Tayan aşireti mensupları ve sürülerini emanet ettikleri, ancak ismi bugünkü kuşaklara aktarılmamış bir Kürt ağa onlara yardım eder, yiyecek gönderir. Yaklaşık 30 kişiden oluşan Gergundan köylülerine bu aşiretler ne kadar süreyle destek oldular, bir süre sonra bağlantıları koptu mu, bilemiyoruz. Ancak ailesi Gergundanlı olan Rakel Dink'in anlatımıyla "savaşın ve katliamların bittiğinden haberdar olmadan" 25 sene boyunca o dağlarda yaşadıkları biliniyor. "Kurtulmalarını mucize addediyorlar," diye anlatıyor Rakel Dink. "Şimdi o bölgeye gidenler Gergundanlıların saklandığı mağaraları bulamıyor. Diyorlar ki 'Öyle bir mağara aslında yoktu. Tanrı bizim için öyle bir yer açtı. O sayede hayatta kaldık'. Öyle inanıyorlar."⁴² Rakel Dink'in annesi 1915 öncesinde bir kilisesi ve meyve bahçeleri olan, köylülerinin şal-şepik üretimiyle meşgul oldukları Hesena köyündendir.⁴³ 1993'te yakıp yıkılan Hesena'nın kilisesi simsiyah bir halde ayakta kalır. Gergundanlılar ise 1940'larda köylerine dönebilir, ancak 1970'li yıllarda topraklarından ayrılmak zorunda kalana kadar Şırnaklı aşiretlerin baskılarına maruz kalırlar.⁴⁴ Patrikhane'nin çocukları okula yazdırmak üzere İstanbul'a getirmesinden sonra Varto aşiretinin kimi üyeleri İstanbul'a, kimileri de Fransa ve Belçika'ya göç eder.

Bitlis Amerikan Kız Koleji'nin öğrencilerini tehcirden ve onlarla zorla evlenmek isteyen subaylardan *Askeri Hastane Başhekimisi Mustafa Bey* kurtarır. Kız öğrencilerin kendisine yardımcı olduklarını ve hastanenin iyi işleyişi için varlıklarının kesinlikle gerekli olduğunu belirterek tehcir edilmemelerini sağlar.⁴⁵ Fransa ve Almanya'da eğitim görmüş, Arap bir aileden geldiği belirtilen Mustafa Bey'e dair arşivlerde ya da başka kaynaklarda bir iz bulmamız mümkün olmadı.

42 Rakel Dink ile görüşme, Haziran 2015, İstanbul.

43 Yer isimlerinin değiştirilmesinden sonra Köşreli ismi verilir.

44 "Varto Armenian clan makes long trip from Turkey to France", *Hürriyet Daily News*, 14/1/2011.

45 Grace H. Knapp'tan aktaran *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit. s. 418.

Sasun'un ismi belirtilmeyen bir köyünde *Selim Ağa* Ermenileri tehcirden kurtarmak için bir memura rüşvet verir. Pek çok aileyi bu şekilde kendi çalışanları gibi gösterir. Ancak Ermenileri koruduğu anlaşılır ve bu sebeple idam edilir. Ermenileri kurtarmaya niyetlenen başka Kürt ağalara gözdağı vermek amacıyla kesilmiş başının Muş'a gönderildiği aktarılır.⁴⁶

Muşlu Abkar Galust'u *Bulakçıbaşı ailesi* önce Hazro'daki evlerinde, daha sonra da Muş'ta saklar.⁴⁷ *Muş'un Deştadem köyü ileri gelenlerinden Curo* ise tehciri durdurmak için elinden bir şey gelmeyince dağlara ve ormanlık bölgelere sığınabilmiş kadın ve çocuklara yardım etmeye karar verir. Yedi köyün kadın ve çocuklarını kurtararak Ermenistan sınırına ulaştırdığı anlatılır. Ancak bu sebeple şikâyet edilir ve Taşo köprüsünde kurşuna dizilir.⁴⁸ Bitlis'in *Motkan kazası Şen köyü ağası Safer* Ermeni köylülerini korur, katliama izin vermez.⁴⁹

46 *Les pratiques de sauvetage durant le génocide des Arméniens*, Hasmik Tevosyan, *La résistance aux génocides*, op.cit. s. 194.

47 Armen Galust ile görüşme, op.cit.

48 Ibidem.

49 *Kedername*, op.cit. s. 209.

DiĞER VİLAYETLERDE KARŞI ÇIKIŞLAR

- Kamuoyu baskısı akıl hastalarına ötanaziyi durdurmuştu. Yahudiler için de aynısını yapabiliriz.
- Akıl hastaları kilisemizin vaftiz edilmiş üyeleriydiler.
- Ama Yahudiler...
- Siz askersiniz. Bombalanan ve zalim yoksunluklarla sınanan halkımızın günlük gerçekliğinden uzaksınız. Şunu bilin ki büyük çoğunluk, kilisemizin üyeleri ve din adamları Hitler'i destekliyor. Kimse protesto etmez. Ve kimse size inanmaz.
- COSTA GAVRAS, JEAN-CLAUDE GRUMBERG, *Amen*, 2002

Ermeni soykırımı sırasında İzmir, Hüdavendigâr, Trabzon, Adana, Halep, Suriye, Musul vilayetlerinde ve Der Zor mutasarrıflığında da emirlere karşı gelen, tehcir ve katliamlara engel olmaya çalışan ya da tanıdıkları, tanımadıkları Ermenilere sığınacak bir yer sağlayan kişiler vardı. Bu isimlerin bazılarının kimliği ya da kurtarma faaliyetlerinin kapsamı hakkında elimizde az sayıda bilgi mevcut.

İzmir Vilayeti

Fransız Donanması arşiv kayıtlarında *Manisa Mutasarrıfı Tevfik*'in emirleri yüzeysel bir şekilde uygulayarak Manisa Ermenilerini büyük ölçüde kurtardığından bahsedilir.¹ Aynı şekilde, *Aydın Jandarına Kumandanı Nuri*'nin de tehcire engel ol-

1 Service historique de la marine, 1BB7245, doc. No 109, *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit, s. 709.

maya çalıştığı belirtilir.² Tefvik ve Nuri Beylerin bu tavrına dair başka bir tanıklığa ve daha detaylı bilgiye ulaşmamız mümkün olmadı.

Marsilya’da görüştüğümüz Brigitte Balian İzmir’de ailesini *Tabbah Dede*’nin koruduğunu aktardı. İzmir’de eczacılık yapan Brigitte Balian’ın dedesinin tanıdığı olan Tabbah Dede, herkeşe bu aileye kendisini çığnemedi kimsenin dokunamayacağını ilan eder. Tabbah Dede’ye dair Balian’a aile içinde aktarılanlar bu bilgilerle sınırlıydı.³

Hüdavendigâr Vilayeti

Afyonkarahisar’da yaşayan Papazyan ailesinin arazileri vardır, afyon ekimiyle uğraşırlar. Aileden 1915’ten tek hayatta kalan 5 yaşındaki kızları Ağavni ile onunla aynı adı taşıyan teyzesi olur. Tehcirin başladığı günlerde küçük Ağavni ve teyzesi –belki daha güvenli olduğunu düşünerek, belki de olaylardan habersiz– İzmir’e gitmek üzere Afyonkarahisar tren istasyonuna gelirler. Bir polis memuru onları da tehcir kafilesine dahil eder ve kafilenin gittiği istikametteki trene bindirir. Ancak istasyonda çalışan bir Türk onları tanır ve İzmir demiryollarında görevli olan dayıları Mihran Topalyan’ı arar. Topalyan arkadaşından onları kurtarmasını ve İzmir trenine bindirmesini ister. Tanıklıkta ismi belirtilmeyen ve *Afyonkarahisar istasyonunda çalışan kişi* sayesinde Ağavni ve teyzesi tehcirden kurtulur, sağ salım İzmir’e ulaşırlar. Ailenin geri kalanı tehcir edilir ve hiçbirinden bir daha haber alınamaz.

Ağavni ve teyzesi dayıları Mihran Topalyan’ın ve büyükanelerinin yanında savaş sonuna kadar İzmir’de kalırlar. Savaş bitiminde Ağavni Afyon’a döner ve ailesinin evini bulur. Evde Amerikalı bir memur oturmaktadır. Ermenilerin gasp edilen mallarının iadesi için çalışmaktadır. Bu konumuna rağmen Ağavni’nin tecrübesizliğinden faydalanarak onu korkutur ve “evini unutmasını” söyler. Ağavni bu konuda bir sonuç elde

2 Ibidem.

3 Brigitte Balian’la görüşme, Haziran 2014, Marsilya.

Papazyan ve Topalyan ailesi.

edemeden İzmir'e geri dönmek zorunda kalır. 1922'de Ağavni ve teyzesi bir İtalyan gemisine binebilmek için denize atlarlar, gemidekiler tarafından kurtarılır ve Pire'ye getirilirler. Pire'den Marsilya ve Paris'e geçerler. Ağavni Fransa'da yelek imalathanesinde çalışır. Afyonkarahisar'ı hiç unutmamıştır, torunu Raffi Kalfayan'ın deyimiyle "bir sinema dekoru"ndan bahseder gibi Afyonkarahisar'ı anlatır. Yıllar sonra evlendiğinde eşinin ailesini ziyaret etmek amacıyla İstanbul'a gelir ama Afyon'a girme fırsatını bulamaz. Afyon kadar bağlı olduğu başka bir şehir İzmir'dir. İzmir kolejinde okumuş, Afyon'dan sonra çocukluğu orada geçmiştir. İzmir yangınına tanık olur, kuvvetli rüzgâr yangının hızla yayılmasını sağlarken o kargaşa içinde Ağavni ve teyzesi büyükanneleri ile birbirlerini kaybederler.⁴

Torunu Raffi Kalfayan'ın bize aktardığı bu hikâyede Ağavni ve teyzesine yardım eden Afyonkarahisar istasyon memurunun izini bulabilmek için çabaladık. İzmir-Kasaba demiryolunu o tarihlerde hatla aynı ismi taşıyan Fransız "Société Otto-

4 Raffi Kalfayan ile görüşme, Haziran 2015, İstanbul.

mane du Chemin de fer de Smyrne-Cassaba et Prolongements” şirketi idare ediyordu. Ancak ne şirkete dair arşivlerde, ne de başka kaynaklarda istasyon memurlarının listesine ulaşmamız mümkün olmadı.

Trabzon Vilayeti

Ordu Kazası'nın Müslüman ileri gelenleri Trabzon valisi nezdinde Ermenilerin tehcir edilmemesi için girişimde bulunurlar. Ancak çabaları boşunadır, Vali onları dinlemez ve tehdit eder.⁵ Ordulu Mgırdıç Artun ve beraberindeki 20 kişi tehcir kafilesinden kaçır, mağaralarda saklanırlar. *Mesudiyeli isimsiz bir postacı* Artun'un annesi ve kızkardeşini korur. Altı ay mağaralarda saklandıktan sonra Artun ve arkadaşları mavnacı *Hakkı Gürsoy*'un yardımıyla Gürcistan'a kaçırılar.⁶

Trabzon'da tehcir ilan edildiğinde *eşraf* emirleri yumuşatmaya, istisnalar elde etmeye ve tanıklıkta kullanılan tabirle tehciri “boğmaya” çalışır. Ama merkezi hükümet emirleri kati bir şekilde teyit eder.⁷ Çok sayıda Trabzonlu yaşananları görmemek için sayfiye yerlerine çekilir. *Trabzon* Fransız Konsolosluğu'nda tercüman olarak çalışan Apik Messerlian'ı tehcirden kurtarmak için Türk tanıdıkları seferber olur, ancak bir sonuç elde edemezler.⁸ Samsun Messageries Maritimes ajansında çalışan Antoine Köyliyan Amasya'da yaşlı bir Türk hanımın evinde saklanır. Ancak daha sonra yakalanacak ve tehcir edilecektir.⁹ *Samsun'da Müslüman eşraf* Ermenilerin lehine bir karar çıkartabilmek için uğraşır, ama emirler kesindir.¹⁰

5 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 35.

6 *Harut Usta'nın dilinden Ordu'nun gayrı resmi tarihi*, Ferda Balancar, Agos, 18.07.2014, İstanbul.

7 Trabzon eski İtalyan Konsolosu M. Gorrini'nin *Messagero* gazetesine verdiği demeç. *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, op.cit. I. Cilt s. 171.

8 *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, op.cit. I. Cilt s. 173.

9 *Ibidem*, s. 184.

10 *Ibidem*, s. 190.

Adana Vilayeti

Hacin müftüsü kendisinden tehciri onaylayan bir fetva isteyen Alay Kumandanı'nı geri çevirir, "yaptıklarında iyi hiçbir şey göremediğini" söyler. Müftü aynı zamanda Protestan Ermenilerin ileri gelenlerinden birinin yakın arkadaşıdır. Onu tehcirden kurtarabilmek için her yolu dener, ama başaramaz.¹¹ *Fekte ve Yerebakan Müslümanlarından isimleri belirtilmemiş bir grup* tehciye karşı çıkar. Şehirlerindeki Ermenilerin hiçbir suç işlemediğini, silahlarının olmadığını, huzur içinde yaşadıklarını, arkadaşları, esnafları, zanaatkarları olduklarını söylerler. Bu şekilde tehciye üç ay erteletmeyi başarırlar, ama daha fazlasına güçleri yetmez.¹²

Halep Vilayeti

Mekteb-i Bahriye mezunu, İngiltere'de mekanik eğitimi almış *Cemil Könnne* Fırat Menzil Kumandanlığı bünyesinde yer alan Birecik'teki şahtur (bir tür sal ya da kayık) imalathanesinin sorumlusudur. Bu görevi boyunca Antep ve çevresinden tehcir edilen pek çok Ermeniye şahtur imalathanesinde işçi ya da usta olarak kaydettirerek hayatta kalmalarını sağlar.¹³ Yoksulluk ve açlık içindeki Ermeni ailelerine gıda, giysi ve ilaç dağıtılmasını temin eder.

Hikâyesine tarihçi Ümit Kurt'un ulaştığı Cemil Könnne'nin imalathanede işe alarak hayatlarını kurtardığını ifade eden çok sayıda Ermeni tanıklık mevcuttur. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde ulaştığımız bilgiler bu kurtarmayı Cemil Könnne'nin –en azından başlangıçta– kendi inisiyatifiyle gerçekleştirmedeğini ortaya koyuyor. Arşiv kayıtlarında Birecik'te şahtur

11 *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, op.cit., s. 497. Sansüresüz baskıda tanıklığın Hacin'e ait olduğu görülür. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 507, Gomidas Institute, 2000, Londra.

12 *Ibidem*, s. 507.

13 Könnne hakkında daha detaylı bilgiler için "Birecik'te Ermeni sürgünlerini ölümden kurtaran Cemil (Bahri) Könnne", Ümit Kurt, *Toplumsal Tarih*, Ocak 2015, s. 84-87, İstanbul.

imalatında Ermenilerin çalıştırılmasının Temmuz 1917'de Dahiliye Nezareti'nin emri olduğunu görüyoruz.¹⁴

DH.ŞFR., 78/4

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Mûdûriyeti

Şube: 2 Kalem-i husûsî Umumî: 1688

Hususî:

Şifre

Mahrem gayet müstaceldir.

49 62 62 55 24 40 35

Adana, Halep, Suriye, Musul Vilâyetleriyle
Maraş, Urfa ve Zor Mutasarrıflıklarına

Vaziyet-i ahîre dolayısıyla fevkalâde ehemmiyeti tezâyüd eden Fırat hattı boyundaki yollarla mezkûr nehrin vâsita-i nakliyesini teşkîl eden şâhturların inşaatı için pek çok amele ve erbâb-ı sanata ihtiyâc-ı kat'î bulunduğu Başkumandanlık Vekâleti'nden bildiriliyor. Vilâyet/ livâ dâhilindeki Ermeni muhâcirler meyânında yol inşasına ve marangozluğa vâkıf olanlardan cihet-i askeriyece tefrîk ve talep edileceklerin Fırat Menzil Mûfettişliği emrine tevdi'leri ve miktarlarının inbâsı ehemmiyetle muntazırdır. Fı 1 Temmuz sene [1]333

Nâzır

(imza)

DH.ŞFR. 54/94

TELGRAF

Mahreci: Adana

Tarihi: 5/7/333

Dâhiliye Nezâretine

Şifre

C. 1 Temmuz 333. Numara dört. Halep civarında toplanan perişan binlerce Ermeniler arasında pek çok erbâb-ı sanat vardır.

14 BOA. DH.ŞFR. 78/4, 11/N/1335, BOA. DH.ŞFR. 558/80, 05/Te/1333. Transkripsiyon: Ömer Türkoglu.

Fırat menzili bunlardan istifade edecektir. Şahtur için kereste imali ve nakline teşebbüs edilmiş olduğu arz olunur. 5/7/333

Adana Valisi
Cevdet

Cemil Köne'nin –tanıklıklarda tarihi belirtilmeyen– Birecik'teki Ermenileri koruması 1917 sonrasına ait olmalıdır. İmalathanede Ermenilerin işe alınmasının inisiyatifi kendisine ait olmasa da, Dahiliye Nezareti'nden gelen emri en geniş anlamda uygulamış ve “erbâb-ı sanat” olsun olmasın pek çok kişiyi “usta” göstererek kurtarmış olması ihtimal dahilindedir. Tanıklıklarda hakkındaki şükran dolu ifadeler ve Antepli fotoğrafçı Hagop Muradyan'ı marangoz olarak işe aldırması bu olasılığı kuvvetlendiriyor.¹⁵

Samsun'dan tehcir edilen Filomen Hekimian ve ailesi katliamlara tanık olarak Suruç'a ulaşır. Tehcir süresince ilk defa *Suruç Müslümanlarından* yardım görürler, onlara ekmek dağıtılır.¹⁶ Suriye sınırına yaklaşan Yeghisapert Berberian'ın içinde bulunduğu kafilenin giysileri çalınmış, çırlıçıplak bırakılmıştır. *Sınıra yakın bölgelerde yaşayan Arap kadınlar* kfileden kadınları kaçırmaya gelenlere engel olurlar, kadınları evlerine götürür, yiyecek ve Müslüman kıyafetleri verirler. Berberian ve yanındaki kadınlar bu şekilde hayatta kalır.¹⁷

Suriye Vilayeti

Almanya Şam Konsolosu Loytved Hardegg 30 Mayıs 1916'da Cemal Paşa'nın tehcir edilen Ermeniler için bir yardım kuruluşu oluşturduğunu ve başına daha önce Selanik ve Halep Valiliği yapmış, güvenilir ve çalışkan bir kişi olarak bilinen *Hüseyin Kâzım Bey*'in getirildiğini yazar. Hüseyin Kâzım Bey bir süre sonra Loytved Hardegg'e görevi bırakmak istediğini iletir. Önerdiği tedbirlerin yerine getirilmediğini, resmi görevlile-

15 Birecik'te Ermeni sûrgünlerini ölümden kurtaran Cemil (Bahri) Köne, op.cit. s. 86.

16 *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, op.cit. 1. Cilt s. 204.

17 *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, op.cit. s. 73-74.

rin aleyhine çalıştığını, hükümetin Ermenilere yardım etme isteğinin ciddi olmadığını, aksine onları sistematik olarak ortadan kaldırmak istediğini aktarır.¹⁸ “Bu korkunç imha politikasının Türkiye için bir utanç olduğuna ve barıştan sonra Türkiye’ye çok zarar vereceğine” inanmaktadır.

Hardegg’in bahsettiği kişi daha önce İttihat ve Terakki mensubu olduğu halde görüş ayrılığına düşerek partiden ve devlet hizmetinden ayrılan, mütareke döneminde nazırlık görevinde bulunacak, Şeyh Muhsin-i Fani müstearıyla makaleler yazan Hüseyin Kâzım Kadri’dir. Hüseyin Kâzım Bey İttihat ve Terakki’nin 1913-1914 arasında Rumlara yönelik uygulamaya koymak istediği ekonomik boykotu destekleyen sert makalelerin de yazarıdır.¹⁹ Ancak 1915 sonrasında tutumunu değiştirdiğini, Ermenilerin maruz kaldığı vahşete tepki duyduğunu Hardegg’le paylaştıklarından çıkarabiliyoruz. Bu sebeple 1916’da Halep ve Şam çevresine ulaşabilen Ermenilere yardım etmeye çalışır, ancak çabaları başka memurların sabote etmesi yüzünden sonuçsuz kalacaktır.

Cemal Paşa, Hüseyin Kâzım Bey’in ardından bölgedeki Ermenilere yardımı organize etmesi için *Çerkes Hasan Amca*’yı görevlendirir. Hasan Amca, Haziran 1919’da *Alemdar* gazetesinde yayınladığı anılarında karşılaştığı tablonun dehşetini “Bu dağlar yaratılış tarihinden beri bu derece vahim sefalet taşımamış, görmemiştir. (...) İnsan soyuna mensup olmaktan utandım,” diye tasvir edecektir. Karşılaştığı bütün engellemelere, vurdumduymazlıklara ve İttihatçı memurların kendisini Dahiliye Nezareti’ne şikâyet etmesine karşın bölgedeki Ermenilerin koşullarını bir nebze olsun iyileştirmeye çalışır. Kamplara sağlık hizmeti götürür. Pek çok kadının Şam’a bir şekilde varıp iş bulabilmiş eşlerinin –Ermenilerin Şam’a yerleşmesinin yasaklanmasına karşın– yanlarına gidebilmelerini sağlar. Cemal Pa-

18 From the Consul in Damascus (Loytved Hardegg) to the Embassy in Constantinople, Damascus, 30 May 1916, DE/PA-AA/R14092, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, op.cit. s. 589.

19 *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, Doğan Çetinkaya, s. 174, I.B. Tauris & Co., 2013, Londra.

şa'nın talimatıyla zanaat ustalığı bulunanları Suriye ve Beyrut vilayeti şehirlerine yerleştirir. Çerkes Hasan Amca'nın yaşanan vahşeti son derece detaylı bir şekilde ortaya koyan anılarının yayınlanması beklenmedik bir şekilde yarıda kesilir. Suriye'deki görevi sırasında olduğu gibi, kendi sözleriyle, "ölümden kurtarılmak istenen bu felaketzedelere yapılan haklı ve insani bu harekete vatana ihanet diyenler ve idare edenleri de vatan haini sıfatıyla itham edenler" yine işbaşındadır.²⁰

Bu çalışmadaki diğer idari görevlilerden Çerkes Hasan Amca ile Hüseyin Kâzım'ı ayıran husus emirlere karşı gelenler arasında yer almamaları, aksine onlara verilen emrin tehcir edilen Ermenilere yardım etmek olmasıdır. Yüksek ihtimalle seve seve yapacakları düşünüldükten Cemal Paşa tarafından bu işe uygun görülüşlerdi.²¹ Hüseyin Kâzım diğer memurların engellemeleri karşısında kısa sürede pes eder. Anıları yarıda kaldığı için Çerkes Hasan Amca'nın tam olarak ne kadar süreyle bu görevi devam ettirdiğini bilemiyoruz.

Hasan Amca 1961 yılında vefat ettiğinde İstanbul'da düzenlenen cenaze törenine çok sayıda Ermeni katılır. Törende dönemin Ermeni Patriği Karekin Haçaduryan şu sözleri dile getirir: "Ona minnet borçluyuz. Savaşta açlık ve sefaletten bizi kurtaran odur. O olmasaydı, biz de olmazdık."²²

Der Zor Mutasarrıflığı

Tehcir kabilelerinin önemli bir kısmı için son durak olan Der Zor'a varabilenler perişan durumdadır. Kasım 1915'te Halep Alman Konsolosu Rössler'e sunulan bir rapora göre açlık ve hastalıklar yüzünden Der Zor'da günde 150 ila 200 kişi hayatını kaybetmektedir. Bu koşullara rağmen pek çok Ermeni hayata tutunmaya, bir iş kurmaya ve şehrin ekonomisini canlandır-

20 *Souvenir du Circassien Hassan Bey*, Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine, Cilt II, 1998, Paris.

21 Cemal Paşa'nın bu yardımı hangi motivasyonlarla tertiplemeye çalıştığı net değildir.

22 "Çerkes Hasan Amca'nın kaleminden Suriye 1915", *Agos* gazetesi, 23.03.2012, İstanbul.

maya başlar. Bu çabalarında onlara Der Zor mutasarrıfı *Ali Suad* destek olur.²³

Rasulayn kampının yer aldığı, ölüm durağı haline gelmiş Der Zor'da mutasarrıflık görevinde bulunmak ve katliamlara karşı çıkabilmek ne ölçüde mümkündür? Ali Suad'ın görevi sırasında engel olamadıkları büyük ihtimalle olabildiklerinden çok daha fazlaydı. Yine de Der Zor'dan hayatta kalan Ermenilerin anılarında Ali Suad koşullarını iyileştirmeye çalışan, olumlu bir figür olarak yer alır. Rasulayn kampından kurtulanlar arasında yer alan Garabed Azarian Ali Suad'ın Ermenilere yönelik saldırıları engellemeye çalıştığını şu sözlerle anlatır:

Bir akşam Bedeviler kampımıza saldırdı ve Hacinli bir adamı öldürdü. İki ay sonra Der Zor mutasarrıfı Ali Suad yönetimi altındaki Rasulayn'ı ziyaret etti. Komşu Arapların bize gecele-ri saldırdığını ve ganimet peşinde olduklarını anlattık. Hikâye-mizi sessizce dinledi, ama bir dahaki sefer yirmi silahlı adamla, "Esterli" denen, katırlara binen adamlarla geldi. Ali Suad böl-ge-deki bütün Arapları çağırdı ve uzun bir sorgulamadan son-ra Hacinli Ermeni'nin öldürüldüğü saldırıya katılan dört Bede-vi'yi tespit etti. Bana bu alçakların boğazını kesmemi söyledi, ben de böyle bir şeyi yapamayacağımı belirttim. Askerler yap-tılar ve mızrakları kesik başlara saplayıp "Bu zavallı Ermenile-ri" Bedeviler bir daha rahatsız edecek olurlarsa başlarının kesi-leceğini bağırarak şehirde dolaştırdılar. Bunun üzerine bir sü-re boyunca rahatsız edilmedik.²⁴

Ali Suad Temmuz 1915'te onbinlerce kişinin yığıldığı Ra-sulayn kampının koşullarını iyileştirmek için uğraşır. Halep Amerikan Konsolosu Jesse Jackson'a kamptaki Ermenilerin du-rumundan ve hükümetin onlara hiçbir yardım sağlamadığın-dan bahseder. Dahiliye Nezareti'ne yazarak "çoğunluğu hasta" olan sürgünlere yardım edebilmek için acil olarak bin lira gön-derilmesini talep eder. Bu sırada kampta durum gitgide kötü-

23 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit., s. 818.

24 *The Cilician Armenian Ordeal*, Paren Kazanjian, s. 6, HYE Intentions, 1989, Boston.

leşmekte, hükümet Ali Suad'ın çağrılarına kulak tıkamaktadır. Kamptaki Ermenilere saldırılar ve tecavüzler günlük hale gelmiştir. Ağustos 1915'te Dahiliye Nezareti bir kararname ile tehcir edilen Ermenilere saldıranların cezalandırılacağını duyurur. Alman yetkilileri yatıştırmaya yönelik olan bu karar bir göz boyamadan ibarettir.²⁵ Ancak Ali Suad bu kararı bir fırsat olarak görür ve Dahiliye Nezareti'ne telgraf göndererek Diyarbekir Valisi Reşid ile adamlarının işledikleri suçlar sebebiyle cezalandırılmalarını ister:

Hükümetin gayesinin muzır unsurlara engel olmak olduğunu pek iyi bilenlerdenim. Buraya geldiğim günden beri hep o gayeyi takip ediyorum. Fakat Diyarbekir Valisinin dikkatli hı hükümet ve millete sirayet edecek kadar seyyiat başında olduğu halde yaver-i canisiyle Komiser Memduh'un cezalandırılmalarını selamet-i mülk namına istirham ederim. Daha doğrusu hal ve keyfiyet talep ediyor. Resulayn'ın Çeçen taifesini itham ederim. Fakat bunların cümlesi valinin yahut yaverin terkihi neticesidir.

Edilen cinayetleri tafsilatıyla arz etmiştim. Bunları idam vacip olur. Hükümetin iffet, fıtrat ve ulüvv-cenab siyasetini anlamayanlar bunlardır. Müsebbiplerinin esamisini bir heyet-i tahkikiye ile keşfetmek mümkündür.

17 Ağustos 1331

Zor Mutasarrıfı Ali Suad²⁶

“Hükümetin iffet ve fıtrat ve ulüvv-cenab siyasetini anlamayanlar bunlardır” gibi hükümete yönelik yüceltmelerle ithamlarına bir sonuç alabilmeyi uman Ali Suad kısa süre içinde ça-

25 *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit., s. 385-388.

26 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, no: W 232. Belgeye ulaşabilmemizi bir kopyasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz. Kısmen günümüz Türkçesine uyarlanmıştır. Tarih Rumi takvime göre atılmıştır, Miladi 30 Ağustos 1915'tir. Belgenin devamında 19 Şubat 1919 tarihli ve “Emniyet-i Umumiye Müdüğü Süleyman” imzasını taşıyan bir not vardır. Bu notta Ali Suad'ın telgrafının “kalem-i hususide mahfuz dosyalar meyanında bulunduğunu” ve İttihatçıların yargılanması sırasında “Dersaadet Divan-ı Harbi Riyasetine” gönderildiğini anlıyoruz.

balalarının boşuna olduğunu görür. Eylül 1915'te Rasulayn'da kafilelere saldıran Mardinli jandarma ve milisleri tutuklattığı ve işledikleri suçlarda Mardin mutasarrıf vekili Bedri'nin dahli olduğunu bildirmesine karşın hiçbir şey yapılmaz. Ne Reşid, ne de Bedri bu sebeple cezalandırılır. Aksine, Ali Suad'ın bu konudaki raporundan üç hafta sonra Bedri terfi ettirilerek mutasarrıflığa asaleten atanır.²⁷

Ali Suad ise –Raymond Kévorkian'ın “soykırımın ikinci safhası” olarak adlandırdığı– Der Zor'da ve kamplarda bulunan Ermenilerin katledilmesinden önce 29 Mart 1916'da Bağdat Vilayeti vali muavinliğine tayin edilir.²⁸ Yerine atanan Salih Zeki Der Zor'da bulunan binlerce Ermeni'nin tekrar sevkini ve çeteler tarafından katledilmelerini organize edecektir.²⁹ Bölgede yaşayan Arap topluluklar çok sayıda kişiyi hizmetlileri gibi göstererek korumaya çalışır, ancak Salih Zeki herkesin sadece bir “Ermeni zevce ya da hizmetçi” alabileğini ve “evinde daha fazla Ermeni barındıranların Divan-ı Harb'e sevk edileceklerini” ilan ederek bu çabalara engel olur.³⁰

Ali Suad'ın suçluların cezalandırılmasını talep ettiği ve yukarıda yer verdiğimiz telgrafına 1919'da görülen İttihat ve Terakki yöneticileri ana davasını iddianamesinde atıfta bulunulur. Mahkeme Dahiliye Nazırı Talat'ın Ali Suad'ın telgrafına “saklı” ibaresini not düşüğünü ve bu durumun “Diyarbakir'de ika edilen kıtal ve faciaların firari Talat Bey'in görmezden gelmesi ve teşvikiyle sürdüğünü” doğruladığını belirtir.³¹

Ali Suad hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak için Mülkiye mezunlarının yer aldığı Şeref Defteri'ni karıştıranlar ona dair bir iz bulamazlar. Çünkü mezun olduğu 1889 yılında ilerleyen zamanlarda alacağı ismiyle değil, Mehmed Suad olarak bi-

27 *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, op.cit., s. 389-90.

28 BOA. I..DUIT 43/71 24/C /1334.

29 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit., s. 820-824.

30 Ibidem, s. 823.

31 *Tehcir ve Taktil*, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, s. 64.

linmektedir.³² Siirt mutasarrıflığında bulunmuş babası Ali Rıza Bey vefat ettikten sonra, ona duyduğu sevgiden ötürü “Ali Suad” adını aldığı aktarılır. “Türkçeyi dikkat çekecek derecede güzel bir üslupla” yazan “Arapça ve Fransızca’yı mükemmel bir şekilde” bilen Ali Suad bir süre Hariciye Nezareti’nde çalıştıktan sonra Cemil Tosun Paşa’nın Kahire’de daire müdürü olur. Mısır’da bulunduğu sırada İttihatçılara katılır ve *Mizan* gazetesini çıkaranlar arasında yer alır. 1897’de İttihatçılarla ters düşerek ayrıldığı belirtilir. Cemil Tosun Paşa’nın Paris’e yerleşmesinin ardından 1909’da İstanbul’a döner.³³ 27 Kasım 1914’te atanacağı Der Zor mutasarrıflığından önce Necid, Ammare, Kerek mutasarrıflıkları ile Mülkiye müfettişliği görevinde bulunur.³⁴ 1913 yılında kısa bir süre Galatasaray Sultanisi’nde Edebiyat muallimliği yapan Ali Suad’ın gönlünde idari görevlerden daha çok yazı ve çeviri işleriyle uğraşmak vardır. Bu arzusuna 1919 yılında *Utarid* edebiyat dergisini çıkararak ulaşır.³⁵ İdari görevleri sırasında bu tutkusuna ara vermeden “kitap tenkidinden iktisada, tarihten ve sıhhat meselelerinden istatistiğe kadar çok geniş bir yelpazede” makaleler ve kitaplar yayınlar.³⁶ “Görölmüş şeyler” ve “Seyahatlerim” kitaplarında bulunduğu farklı memleketleri anlatır. Charles Téxier’nin *Küçük Asya* isimli eserini Türkçe’ye çevirir.

Ağustos 1919’da Ali Suad İzmit mutasarrıflığına atanır. Bu görevi sırasında Mustafa Kemal ve onun örgütlediği hareket ile karşı karşıya gelecektir. Mustafa Kemal Ali Suad’dan İstanbul hükümetiyle ilişkilerini kesmesini ve Heyet-i Temsiliye’nin talimatlarını yerine getirmesini talep eder. Ancak Ali Suad İzmit’te “olumsuz söylentiler” bulunduğunu, halkın Mustafa Ke-

32 *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ali Çankaya, op.cit, s. 379.

33 *Mektuplarla Tevfik Fikret ve Çevresi*, Yılmaz Taşcıoğlu, Hüseyin Yorulmaz, s. 124, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1999, İstanbul.

34 BOA. DH.MUI 12/25 06/N/1327, BOA. BEO 3850/288743 27/M/1329, BOA. I..DH.. 1490/1329 24/Za/1329, BOA. I..DH.. 1511/1333 09/M/1333.

35 *Mektuplarla Tevfik Fikret ve Çevresi*, op.cit. s. 124.

36 *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Ali Birinci, s. 128, Der-gâh Yayınları, 2001, İstanbul.

mal'in hareketinin "maksadının İttihat Hükümeti'ni önceki şekliyle yeniden diriltmek olup olmadığını" anlamaya çalıştığını belirtir. Ve ekler: "Her kim ve her ne için olursa olsun, sonucu bilinmeyen bir maceraya başkalarını sürüklemeyi doğru bulmam." Mustafa Kemal Ali Suad'ın endişelerini "ayak takımının dedikodusundan öteye bir değeri olmayan söylenti" olarak tanımlar ve "İttihatçılığın dirilmesi ile uğraşacak kısır görüşlülerden" olmadığını belirtir. Ali Suad'ın "halkın tereddütleri" diye paylaştıkları yüksek ihtimalle kendi endişeleridir. Heyet-i Temsiliye ve Kuvva-yı Milliye örgütlenmesinde İttihatçı kadroların yer aldığını görmüştür. Ancak Mustafa Kemal'e "Maksadının yüceliğinin ve meşruluğunun" sorgulanamayacağını ifade ederek tartışmayı uzatmamayı seçer.³⁷

İttihatçılarla birlikte hareket ettiği için Mustafa Kemal'e bir müddet mesafeli duran, Ermenilerin katlinden sorumlu olanların cezalandırılmasını isteyen Ali Suad 1919 başlarında kaleme aldığı bir açık mektupta –tıpkı Celal Bey'in *Vakit* gazetesinde yayınlanan anılarında yaptığı gibi– soykırıma iştirak eden sivilleri yok sayarak tüm sorumluluğu hükümete yükleyecektir. "Amerika Cemahir-i Müctemiası Reis-i Muhteremi Wilson Hazretlerine" seslenen makalesinde İttihat ve Terakki hükümetini "milletin hâlini ve kalbini bilerek hareket etmeyen", "akılsız", "gafil ve muğfel dimağlar" olarak tanımlar. Ali Suad'a göre "Türkiye, dehşet verici maddî ve manevî zayıflığı ile bu meselede en az kabahatlidir ve hatta bigünahdır". Olan biten her şey hükümetin "fenalığı ve müfritlerin hırs ve açgözlülüğü" yüzündendir. Bu durum "Ermeni vatandaşlarımızın kıyamıyla" başlamış, "hükümet kuvvetini elinde tutan üç beş çeteci ile bunların ancak üç beş yüze varan alet ve avanesinin dinimizce son derece reddedilen mezalimiyle" son bulmuştur. Ali Suad "bu zulme karşı koyarak binlerce Ermeni vatandaşlarının mevcudiyetini muhafazaya muktedir" olduğunu belirtir. Ancak kendisine göre Ermeniler Türkleri himaye etmemiş, kimsesiz kişileri öldürmüştür. Mektup ilerledikçe Ali Suad bizzat tanık olduğu gerçeklerden giderek uzaklaşır. Ermenilerin "bütün bir

37 *Nutuk*, Mustafa Kemal Atatürk, s. 1049, 1960, İstanbul.

millet gayzı ile” masumlara saldırdığını, oysa Türklerin “yalnız hükümet eliyle ve milletin nefretini çekmek suretiyle” Ermenileri öldürdüğünü iddia eder. Kimi kaynaklara göre Ali Suad bu mektubu Amerikan Başkanı Wilson’un Osmanlı topraklarının “nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bölümlerinde Türk egemenliği”, diğer bölgeler için ise özerklik öneren ilkelerine cevaben yazmıştır. Ali Suad mektubunda “Ermenilere İttihat hükümetinin ettiği muameleden bütün millet’in “içinin kan ağladığını” ileri sürer.³⁸

Katliamlara “içleri kan ağlayanlar” elbette vardılar ve Ali Suad da onlardan biriydi. Ancak bir azınlıktan ibaret olduklarını ve o dönem onlara kimsenin kulak vermediğini devleti koruma refleksi Ali Suad’a unutturmuş gibi görünüyor.

Musul Vilayeti

Musul Vilayeti’ne bağlı Sincar dağlarında yaşayan *Ezidiler* tehcir ve katliamlardan kaçan Hıristiyanlar için olduğu kadar onları korudukları için devlet güçlerinin hışmına uğrayanlar için de bir sığınak olurlar. Siirt Keldani Metropolit Adday Şer’i kurtarmaya çalıştığı için askerlerin peşine düştüğü Tanzeli Osman Ağa Ezidilerin koruma sağladığı kişilerden biridir. Osman Ağa canını zor kurtararak Musul’a kaçır. Oradan Sincar’a geçerek Ezidi lider Hemoyê Şero’ya sığınır. Savaş sonuna kadar Sincar ve Musul’da kalır.³⁹

Mardin’den Rasulayn’a sürülen yaklaşık 500 Ermeni tehcir kafilesini götüren Çerkeslerin onları Sincar dağlarına yönlendirmesi sayesinde hayatta kalır. Bu yönlendirmenin bir kurtarma amacı güderek yapıp yapılmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak diğer rotaları izleyen gruplar katledilirken Sincar Ezidilerinin yardımları sayesinde bu kafiledelikler hayatta kalır.⁴⁰

38 *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Ali Birinci, op.cit. s. 135-136

39 Cf. supra s. 224.

40 *Le Génocide des Arméniens*, Raymond H. Kévorkian, op.cit., s. 458.

Mart 1917'de Musul'da bulunan Patrik Zaven Ezidilerin teh-
cir edilen Ermenilere yardım etmeye çalıştıklarını, Ezidi şeyh-
lerinden İsmail Bey'in kendisini sürekli ziyaret ettiğini ve çok
sayıda Ermeni'nin Sincar Ezidileri tarafından korunduğunu not
eder.⁴¹

41 Ibidem, s. 807.

EKLER

Nüsha-i âtiye[?]

Şifre

Diyarbakır Vilâyeti Ermeni işleri câlib-i dikkat bir halde görülmüş-
tür. Ez-cümle gerek vilâyet Ermeni sekenesinin ve gerek vilâyât-
ı saireden buraya kadar gelen aynı millet kabilelerinin ahvâli
Ma'muretü'l-aziz Vilâyetinde olduğu gibidir. Şu kadar ki bu ah-
vâl, enzâr-ı umumiye aksedemeyecek halden mâadâ kalmıştır.
Bâ-husus bu meyanda Lice ve Beşiri Kaymakamları, kuvve-i hükü-
metten müfrez bir tedbirle yolda imha edilmiş ve keyfiyet bitta-
bi icabât-ı sahîhaya gayr-ı müstenid bulunmuştur. Ahvâl-i mezkû-
re jandarma namı altında istihdâm olunan Çerkesler ve bunların
taht-ı tahakkümünde bulunan milis taburu efradı tarafından ikâ'
olunmuştur. Hatta bu kuvve-i icraiye yalnız saldırmış oldukları hu-
susât-ı kâhirede değil âhiren bütün emvâl-i metruke dahi bunla-
rın uhde-i tedbir ve muhafazasında bırakılmış ve efkâr-ı umumiye
ve erbâb-ı hakâyık nazarında bittabi mazhar-ı itimat olamayan şu
tedbir, muhakkaktır ki hazine-i devlet ve ahaliye karşı mübalağa-
sızca birkaç yüz bin liranın ziyâına meydan vermiştir. Burada asker
bulunmadığı ve seferberlik münasebetiyle hükümet-i mahalliye-
nin istihdâmına mecbur kaldığı gayr-ı muntazam müsinn jandar-
malarla her hususta nüfûz-ı hükümet hakkıyla gösterilmek gayr-ı
me'mûl bulunduğu için Vali Reşit Bey'den mezkûr Çerkes jandar-
maların sonuna kadar madde-i ahvâl-i seyyieleri heyetimizce ta-
hakkuk ettirilenlerin ne divan-ı harbe tevdileri ve ne de mezkûr
jandarmaların hal-i hazırda siyaset-i şedîde ile çare-i tenkilleri şa-
yan-ı ihtiyat görülmektedir. Hikmet-i hükümete layık olan meslek
Reşit Bey'in ya mahall-i âhara kaldırılmasıyla burada asayiş teh-
dit eden rûfekâ-yı muharreresinin teshîl-i ref'i veyahut bir kuv-
ve-i münasibenin taslîtiyle toplatıp divan-ı harbe tevdileridir. İkinci
şık hükümet-i muhteremece hiçbir vakit nazar-ı ehemmiyetten
dûr tutulmayacağı ve birinci şıkkın halen ihtiyarı daha münasip
olacağı vâreste-i teşrihtir. Üçüncü şık ise şimdilik muamele-i tatyî-
biye bulundurulacak Reşit Bey vasıtasıyla bunların bir suret-i mü-
nasibede esasen sekenesinden bulundukları Balıkesir'e ve İzmit ci-
hetlerine celp ettirilmeleri noktasıdır. Bunların cinâyât-ı umumi-
ye ve hususiyeleri hakkındaki tahkikât-ı müdelleleminizin netice-

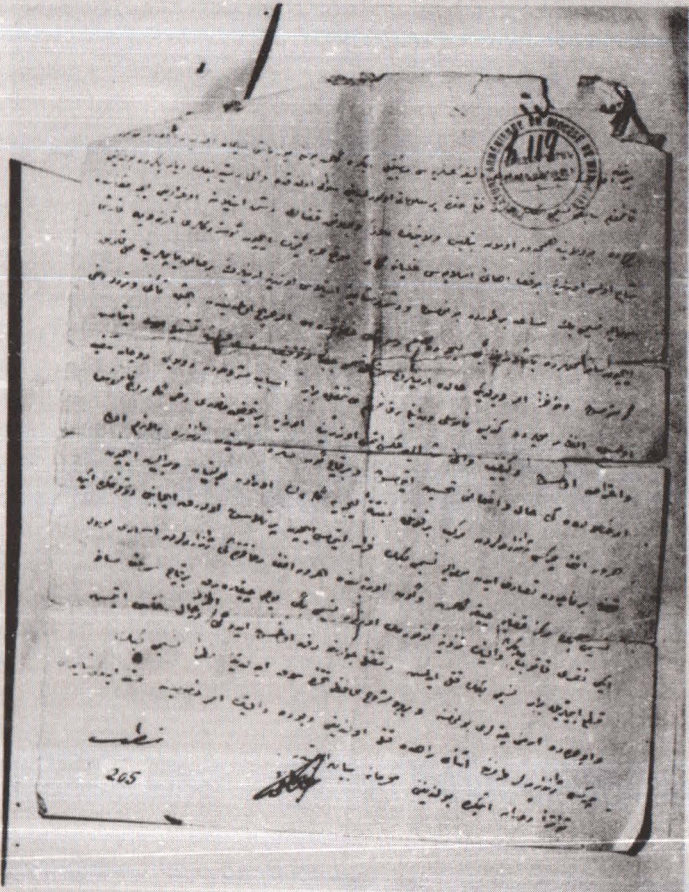
si huzur-ı fahimânelerine mülâkî olacağımız vakit arz olunacaktır. Çünkü ef'âl-i cürmiyeleri mahâzîr-i siyasiyeden tecrit olunsa bile halen divan-ı mezkûra verilirse tabâyi'-i mel'ûfeleri hasebiyle hâsıl edecekleri havf ve endişe neticesi olarak velev ehemmiyet-siz olsun bir gaile-i asayiş-şikenâne çıkarmaları müsteb'id olamaz. Şu esbâba göre Reşit Bey'in de vücut-ı tebdili maslahaten ve siyaseten lazım gelmiştir. Bu maruzât, mütalaa-i sadıkâne kabilindedir. Takdir-i icabâtı her halde rey-i cânib-i fahimânelerine menûttur. 24 Kanun-ı sâni 331.

Heyet-i Teftişye Reisi
Mazhar

İşbu şifre muvâfakatımızla keşide edilmiştir. (imza)¹

1 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, no: H 113. Belgeye ulaşabilmemizi bir kopyasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz.

**Mazhar Bey'in Lice ve Beşiri Kaymakamlarının
Katline Dair Raporuna Ek Olarak Lice Kazası
Ahz-ı Asker Şube Reisi Süleyman Efendi'nin İfadesi**

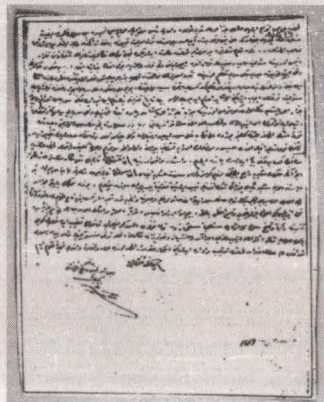
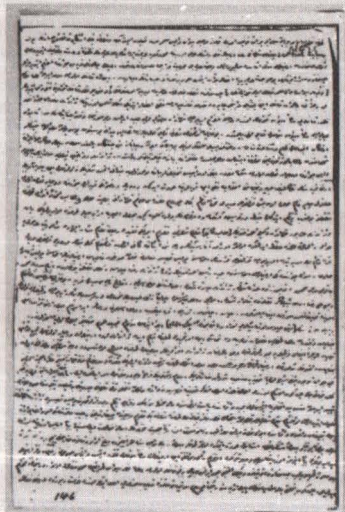
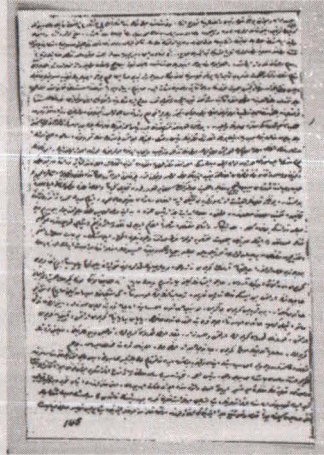
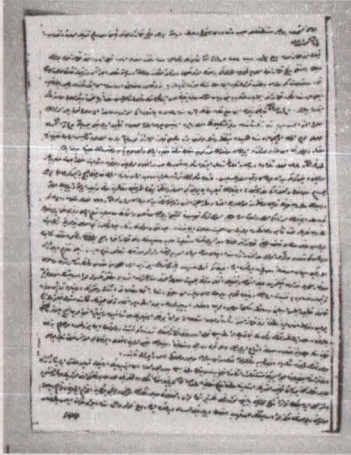
Lice Kazası ahz-ı asker şube reisi olup vazife-i askeriyesi münasebetiyle Diyarbakır'a gelmiş bulunan Yüzbaşı Süleyman Efendi'ye kaza-yı mezkûr kaymakam-ı sabıkı Nesimi Bey'in suret-i katli hakkında bir malumâtı olup olmadığı sual olundukta Vali Reşit Bey'in Diyarbakır'da bulunduğu sırada bu vilâyete hem-hudut olan Bitlis Vilâyetinin Malazgirt ve Bulanık kazaları düşman istilasına uğradığı Lice Kazasında şâyi' olması üzerine bu kaza ahali-i Islâmiyesi galeyana gelerek mevki'-i harbe gitmek için gösterdikleri arzuya karşı mumâileyh Nesimi Bey müsait bir tavırda bulunmaması ve düşman şâyia-i istilasını üzerine Ermenilerin bir fenalık yapmalarına mahal kalmamak için sair mahallerde başladığı gibi Lice'de de cem' ve sevk hususunda bir emr-i sarîh olmadığından bahisle teennî ve tereddüt ve [...] göstermiş ve muahharen emir verildiği halde Ermenilerin şüpheli kısmı celp ve tevkif [...] umumuna teşmil etmemiş olmasıyla enzâr-ı mahalliyede kendisi namuslu ve dirâyetli bir kaymakam tanınmakla beraber esbâb-ı meşrûadan dolayı duçar-ı [...] ve itiraz olmuş ve keyfiyet vali-i müşârünileyhe aksetmesi üzerine oraya bir tahkik memuru dahi gelerek kaymakamın o husustaki hal ve ef'âlini tahsîn etmemiş ve birkaç gün sonra maiyetinden Jandarma Mülâzım-ı evvel Harun Efendi Çerkes jandarmalardan mürekkep bir kuvvetle bağteten Lice'ye gelerek orada bulunan ve bir iş için kaza bir nahiyede tesadûf eden mumâileyh Nesimi Bey'in firar etmemesi için pür-telaş olarak icabını düşünmekte iken Nesimi Bey merkez-i kazaya çıkagelmiş ve gün ortasında Harun Efendi refakatindeki jandarmalardan isimleri meçhul iki neferi katıp Diyarbakır'a valinin nezdine götürmek üzere Nesimi Bey'i yola çıkararak birkaç saat mesafe kat' etmeleriyle beraber Nesimi Bey'in katledilmiş ve maktel civarına defn olunmuş idüğü etrafa derhal aksetmiş ve o sırada Ermeni çeteleri bulunan ve ber-vech-i meşrû muhafaza tahtında sevk edildiğine nazaran Nesimi Bey'in Çerkes jandarmalar tarafından esna-yı râhda katlolunduğu ve bu da valinin emr-i hususisine müstenit idüğü şâyiası tevâtüren deveren etmekte bulunduğu mahremâne beyan edilmiştir.

Mazhar

Ali Hakkı[?]¹

1 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, no: H 119. Belgeye ulaşabilmemizi bir kopyasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz.

Yozgat Mevki Kumandanı ve Şube Reis-i Esbak Salim Bey'in İfadesi

Li-ecl-iş-şehâde Yozgat Müstantikliğine Celp ve İfadesi İstimâ' ve Zapt Edilen Yozgat Mevki Kumandanı ve Şube Reis-i esbakı Salim Efendi'nin İfade-i vâkıasıdır. 5 Kanun-ı evvel 335

Kayseri Fırka Kumandanlığından mübellig 13 Receb 333 ve 16 Mayıs 31 kanunun birinci maddesinde vakt-i seferde ordu, kolordu, fırka kumandanlarıyla bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evâmîr-i hükûmete ve müdafaa-i memleket ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibâta karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukâvemet görürlerse der-akab kuvva-yı askeriye ile en şiddetli surette te'dibât yapmaya ve tecavüz ve mukâvemeti esasından imha etmeye mezuñ ve mecbur bulunduklarına, ikinci maddesinde mezkûr kumandanlar icabât-ı askeriye mebnî veya casusluk ve cinayetlerini hissettikleri kura ve kasabât ahalisini münferiden veya müctemiân diğerk mahallere sevk ve iskân ettirebilirler ve 22 Nisan 331 tarihli zeyilname ile mübellig kanun-ı muvakkatin bir maddesinde 19 ve 20 yaşlarındaki efrâddan mâadâ eli silah tutabilen efradın silah altına alınmasına Harbiye Nezâreti'nin mezuñ ve bu teşkilatın en ziyade Ermeni'si çok olan mahallerde tatbik edileceğ-i bildirilen ve 5 Mart 31 ve 29 numaralı mahrem emrin üçüñcü maddesinde her yerde müteyakkız ve mütebassır bulunmakla beraber bilfiil tecavüz emârâtı görülmeyen yerlerde ahaliyi tedhiş edecek taziyâttañ ictinâb ve bu suretle itaat ve sadakatten ayrılmamış olanların zarar görmeyecekleri kanaati takviye edilmeli ve ahaliyi ye'se düşürecek asabiyete sevk eylememelidir.

18 Temmuz 31 ve 193 numara şifrede asayiş ve inzibâta müteallik işlere memurin-i mülkiyenin hakk-ı müdahalesi olmadığ-i ve bütün mesuliyet münhasıran cihet-i askeriye aitt olduğ-u, yağmagirliğe meydan verilmemesi ve mütecâsirlerinin hapsi, askerî memurların kuvve-i müsellahalarına sahip olması ve kendi emirleri haricinde hiçbir iş görmemeleri Yozgat, Çorum Sancakları dâhilindeki muzırr ve şüpheli Ermenilerin Kayseri'de yapıldığ-i gibi usulen ve muntazaman Kayseri tarikiyle menfalarına sevk ve teb'id edilen ve edilecek olan Ermenilerin mal ve canlarının tamamıyla muhafazasına son derece itina ve nazar-ı ehemmiyete alınması ve uygunsuzluğ-a meydan verilmemesi ve 20 Temmuz 31 ve 198 numaralı şifrede de ma-aile gidecek Ermenilerin oradaki emvâl ve emlâki emri mucibince emvâl-i metruke komisyonu teşkil edilerek satıl-

ması ve esmânının sahiplerine teslim edilmesi ve bu gibi nefy edileceklerin mal ve canlarının taht-ı temin ve muhafazada bulundurulması ehemmiyet-i maslahat icabındandır.

Hîn-i nakil ve sevklerinde zinhar yağma ve tecavüz gibi ahval-i gayr-ı layika vukuuna meydan verilmemesi ve nefy muamelesi kanun mucibince kumandanlar tarafından icra edileceğinden mesuliyet-i maddiye ve maneviyyenin dahi kumandanlara râcî' bulunduğundan ona göre muktezâsının ifası ve buna mümâsil müteaddid ve müekkîd emirlerle adalet dairesinde ifa-yı muamele edilmesi emir buyrulmakta ve evâmir suretleri mutasarrıflık makam-ı âlîsine müzeyyelen takdim edilerek elbirliğiyle ifa-yı hüsn-i hidmete sa'y ü gayret edilmekte idi.

Hayfa ki ââmâl-i hasîse ve gayr-ı meşrua ile zengin olmak hevesine mukaddes vatanın şan ve şeref ve namus ve vakâr-ı milliyi fedadan çekinmeyen bazı eşhas ve bi't-tahsis İttihat ve Terakki Cemiyet-i malume-i muhteremesine(?) şeref-i intisâbla müftehir kimseler liva asayişinin ihlali için tertibât-ı fesâdiyeye teşebbüs ederek Ermenileri lekeleyebilecek resmî ve gayr-ı resmî musanna' iş'ârâtla makamâtı işgâl ve hükümetin Ermenilere karşı maruz kanunu tatbik eylemesi esbâbını vesâit-i mükemmele-i mevcudeleriyle ihzâr ediyorlardı. Bu vasıta ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kâtibi Mesulü Necati Bey idi. Polis ve zabıta ifadelerine atfen fırka kumandanlığına re'sen ve bazı isti'lâmâta cevaben Yozgat Ermenilerinin Taşnaksiyun ve Hınçakyan Komiteleriyle hiçbir alakası olmadığı bi'd-defaat arz edilmişken eşhâs-ı merkumenin Necati Bey vasıtasıyla kolordu ve fırka kumandanlıkları nezdindeki teşebbüs delâletleri ile Yozgat'ta mevhûm bir Ermeni komitesinin mevcudiyetine makamât-ı maruza ikna edilerek esliha taharrî ve derci ve müteakiben Ermenilerin nefyi emirlerini istihsâl eyledikleri gibi icraat-ı hükümeti tenkit yollu bazı eşhâs tarafından memurin-i inzibâtiyeye vuku bulan taarruz ve tehditler de mevcut ve mahfûz resmî raporlarla sabittir.

Ermeni kurasından bazılarında icra eylediği geşt ü güzâr esnasında komiteye mensubiyetleri bahanesiyle bilâ-delil ve emâre imha ettirdiği Ermenilerle teskin-i ateş edemeyen Jandarma Tabur Kumandanı Yüzbaşı Tefvik Efendi'nin iş'ârına atfen makam-ı mutasarrıfîden 18 Haziran 31 tarihiyle alınan tezkerede Dokuzuncu Amele Taburu'ndaki Ermeni efrâdının harekât-ı ihtilaliye iştirâk edecekleri tevâtüren şâyi' olduğu beyanıyla efrâd-ı merkumenin Kırşehir Livası

dâhilindeki tabur-ı mezkûrun üçüncü, dördüncü bölüklerine i'zâm edilmelerini istirham eylemekte olduğu ve bu suretle merkez-i livâ asayişinin an-karîb ihlal edileceği ihsâs edilmekte idi. Mübellig evâmîr dairesinde icra-yı hareket eylemesi bi'd-defaat taraf-ı mutasarrıfden emir buyrulan mümâileyh Yüzbaşı Tevfik Efendi'nin tecavüz merciile Sivas Valisi Muammer Bey'den talimat istemekle ve mutasarrıf beyi iştikâyâ kalkışması cesaretinin büyük bir mi'yâdır. Sarıhamzalı Çiftliği vukuatında 13 Ermeni'nin katli ve beşinin cerhi üzerine mahall-i vakaya azîmet eden memurin-i adliyenin maznunen derdest ve tevkif ettirdikleri eşhâs hapishaneden Ermenilerin sevki esnasında salıverilerek ve cihet-i adliyece mücrimiyet kararıyla hapishanede mevkûf Ermenileri Çalatlı Karyesi civarında idam ettirerek hapishaneden firar etmişlerdir yollu cihet-i adliyeyi de iğfale cûret etmesi hûn-rizlikteki cesaretinin mi'yâdır.

İlk kafiye olarak sevk edilen 472 neferin (ki bunlar Sivas'ta Vali Muammer Bey'in emriyle katledilmişlerdir) hîn-i sevkine mutasarrıf beyle taraf-ı acizîden verilen emir hilafında rey-i hoduyla mezkûr kafiye efrâdını katli ve imha ettirmek gibi bir cûretle bizzat kafiye ile gittiği ve İnceçayır'da hendek kazdırarak maktel ihzâr ettiği anlaşılmış üzerine Jandarma Mülâzımı Cevat Efendi mezkûr kafiye salimen Sivas'a götürmek üzere acilen i'zâm edilerek kumandan-ı mümâileyh geriye celp edilmiş ve bu suretle vaka-i cinayetin hudûsuna meydan verilmeyerek salimen Sivas'a sevkleri kabil olabilmıştır.

Boğazlıyan Kaymakamı Mutasarrıf Vekili Kemal Bey zamanında ise meydanı büsbütün boş bulan mümâileyhle maiyetinin irtikâb etmedikleri zulüm ve şenâat kalmamış ve hatta kendisiyle hemfikirlerinin bu bâbdaki icraat-ı caniyânesini cennetmekân Yavuz Sultan Selim'in harekât-ı cihangirâne-i şehâmetinden daha bâlâter tuttuğu mevsûkan iştirilmiş ve her mecliste müftehîrân beyandan çekinmediği görülmüştür.

Jandarma vedâatiyle Kayseri'ye sevk edilip Cavlak Değirmeni civarında duçar-ı taarruz olarak seksen neferden yalnız on ikisi tahlîs-i girîbâna muvaffak olup mütebakî altmış sekizinin ne oldukları bile bilinmeyen ve Bebek Ermeni Karyesi'nin tekâlîf-i harbiye zahiresini Ankara'ya nakil ile karyelerine avdet ederken Dedik ve Rıdvanlı karyeleri civarında duçar-ı taarruz olarak Halkalıçayır nam mahalde on beşi Kızılkoca Müdürü Osman Nazım Bey'le Çorum Müfrezesi Takım Kumandanı Behçet ve daha beş, altı jandar-

ma tarafından maktulen bulunup tanzim ettikleri zabıt varakasıyla keşifnamede merkumun yoldan gelip geçen meçhul-ül-hüviye arabacılar tarafından öldürüldüğü beyan ve Jandarma Tabur Kumandan Vekili Ahmet Efendi'nin (Tabur Kâtibi) makam-ı mutasarrıfiye takdim eylediği takrire raptten makamı müşârün-ileyhadan memuriyet-i acizîye havale ve el-hâletü hâzihi hıfz edilmekte olan evrak anarşinin derecesini ispata kâfi olup Kaymakam Kemal Bey'in vürûduyla Kızılkoca Müdürü Osman Nazım Bey müdüriyetten aldirılarak Kızılkoca kurasının imhasına Polis Komiser Muavini Numan, Sorgun Nahiyesi Ermenilerinin imhasına Polis Komiseri Sadık ve Saray civarındaki Ermenilerin imhasına da Belediye Reisi Ahmet Efendi'nin biraderi Jandarma Rıza Çavuş, Keller makteline Yozgat'tan Eytâm Müdürü Mehmet, Bakırcı Hacı Mahmut, Tefikzâde Abdullah Şevki, Jandarma Çavuşu Şükrü, Dağıstanlıoğlu İsmail, Akdağ Nahiyesi Müdürü Ferit, Boğazlıyan Kadısı ve Kaymakam Vekili Ali Rıza ve Taşpınar makteline de be-tekrrar Şükrü, İsmail, Ahmet Çavuşlarla Çapanzâde İsa Bey mahdumu Derviş Bey memur edilerek vazifelerini amirlerinin emrine tevfikân hüsn-i suretle ifa eylemişlerdir.

Çat, Çakmak, Terzili, Karayakup ve daha isimlerini derhatır edemediğim bazı Ermeni kurasında mumâileyhle avenesinin (maiyeti çavuş ve onbaşlılarıyla efrat ve başıbozuk Çerkeslerin) icra ettikleri mezâlim-i feciye umum memleketçe meçhul olmayan ahvaldendir.

Cinâyât-ı vâkıadan daha doğrusu ukubât-ı kanuniyeden tehâşî ile emr-i tahrirî talebine kıyâm eden jandarmalar da Ermenilerin duçar oldukları feci akıbetle tehdit ve cebren ifa-yı vazifeye mecbur tutuldukları dahi bi'd-defaat jandarma efradının bazıları tarafından mesmûum olmuşsa da derece-i mevsûkiyeti acizlerince meçhuldür.

Cinâyât-ı vâkıanın şu suretle Ermeniler tarafından değil Yozgat'ta mevcut bazı eşhâs tarafından tertip ve idare edildiği hakkındaki maruzâtım fırka kumandanlığınca nazar-ı ehemmiyete alınmadığı gibi cevaben mevcudiyetinden şüphe olmayan komiteye mevcut şu vatan hainlerinin İslâm düşmanlarının izale-i vücut ve mazarratları emredilmekte idi.

Temmuz 23 Çarşamba günü Yozgat'a gelen Necati Bey aynı gün akşamüzeri el-hâletü hâzihi emvâl-i metruke tasfiye komisyonu dairesi olan İttihat Terakki Kulübü'nün verdiği bir talimat neticesinde suret-i hareketleri tayin edilen mensubîn-i ittihadiye erte-

si günü belediye dairesinde riyâset odasında bi'l-içtima lüzum gelen defterleri tanzim ve bu defterler zahrını polis komiseriyle jandarma kumandanına tasdik ettirerek o akşam makam-ı mutasarrıfde vuku bulan içtimada mezkûr defter Necati Bey tarafından mutasarrıf beye takdim ve cebinden çıkarttığı bir cep defterindeki emir ve imzayı ibrâz ile tabligat-ı vâkıası dairesinde icra-yı hareket edilmesini musırzan talep ve zamanı hükümetini elinde tutan cemiyet-i muhteremenin âmâline muhalefet edilmemesini de beyan eylemesi üzerine orada mevcut bulunan Yozgat Mebusu Şükrü Bey'le İstanbul'a avdet etmekte olan Tokat Mebusu ... Bey muvâcehesinde her ikimiz de mübellig evâmir ve kanun haricinde hiçbirimiz hareket edemeyeceğimizi beyan etmemiz üzerine mevcut mebusların da inzimâm-ı rey ve muvafakati ile Ermenilerin salimen sevkleri takarrür etmiş ve ertesi Cuma günü ber-mucib-i defter Ermeniler bilâ-hadise toplatılıp hapishanede tevkif ve yirmi altıncı Cumartesi sabahı birinci kfile olarak 472 nefer Sivas târikiyle mahall-i menfaları olan Zor Sancağına i'zâm edildiler.

Aynı gün Necati Bey Elmasyan'ların yaylı arabasına râkiben Çorum sevkîyâtı hakkında talimat-ı lazıme-yi i'tâ etmek üzere hareket ve buradaki vezâîfin hüsn-i idare ve icrasını Yozgat Kulübü reis ve azalarına tevdi etti.

Bunu müteakip Cemal Bey'in zaman-ı memuriyetinde 28 Temmuz 31 ve 4 Ağustos tarihli daha iki kıt'a defterle ve Kayseri târikiyle ikinci kfile olarak 257 ve üçüncüde 96 nefer sevk edilmiş, bunların mahall-i menfaya salimen gittikleri anlaşılmıştır.

Mübellig emir dairesinde ifa-yı vazife eden Mutasarrıf Cemal Bey, Necati'nin bir inhâsıyla azlolunarak Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey vekâlete getirilmiş ve bu suretle İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubîniyle istifade-i gayr-ı meşruaya teşne bulunanlar emellerine muvaffak olarak tarih-i beşeriyetin kaydetmediği fecâyî' rezâili gûnâ-gûn ile engizisyon mezâlimine rahmet okutacak kîtâller, cinayetlerle tarih-i İslâm ve Osmanî lekedâr edilmiştir.

Hele aylarca müddet Yozgat Ermenilerinin Taşnaksiyun ve Hınçak komitesiyle hiçbir alakası olmadığına dair ifadât ve jurnalleriyle gerek makam-ı mutasarrıfı ve gerekse cihet-i askeriye-yi temin eden Yozgat komiserinin Necati Bey'in vürûduyla beraber tebdil-i lisan ile umum Yozgat Ermenilerinin komiteye mensubiyetlerini tasdik eylemesi ve hatta bizzat sevkîyata gitmesi cemiyet-i muhteremenin derece-i tesir ve nüfûzunu ispat eder sanırım.

Piyade yüzbaşılığından müstafî Necati Efendi, Merkez-i Umumi'ye bi'l-intisâb Balkan Harbi'nden sonra Ankara Kâtib-i Mesullüğüne tayin edilmiş ve şimdiye kadar devam eden memuriyeti vâkiasında Ermeni sevkıyatıyla seferberliğin müstesna fırsatlarından istifadeyi katiyen unutmadığı cihetle bugün kendisi iki yüz bin lira gibi mühim bir servet sahibi olmuş zenginlerimizden bulunduğu rivayât-ı mütevâtireden olup Eskişehir'deki mağazası bunun delilidir. Yozgat'ı her defa teşriflerinde Belediye Reisi Ahmet Efendi'nin hanesinden gayrı bir yerde misafir olmak âdeti olmayan Necati Bey birçok senelerden beri belediye riyâsetiyle Yozgat İttihat Terakki Merkezi'nin reis ve mümessili, cemiyetin icraat-ı gayr-ı meşrûasının âmir ve mürettibi "ruhu" mahrem esrarı, müşâvir-i hâssül-hâsı olan mumâileyh her işi mumâileyhin odasında tezekkür ve tertip ve icap edenlere evâmir-i lazime oradan isdâr olur idi.

Ermeni faciasının mahrem aksamının da aynı suretle orada idare edilmesi sebebiyledir ki Ahmet Efendi Merkez-i Umumi'de Ankara'da kendini İttihat'ın en nâfizü'l-tesir zevâtına tanıtmaya ve kendini Dersaadet'ten İttihat ve Terakki Kongresi azalığına tayin ettirmeye muvaffak olmuş ve bugüne kadar gayr-ı kanunî icraat ve harekâtından hakkında vuku bulan iştikâlara mahmiyelerinin himayet ve sıyânet-i müessesesi sebebiyle hiçbir makamca ehemmiyet verilmediğinden mumâileyh her vartadan tahlis-i girîbân ve el-hâletü hâzihi mevkiini muhafaza edegelmekte bulunmuştur.

Yozgat Kulübü'nün heyet-i idare ve merkeziyesini teşkil eden aza-yı sairesi Bakırcı Hacı Mahmut, Eytâm Müdürü Mehmet, Jandarma Kumandanı Tevfik, Mekteb-i Sultanî muallimlerinden Lutfi, Celal, Bidâyet Ceza Reisi Hamza, Bidâyet Müddei-i umumîsi Lutfi Beyefendilerle bilemediğim diğer bazı zevâtı ki bunlar da Keller, Taşpınar ve emsali maktellere memuren i'zâm edilerek nukud ve sair zî-kiyem eşyayı topladıktan sonra kitâle emir ve nezâret etmek suretiyle cemiyet-i muhteremeye olan fart-ı sadakat ve ubûdiyetlerini izhâr eylemişlerdir.

Bu bâbda malumât-ı vâziha ahz için maktellerden ber-hayat olarak kurtulabilen bazı biçare-gân ve bakıyyet-üs-süyûfun ifadâtına müracaat edilmek üzere isimleri ber-vech-i zîr arz olunur: Çalıklıyan Armenak kerimesi Zaruhi, Viyercan'ın* (validelerini katledeni biliyorlar) Papasyan Ebrim Ağa kerimesi Siranuş, diğeri Arus, Hacı İşman'ın gelini Paramsam diğeri Maryam kızı Haykanuş, Gözüküçük'ün hemşiresi Filyani, Abacıyan'ın kızı Araksi, Berber İs-

ke'nin karısı Narin, Tercanyan'ın kızı Ovsenna, Kestekyan'ın Misak gelini Maryam, Suzancı ailesi Gülzâr, Berber Avidis kerimesi Beatris, Lusikyan ailesi Ehsapet, Balcıyan Karabet kerimesi Hüsnüzâr, Inceoğlu ailesi Maku, Kuyumcu Kerop ailesi Ovsenna, Sucu Karabet Efendi ailesi Takuhi, Papas Miyapyan kerimesi Araksi, Apikyan kerimesi Araksi, Gürünlü Toros kerimesi Araksi ve Hüsnüzâr, Baklaoğlu Toros kerimleri, Kalıpçı Diyon'un yeğeni, Nalıncı Karabet'in kerimleri, Samaryan Hayk'ın üç kerimesi, Canbulyan Civançoğlu Kemal, Alyanak Karabet mahdumu Isak ve Gayrihim.

Mutasarrıf vekâletine vürüduyla beraber imha siyasetiyle ifa-yı vazifeye mübâşeret eden Kaymakam Kemal Bey ise Muhasebeci-i esbak Vehbi Efendi'nin hanesinde misaferetle her gece işret masası başında Muhasebeci Vehbi, Reis Ahmet, Tahrirât Müdürü sabık Mustafa ve sair kadeh arkadaşlarıyla ertesi günkü icraatını kararlaştırıp o suretle komitenin mefkûre-i milliye tesmiye edilen âmâli dairesinde icra-yı hareket ediyordu.

Ermeni hanelerindeki eşyayı tahrîr ve bir odaya kapayıp temhîr eden komisyonlar arasında arkadaşlarının eşya teslimiyle uğraştıklarını gören belediye reisinin kayınpederi sabık Reji Müdürü Şükrü Bey hane sahibesi geline cebren taarruz ve fiil-i şeni' icra ettiği gibi Ermeni evlerinden sirkatle hanesine iddihâr ettiği eşya Polis Komiser Muavini Ziya Bey tarafından zâhire ihraç edildiği halde ceza görmek şöyle dursun damadı reis-i mûmâileyh himayesiyle tekdire bile maruz kalmayarak keyfiyet sükût-ı anh geçtiği cihetledir ki aleni yağmagirliğe meydan açılmış ve bu suretle kuvvet-i lâ-yemût kabilinden bir nafaka tedarikinden aciz olanlar büyük servetlere sahip olmuşlardır.

Bir gün makam-ı mutasarrıfîde mîr-i mumâileyh tarafından davet edildiğimde Necati Bey'in Tekâlif Kanun-ı şikenânesini tekrar etmesi üzerine mesuliyet-i maddiye ve maneviyenin kumandanlara râcî' olduğu müddetçe taraf-ı acizîden bu gibi ef'âl-i cinaiye îkâ edilemeyeceği gibi başkalarının dahi îkâna meydan vermeyeceğimi söylemekliğim üzerine fikir ve emellerimizin muhalefetinden dolayı beraberce çalışmak mümkün olamayacağından hakkımda vilâyete iştikâ edeceğini ve siz askerler bize cesaret vermeniz lazım gelirken kesr-i cesaretimize sebep olduğunuzu, böyle millî bir mefkûrenin saha-yı icraya vaz'ından tevellüd edecek mesuliyetten korkmamak icap ettiğini ve şayet idam edilecek olsa bile tarih kendisini nîk nam ile kaydedeceğini, Suriye'de idam edilen Cez-

zâr Ahmet Paşa'yı misal olarak göstermesi üzerine cevaben Cezzâr Ahmet Paşa Suriye'de tebaa-i Osmaniye'yi değil Suriye'yi siyaseten ve iktisaden istila eden Fransızları imha ettirerek vatanın bir uzv-ı mühimmini devlete kazandırdığını bu bâbdaki malumât-ı tarihîyesinin hatalı olduğunu, cesaretle numune-i imtisâl olmamız bahsine gelince burada eli kolu bağlı sevk edilen Ermenilerin değil Çanakkale ve Kafkas hudutlarımızı tazyik eden düşmanları kahr ve tedmîr etmek üzere cesur olanların oraya teşrif buyurmasını ve evvel ve âhir söylediğim veçhile teklif-i vâkiin taraf-ı acizîden ru-yi kabul göremeyeceğini beyan ederek yanından ayrıldım.

Ve iş'âr-ı vâki üzerine 7 Ağustos 331 tarihinde nakl-i mekân muamelesine ait kâffe-i icraatın hükümet-i mülkiyeye râci' bulunduğ u lüzum gösterirlerse muâvenet-i askeriye ifası, 13 Ağustos 31 tarihinde de memuriyetime nihayet verilerek şube riyâsetine Alaca Şube Reisi Yüzbaşı Şükrü Efendi'nin tayin edildiği telgrafiye bildirilerek işten çekildim.

Bundan sonra yapılan icraat alelhusus Muhasebeci Vehbi Bey'in Kâbile Hanım'ın sevk edilen Ermeni ailelerinin ferclerine varınca ya kadar kasaba haricinde muayeneye tâbi' tutularak altın ve saire taharrî ettirilmesi gibi ahvâl-i gayr-ı layika ve kısm-ı a'zâmı balta, bıçak, orak, nacak, tırpan, sopa ve emsali âlât-ı câriye ve bir kısm-ı cüz'isi de atlarına râkiben ve kılıç, silah ve saireyi müstashiben salhaneden kan kokusu almış köpekler gibi kafileleri takip eden kasabalı, köylü bir alay cühelâyı kıtâle iştirâk ettirmek gibi icraat-ı vahşiyâne ve hûn-rizâne kâmilten İttihat Terakki mensubîniyle memurinden isimleri metn-i ifadede maruz zevât tarafından tertip ve idare edildiğini izhâr-ı hakka medâr olmak üzere arz ve ifade-i vâkiayı temhîren takdim eylerim. 5 Kanun-ı sâni 335.

Yozgat esbak Şube Reisi ve Mevki Kumandanı

Binbaşı

Salim¹

1 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Seri 21, Dosya M, Belge no: W574-W 577. Belgeye ulaşabilmemizi bir kopyasını bizimle paylaşan Raymond H. Kévorkian'a borçluyuz. İfadenin başına kâtip tarafından hatalı bir şekilde Aralık (Kanun-ı evvel), sonuna ise Ocak (Kanun-ı sani) 1335 tarihi not düşülmüştür.

- Abdullahzade Mehmed (Bogazlıyan müftüsü) 153, 154
Abdülhalik Renda 62, 63
Abdülhalim Çelebi 47-55, 65
Abdülrezzak Bedirhan 212
Adana 42-45, 48, 67, 126, 133, 233, 237-239
Adday Şer (Siirt Keldani Metropolit) 223, 224, 247
Afyonkarahisar 234, 235
Ağzunik, Dersim 170, 177, 178, 180-184
Ahtük, Dersim 172
Akdağ, Sivas 123-126, 159, 261
Ali Batte (Heverki aşireti ileri geleni) 87, 101-106
Ali Boğazı, Dersim 168, 176, 183
Ali Çavuş (Kureşan aşireti ileri geleni) 184, 185, 215
Ali Efendi Zaralı 131-133
Ali Efendi (Ankara Orman Başkatibi) 155, 156
Ali Fuat Cebesoy 89-91
Ali Sabit Es Süveydi (Beşiri kaymakamı) 63, 76, 77
Ali Şükrü Bey (Trabzon mebusu) 65
Ali Suad (Der Zor Mutasarrıfı) 242-247
Alişer 175
Aliye Gax (Kureşan aşireti ileri geleni) 185
Amasya 236
Amutka, Dersim 169, 170, 173, 176, 177
Ankara 12, 38, 46, 51, 53, 55, 67, 74, 81, 83, 98, 108, 109, 112, 114, 118, 135-140, 153, 155-159, 161, 167, 182, 260, 263
Antalya 143
Antuan Afkeryan 55
Aram Andonian 179, 180
Arapkir 178, 181, 187, 193
Arsen Arşaguni 165, 166, 199
Arşag Vramyan 77, 210
Astik Asador 65
Asvan, Elazığ 181, 182
Aşkale 200
Aşkirek, Dersim 165, 166
Atıf (Kastamonu Valisi) 114, 118, 119, 136-138, 141, 155, 157
Atuncuğ, Erzurum 200
Ayn Vert, Midyat 97-100, 102-104, 107
Badig, Dersim 165-167
Bagh Efendi 195-197

Bagdat 61, 78, 85, 244
Bahaeddin Şakir 114
Bake Ağa (Keçel aşireti ileri geleni)
166
Baksiyan, Midyat 106
Bal aşireti 165, 166
Bayburt 193, 199
Bayezid 89, 195-197
Bekir Sami 128
Beko Ağa (Koçan aşireti ileri geleni)
170, 171, 173, 176
Beşiri 63, 70, 76, 77, 79, 80, 86, 210,
217, 219, 221, 251, 252, 255
Bingöl 186, 198
Birecik, Urfa 237, 239
Bitlis 57, 62, 77, 102, 139, 140, 175,
210, 217, 221, 228, 229, 231, 232,
256
Boğazlıyan 141, 142, 145, 146, 153,
154, 260-262
Bolinde (Beşiri) 219-221, 223
Brémond, Edouard 42

Canik 66, 173
Celal Bey (Halep ve Konya Valisi) 14,
19, 21, 31-45, 47, 68, 70, 86, 120,
136-138, 148, 191, 207, 246
Cemal / Cemal Paşa (Dördüncü Ordu
Kumandanı) 66, 81, 239-241
Cemal Bey (Yozgat Mutasarrıfı) 141-
144, 146, 147, 149, 150, 152, 262
Cemil Köne 237, 239
Cevdet (Van valisi) 77, 210, 211
Cezire / Cizre 57, 59, 111, 112
Christaki Angeliadis 149
Cigerxwin 94

Çarşancak 164, 185
Çankırı 113-115, 117, 118
Çelebi (Heverki aşireti ileri geleni) 98,
101-106
Çemişgezek, Dersim 164, 165, 168,
170, 172-174, 181
Çerkes / Çerkesler 15, 74, 76-78, 81-
83, 86, 96, 117, 121, 124, 126, 128,
147, 247, 252, 256, 261
Çerkes Ahmet 38

Çerkes Hasan Amca 240, 241
Çerkes Harun 71, 74, 75
Çerkes Şakir 83

Dargeçit 104
Derik 12, 92-96
Der Kube, Midyat 106
Dersim 12, 25, 57, 123, 163, 164, 166-
188, 193, 197, 199, 200
Derviş Cemal, (Hozat) 186
Der Zor 32, 39, 55, 89, 118, 146, 233,
241, 242, 244, 245
Diran Kelekyan 114, 118
Divriği, Sivas 130
Diyarbakır 18, 36, 38, 43, 57-65, 67,
69-81, 83, 84, 86-88, 95, 96, 102,
103, 108, 111, 114, 117, 119, 169-
172, 175, 210, 218, 219, 221, 243,
244
Dodd, William S. 40, 41

Eğin, Erzincan 187, 200
Emir Paşa 123-129, 133
Enhel, Midyat 107
Ercek, Van 215
Erciş, Van 212, 213, 215
Ergan, Erzincan 198, 199
Ergani 57, 77, 116, 169
Eruh 225
Erzincan 130, 165, 168, 172, 173,
175, 178, 186, 188, 190, 193, 195,
198-200
Erzurum 18, 33, 57, 89, 130, 164, 165,
186, 193, 195, 197, 198, 200
Eskişehir 41, 46, 89-91, 263
Ezidi / Ezidiler 15, 87, 102, 218, 222,
224, 247, 248

Faik Bey (Talas nahiye müdürü) 160,
161
Faik Ali Bey (Kütahya Mutasarrıfı) 50,
201, 203
Feke, Adana 237
Ferhatan aşireti 168, 170, 172, 183

Galebe, Nevşehir 155, 156
Garzan 112, 218, 219, 221, 222

- Gauttieri, Antonio 35
 Gemerek, Kayseri 125, 126
 Gercüş, Batman 104, 107
 Gergundan, Silopi 230, 231
 Germiyanzade Ali Bey 204, 206
 Gradz Kar, Erciş 212-215
 Gumek, Bingöl 197, 198
- Hacı Bayram Veli 55, 156
 Hacin, Adana 237, 242
 Haco (Heverki aşireti ileri geleni) 102, 106
 Hadişar, Dersim 170, 172
 Hafız Osman Nuri (Kastamonu Müftüsü) 122
 Hafik Kalesi, Sivas 127
 Hah, Midyat 106
 Hakkari 88, 89
 Hakkı (jandarma çavuşu) 79, 84, 86
 Halah, Midyat 96-101
 Halep 26, 31, 33-36, 38, 46, 49, 54, 70, 78-80, 84-86, 121, 136-139, 152, 175, 179, 207, 233, 237-242
 Halil Kut 91, 225
 Halil Sami (Cezire kaymakamı) 111, 112
 Hamid Bey (Diyarbakir Vali vekili, Mülkiye müfettişi) 36, 38, 60-69, 72, 75, 80, 83-86, 117, 140
 Harput 103, 104, 124, 173, 178, 179, 181, 184, 187, 188, 190, 191
 Hasan Fehmi 117, 119, 121
 Hebsinas, Midyat 106, 107
 Hecî Mihemedê Mistê (Reşkotan aşireti reisi) 217-223
 Hemoyê Şero (Ezidi ileri geleni) 224, 247
 Herbol, Silopi 225
 Herdîf, Bingöl 197, 198
 Hesena, Silopi 225, 231
 Heverki aşiret konfederasyonu 102
 Heyet-i Tahkikiye 73, 81, 243
 Hilmi Bey (Mardin mutasarrıfı) 86-91, 196
 Hocasade Rasih Efendi 204-206
 Hodorçur 152
 Holstein, Walter 15, 88
- Hozat, Dersim 170, 171, 177, 180, 181, 186, 187
 Hulusi (Ankara'da Heyet-i tahkiye reisi) 81
 Hüseyin İbrahim (Midyat) 97-99
 Hüseyin Efendi (Karagedik polis memuru) 155, 156
 Hüseyin Kazım Kadri 240
 Hüseyin Mazhar Bey (Mazhar Komisyonu reisi) 73, 81-84, 139, 140
 Hüseyin Nesimi (Lice Kaymakamı) 63, 64, 70-76, 80-83, 86, 95, 96
- İdare İbrahim Ağa 168-177
 İdil 101, 104, 111
 İskenderun 67
 İsmail Bey (Ezidi şeyhi) 248
 İsmail Mehmed (Midyat) 97, 98
 İsrail Ohanyan 218, 219, 221
 İzmir 33, 66, 159, 233-235
 İzzet Bey (Kastamonu Jandarma Kumandanı) 117-121
- Jacques Rhétoré 87, 95, 109, 229
 Jean Naslian (Trabzon Piskoposu) 49
- Kadir Çavuş 130
 Kalecik, Dersim 170
 Kangirozlu Cafer Ağa 170
 Kangirozlu Seyit Ağa 170
 Kangozade Mehmet Ağa 177, 182
 Kangozade Mehmet Ali Ağa 167, 170, 177-182
 Karabal aşireti 168, 170, 174, 177, 178, 180-182
 Kastamonu 113-115, 117-122
 Kayışoğlu Yarması, Dersim 180, 186
 Kayseri 54, 133, 146, 155, 158-161, 258, 260, 262
 Kazım Karabekir 168, 175, 186, 187
 Keçel aşireti 165, 166, 193
 Keferze, Midyat 100
 Keldani/Keldaniler 58, 71, 87, 99, 223, 227, 229, 230, 247
 Keller, Yozgat 149, 151, 152, 261, 263
 Kemah, Erzincan 164, 193, 200

Kemal (Boğazlıyan kaymakamı) 141,
142, 145, 146, 149-152, 154, 262
Keskin, Ankara 83, 158
Kesrik, Elazığ 187-191
Kığı 192, 197
Kilikya 42, 43, 67
Kıştım, Erzincan 200
Koçan aşireti 165, 166, 168-170, 172,
173, 175, 176, 183
Konya 14, 19, 21, 31, 33, 36, 38-41,
43, 46-51, 53, 54, 55, 70, 81, 143,
148, 155, 191, 210
Kormuşka, Dersim 170-172, 174, 176,
184
Kör Hüseyin Paşa 25, 208
Krikor Balakyan 114, 115, 117, 118,
147, 151
Krikor Zohrab 38
Kureşan aşireti 112, 185
Küçük Ağa (Hadişar) 170, 172
Kütahya 12, 34, 50, 201-206

Lice 63, 69-76, 86, 96, 221, 251, 252,
255, 256
Loytved Hardegg 239

Mahfuz Bey (Liceli) 71
Mahmudan aşireti 92, 93
Mahmut Ağa (Karabal aşireti ileri
geleni) 170, 182
Mahmut Kamil Paşa 14
Mala Halil (Midyat) 97, 98
Mala Sino (Midyat) 100, 101
Malatya 15, 32, 89, 191
Maloyan (Mardin Katolik Ermeni
Piskoposu) 87, 88
Mamuretülaziz 57, 119, 163, 164, 177,
187, 190
Manisa 111, 233
Maraş 33, 34, 238
Mardin 57-59, 86-88, 91, 95, 101,
108, 109, 196, 244, 247
Mazgirt, Dersim 112, 169, 185
Mazhar Bey (Ankara Valisi) 38, 135-
141, 157, 215, 255
Mazhar Komisyonu 63, 140
Mecitözü, Çorum 157

Mehmet Ağa (Kesrik) 187-190
Mehmed Radi Bey 157
Mehmet Tahir Bey (Salkan aşireti ileri
geleni) 94
Mele Hesenê Tawîkî 94, 95
Mele İskender Kazım 94, 95
Memduh, Gevranlızade (Komiser) 60,
61, 69, 88, 243
Merzifon 129, 203
Mesudiye 129, 236
Mevlevî / Mevlevîler 47, 49-52, 55,
129, 156
Mihellemiler 106, 107
Midyat 11, 58, 89, 96, 97, 99, 100-
104, 106, 107, 110, 111
Mihran Boyacıyan 111, 112
Milgram, Stanley 17, 18
Misto Şahbas (Şêxan, Şırnak) 230
Morgenthau, Henry 40
Muammer (Sivas Valisi) 67, 68, 115,
126, 142, 146, 260
Muhtila Bey 210-213
Muradiye, Van 207
Murat Ağa (Erciş) 212-215
Mustafa Ağa, Azizzade (Malatya
Belediye Reisi) 191-193
Mustafa Bey (Bitlis Askeri hastane
Başhekimî) 231
Mustafa Kemal 21, 42, 43, 51, 52, 63,
65, 89, 90, 122, 128, 143, 144, 167,
174, 175, 182, 205, 206, 245, 246
Mustafa Paşa (Miran aşireti reisi) 228
Musul 77, 87, 88, 224, 233, 238, 247,
248
Muş 12, 186, 232
Müküs 210-213
Mzizex, (Midyat) 104, 106

Naci Bey / Naci Es Süveydi (Mülkiye
müfettişi) 63, 69, 76, 80, 81, 84-86
Naim Bey 179-180
Nazım (Dr) 45
Nazimiye, Dersim 112, 185
Necati (İltihat ve Terakki Katib-i
Mesulü) 141, 142, 145, 146, 148-
150, 259, 261-264
Nusaybin 12, 101, 103-106

Ordu 129, 236
Osman Ağa (Siirt, Tanze) 223, 224, 247
Osman Keto (Şêxan, Şırnak) 229, 230
Ovacık, Dersim 165, 166, 176, 185

Ödek, Divriği 130
Ömer Efendi (Kayserili) 158, 159
Ömer Bey (Salkan aşireti ileri geleni) 94
Ömeryan aşireti 94

Pertek, Dersim 184, 185
Pilvenk aşireti
Pirinççizade Feyzi 59-62, 94, 111
Pulo Gewr, Nazimiye 185

Qeleni, İran 208, 209
Qelet, Savur 108, 110

Raman aşireti 77
Rauf Orbay 128
Resikan aşireti 168
Rasulayn 242, 244, 247
Reşid (Diyarbakir valisi) 61-63, 65, 67-78, 80-89, 243, 244
Reşid Paşa (Kastamonu Valisi) 113-117, 121
Reşkotan aşireti 217-222
Rössler, Walter 15, 26, 35, 79, 80, 207, 241
Rumkale 78, 79, 84, 85
Rutan aşireti 92

Sabit (Mamuretülaziz Valisi) 119, 120
Sahag II (Sis Katolikosu) 67
Salim Bey (Yozgat Mevki Kumandanı) 141, 144-154, 257
Salkan aşireti 93
Samsun 66, 67, 126, 223, 236, 239
Sarohan (Heverki aşireti ileri geleni) 101, 104, 105
Sason 109, 110, 186, 220
Savur 108-111
Sebuh Aguni 203, 206
Selim Ağa (Sasunlu) 232
Selim Bey (Liceli) 71, 73

Semkan aşireti 173
Sevag Çilingiryan 118
Seyfo 110
Seyit Ali Ağa 164-166
Seyit Rıza 163, 175, 176, 186
Seyithan Ağa (Kalecik) 170
Siirt 91, 99, 109, 218, 223, 224, 227, 245, 247
Silvan 218, 220
Silopi 225, 230
Sivas 43, 67, 114, 115, 123, 124, 126, 128, 129, 131, 132, 142, 146, 150, 159, 260, 262
Siverek 85, 214, 215
Sosrat, Van 215
Stepan Çıracıyan 77
Suriye 102, 105, 106, 121, 148, 221, 222, 233, 238, 239, 241, 264, 265
Suruç 239
Süleyman Efendi (Lice Ahz-ı Asker şubesi reisi) 73-75, 255, 256
Süleyman Feyzi (Basra mebusu) 69, 76, 78, 79, 84-86
Süleyman Nazif 83, 90
Süryani/ Süryaniler 24, 57-59, 72, 76-78, 86-89, 97-111, 219, 223-226, 228, 229
Saidi Nursi 25

Şaban (jandarma çavuşu) 79, 84, 86
Şam 49, 81, 239, 240
Şefik Bey (Diyarbakir Vali vekili) 103
Şemun (Süryani ileri geleni) 102-105
Şeyh Said 21, 25, 111, 182, 212, 221, 228
Şeyh Fethullah 99, 101, 107, 108
Şêxan, Şırnak 227, 229, 230
Şırnak 225-231
Şikefta 77
Şnorhokyan Efendi 157
Şükrü (Yozgat jandarma çavuşu) 147, 151-153

Tabbah Dede (İzmir) 234
Tağar, Dersim 163
Tahir Han (Haydaran aşireti ileri geleni) 207-209

- Tahsin (Erzurum Valisi) 18, 200
Talas, Kayseri 160, 161
Talat (Dahiliye Nazırı) 18, 38, 45, 62, 66-68, 77, 80, 82, 88, 89, 116, 136-138, 244, 252
Taniel Varujan 118
Tanze, Siirt 223, 224, 247
Taşköprü, Kastamonu 118
Tayan aşireti 231
Temerhanê Agayê Sor (Şırnak) 225
Tevfik (Yozgat Jandarma Kumandanı) 142, 146, 151, 259, 260, 263
Tevfik Es Süveydi 85, 86
Thomas Mugerditchian 61, 218
Tillo, Siirt 227, 230
Trabzon 49, 65, 66, 233, 236

Urfa 38, 79, 238
Uspég, Dersim 173, 174

Üzümlü, Pervari 211

Van 12, 57, 62, 65, 77, 175, 208, 210, 211, 213-215, 218, 228
Vartkes Serengülyan 38
Vehbi Efendi 108-111, 264
Veled Çelebi 47-49, 55
Veratz, Dersim 165-167

Wangenheim 88

Yozgat 18, 123, 141-147, 149-154, 158, 229, 257-259, 261-263, 265
Yusuf Es Süveydi 78, 85

Zahrani Haco (Heverki aşireti ileri geleni) 106
Zara, Sivas 131-133
Zarug, Dersim 165-167
Zeynel Çavuş (Kureşan aşireti ileri geleni) 185
Zeytun, Maraş 33, 34, 39

1915'te emirlere karşı gelerek Ermenileri ölüm yolculuğundan kurtarmaya çalışan devlet memurları, din adamları, aşiret reisleri, köy ağaları ve sıradan insanlar da vardı. Bazıları dinî inançları gereği ya da bir tür şeref ve itibar anlayışıyla; bazıları insani açıdan yapılanları kabul edilemez bulduğu ya da memleketleri için bir felaket olduğunu düşünerek yapılanlara karşı çıktılar. *Akıntıya Karşı* bu insanların hikâyelerini aktarırken, bu tür araştırmalarda karşılaşılabilecek sorunları ve tuzakları da hassasiyetle ele alıyor.

“Bugün çoğunun isimleri unutulmuş, ailelerinin bile hikâyelerinden bihaber olduğu, kimileri bir mezardan bile yoksun, yaşadıkları ya da görev yaptıkları kurumların, şehirlerin belleğinden silinmiş yüzlerce insan, farklı motivasyon ve yaklaşımlarla 1915'te vicdanlı bir tavır sergilediler. ‘Binlerce masum çocuk, kabahatsiz ihtiyar, aciz kadınlar, kuvvetli gençler’ bir ‘kan cereyanı içinde yokluğa doğru’ giderken ‘elleriyle, tırnaklarıyla’ akıntıya karşı durdular.”

BURÇİN GERÇEK

